

ELMi iŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu
1.518

Cild: 15 Sayı: 11

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
With Impact Factor
1.518

Volume: 15 Issue: 11

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:
elmmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

MENDELEY

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Founder and chief editor:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCHID IP 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili
Dr. Hacer DOLANBAY / Türk dili
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Rus dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV / Azerbaijani language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language
Dr. Hacer DOLANBAY / Turkish language
Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Russian language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA / Humanitar və ictimai elmlər bölməsi
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri bölməsi
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər bölməsi
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri bölməsi

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA / Department of Humanities and social sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Department of Nature sciences
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Department of Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Department of Technical sciences

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin "İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu" / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena QORBAÇEVA, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Flera SEYFULLİNA, Kazan Federal Universiteti / Rusiya, Tatarıstan Respublikası
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, "İdrak" liseyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne American University / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖREA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Sabir HƏBİBOV, Rusiya Tibbi-Texniki Elmlər Akademiyası / Rusiya
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasiya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Erkin İSAKOV, Fərqanə İctimai Sağlamlıq Tibb İnstitutu / Özbəkistan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat institutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə TAHİRLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Məhəmməd MEHDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Elçin İSGƏNDƏRZADƏ, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristet / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL STAFF

Humanities and Social Sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Azerbaijan State Economic University/ Azerbaijan
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena GORBACHEVA, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Flera SEYFULLINA, Kazan Federal University / Russia, Republic of Tatarstan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYDALIYEV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural Sciences section

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey

Prof. Dr. Sabir HABIBOV, Russian Academy of Medical and Technical Sciences / Russia

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elchin AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey

Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey

Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan

Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Dr. Elcin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

Dr. Erkin ISAKOV, Fergana Institute of Public Health / Uzbekistan

Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA

Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Seveda TAHIRLI, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Mahammad MEHDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences section

Prof. Dr. Elchin ISGANDARZADE, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan State University of Architecture and Construction / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/7-11>

Anar Ramiz oğlu Kərimov

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor
anarkerimov.bdu@mail.ru

Vüsal İsfəndiyar oğlu Yüzbaşyev

Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
vusalyuzbashyev@mail.ru

FARS DİLİNDƏ MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN QOŞMALARLA İFADƏ OLUNMASI

Xülasə

Məqalə fars dilində məkan anlayışının ifadəsində qoşmaların rolunu araşdırır. Müasir fars dili ilə yanaşı, klassik fars dilində də fəza münasibətlərinin ifadəsində qoşmaların rolu öyrənilmişdir. Bundan başqa, fars dilində məkan bildirən qoşmaların tarixi inkişafı da araşdırılmışdır. Sübut olaraq göstərilirdi ki, istisna sayılan mənalar da qədim və orta əsr fars dilindən gəlir. Məqalədə qoşma kimi məkan bildirən leksik sözlərin ifadəsi ilə bağlı araşdırmalar da yer alıb.

Açar sözlər: məkan, məkan münasibətləri, qoşmalar, qrammatik mənalar, leksik mənalar, qoşmaların etimologiyası

The role of prepositions on expression of spatial concept in persian

Summary

The article is an investigation on the role of prepositions in the expression of the spatial concept in Persian. In addition to the modern Persian language, the role of prepositions in the expression of spatial relations in classical Persian was also studied. Moreover, the historical development of spatial prepositions in Persian was also investigated. It was indicated by the fact that the meanings considered as an exception come from ancient and medieval Persian. The article also includes the research on the spatial expression of lexical words as prepositions.

Key words: space, spatial relation, preposition, grammatical meanings, lexical meaning, etymology of postpositions

Məkan anlayışı tarixən insanın şüurunda predmentlərin real məkan münasibətlərinin əks olunması nəticəsində yaranmışdır. Bununla yanaşı, məkan münasibətlərinin və formalarının dərk edilməsi qavrayışdan anlayışa, xüsusidən ümumiyyə doğru istiqamətdə getmişdir. Qavrayışın köməyiylə insan, məsələn, predmentlərin kənarında yerləşməsinə əks etdirir, başqa sözlə, müəyyən edir ki, istənilən predmet digər predmetdən kənarında, ondan uzaqda yerləşir, eyni zamanda onunla bir zaman çərçivəsində yerləşir, eyni zamanda onunla bir zaman çərçivəsində mövcuddur və qarşılıqlı toxunma və yanaşma vəziyyətində yerləşə bilər. Məkanın inikas formalarının inkişafı prosesində ayrı-ayrı məkan əlamətlərinin yalnız predmentlərdən yox, həm də digər məkan əlamətlərindən mücərrədləşdirilməsi baş verir. Belə ki, məsələn ölçü haqqında anlayışın formalaşması bədənin forması kimi məkan əlamətindən mücərrədləşdirmə yolu ilə həyata keçirilir. Məkanın bədənlə müqayisə yolu ilə dərk olunan bütün konkret yaranma formaları yalnız müasir insanın hiss orqanları üçün yox, eyni zamanda onun əcdadları üçün də qavranıla bilirdi. Məkanın müxtəlif cəhətləri haqqında təsəvvür predmentlərin müxtəlif məkan münasibətlərində qavranılmasından inkişaf edir.

İbtidai insan hər dəfə hər hansı bir predmetin yerini müəyyən etmək istədikdə, o həmişə predmetin digər predmetlərə və özünə olan məkan münasibətlərini müəyyən etməliydi. Bizi əhatə edən məkanı əks etdirmək üçün dil vahidlərinin yaradılması çox mürəkkəb çox şaxəli bir yoldur. Hər bir dilin məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün xüsusi ifadə vasitələri vardır. Hind-avropa dillərində onlar ya qoşmaların sözlərə birləşməsi, yaxud önşəkilçilərin vasitəsilə fin-uqor dillərində sonqoşma konstruksiyaları ilə ifadə olunur. (3, s.174-175)

Fars dilində məkanın fərqli çalarları məhz qoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə olunmasında əsasən bu qoşmalar iştirak edir: در dər, به be, بر bər, تا ta

Məkan mənalarının ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri və bəlkə də ən fəali dər در önqoşmasıdır. A.Kərimov dər önqoşmasının yerlik halın ifadə olunmasındakı rolundan danışarkən qeyd edir ki, fars dilinin inkişaf mərhələlərində dər önqoşması ilə yanaşı, onun digər fonetik variantı olan əndər də işlənir. Əndər (andar) qoşması orta fars dilində əsasən aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

1) məkan: a) hərəkətin obyektin daxilində baş verdiyini bildirir; b) arasında mənasında; c) mücərrəd isimlərlə işləndikdə mücərrəd məkan bildirir.

2) istiqamət bildirir və bu zaman hərəkətin xaricdən obyektin daxilinə doğru istiqaməti ifadə olunur. [3, s.181]

Mövzumuz qoşmalar yox, qoşmaların məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında rolu ilə bağlı olduğundan onların yalnız məkanla bağlı xüsusiyyətlərinə toxunmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Fars dilində dər در qoşması işləndiyi sözdən və mətndən asılı olaraq bir çox məkan çaları ifadə edə bilər. Məsələn:

پدر و مادر جوان هر سال اول تابستان خانه ای بزرگ در شمال نزدیک را مسر اجاره می کردند

Cavan ata-ana hər il yayın əvvəli şimalda Ramsər yaxınlığında böyük bir ev kirayəyə götürürdülər. (10, s. 16)

همه در حیاط رفت و آمد می کردند.

Hamı həyətdə gəzişirdi. (13, s.9)

فرشته خودش را در اتاق شهاب زندانی کرده بود.

Fəreşte özünü Şahabın otağında həbs etmişdi. (13, s. 177)

تا ظهر همه ی فامیل در خانه ی ما جمع شدند.

Günortaya qədər bütün qohumlar evimizdə toplaşdı. (13, s.177)

هدایای می خرید و با احایات آنها را در چمدان می چید.

Hədiyyələr alırdı və ehtiyatla onları çamadana yığırdı. (13, s.197)

با رنگ پریده به مادر که در آستانه ی در ایستاده بود نگاه می کرد.

Rəngiqaçmış şəkildə qapının astasında dayanan anaya baxırdı. (13, s.107)

پلیس سری تکان داد و باز در از دحام اطرافش گم شد.

Polis başını tərpətdi və yenə ətrafdakı izdiham içərisində itdi. (13, s. 167)

سعی کردم قیچی را در چرخ ماشین فرو کنم.

Qayçını maşının təkərinə soxmağa çalışırdı. (13, s.23)

آن روز در خشان زمستانی، در هوای آزاد قدم زدیم.

O parlaq qış günü açıq havada gəzdim. (13, s.184)

Birinci cümlədə dər qoşması açıq (nisbətən) məkan bildirir, ikinci, üçüncü və dördüncü cümlələrdə bu qoşma məhdud məkan ifadə edir, beşinci cümlədə bu qoşma hərəkətin istiqamətini (yerləşmə mənası ilə birlikdə), altıncı cümlədə isə məhdud məkanı bildirir. Yeddinci cümlədə dər qoşması arasında, içərisində mənasını ifadə edir, səkkizinci cümlədə isə hərəkətin predmetin içərisinə doğru istiqamətləri bildirir, sonuncu cümlədə isə bu qoşma açıq məkanı ifadə edir.

A.Kərimov klassik fars dilində در dər və اندر əndər qoşmasının ifadə etdiyi mənalara aşağıdakıları aid edir:

1) məkan bildirir: əşyanın, predmetin yerləşdiyi yer

2) hərəkətin törədilmə yerini bildirir və bu zaman hərəkət feilləri ilə işlənir

3) hərəkətin obyektin içərisində, daxilində baş verdiyini göstərir və bu mənə daha çox qoşmanın işləndiyi sözün və feilin leksik mənasından irəli gəlir.

4) məkan ifadə edən predmetin səthini, üzərini bildirmək üçün işlənir

5) məcazi mənada məkan ifadə edir

6) bəzən ۴ be önqoşması kimi hərəkətin obyektə doğru istiqamətini bildirir.

7) istiqamət mənasında bu qoşmalardan əsasən hərəkətin xaricdən daxilə doğru, istiqamətini bildirmək üçün istifadə olunur

8) deliberativ münasibətlər ifadə edir

9) zaman münasibətlərini ifadə edir; bu zaman qoşma ilə işlənən sözlər semantik cəhətdən zaman anlayışı bildirir və aşağıdakı hallar müşahidə olunur:

a) hərəkətin baş vermə zamanı, anına işarə edir

b) hərəkətin zamana görə davamlılığına işarə edir (3, s.183-187)

Maraqlıdır ki, müəllif qoşmanın mənalarını verərkən onların başqa ifadə vasitələrinə də toxunur. Məsələn, hərəkətin obyektin içərisində, daxilində baş verdiyini göstərməsi mənasında başqa sözlər və qoşmalar da işlənir: فرود forud, درون dərün, اندرون əndərün (3, s.185)

Müqayisələr nəticəsində məlum olur ki, müasir fars dilində də dər در qoşması bu mənalarda işləyə bilər.

Məkan münasibətlərini ifadə edən qoşmalardan biri əz از qoşmasıdır. A.Kərimov əz از qoşmasının klassik fars dilində ifadə etdiyi mənalara aşağıdakıları aid edir:

1) iş və hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir

2) əşyanın daxilindən başlayan hərəkət nöqtəsini bildirir

3) hərəkətin əşyanın yanından keçməklə baş verdiyini bildirir

4) səbəb mənası

5) müqayisə-bənzətmə münasibəti

6) deliberativ münasibətlər

7) cins-növ münasibəti. Bu zaman əşyanın hazırlandığı materialı bildirir.

8) vasitə-alət mənası

9) mənşə münasibəti

10) hissə münasibəti

11) zaman münasibəti (3, s.199-204)

Deyinlərdən də görünür ki, əz از qoşmasının əsas mənaları məhz məkanla bağlıdır.

A.Kərimov vasitəli tamamlığın از qoşması ilə işlənməsini tələb edən feilləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1) uzaqlaşma, uzaq düşmə mənalı feillər və ya sözlərlə, bir qayda olaraq, vasitəli tamamlıqda از önqoşması işlənir.

2) qaçmaq, gözə görünməmək, gözdən itmək və s. mənalı feillərlə

3) ayırmaq, ayrılma və s. mənalı feillərlə

4) nə isə haqqında düşünmək, fikirli, əndişəli, qəmgin olma və s. kimi daxili həyəcan, qəmli hisslər ifadə edən feillərlə

5) şadlıq, sevinc, fərəh kimi hisslər ifadə edən feillərlə

6) yada salmaq, xatırlamaq, unutmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə

7) qorxu, çəkinmə kimi anlayışlar ifadə edən feillərlə

8) azadlıq, nicat tapmaq, qurtulmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə

9) peşmanlıq, təəssüf kimi hisslər ifadə edən feillərlə

10) nədənsə doyma, cana gəlmə (həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən) kimi anlayışlar ifadə edən feillərlə

11) əsirgəmə mənasında دریغ داشتن feili ilə

12) dolmaq mənalı لبریز شدن، پرسیدن، محلول شدن və s. kimi feillərlə

13) nifrət, qəzəb və s. kimi hisslər ifadə edən feillərlə

14) soruşmaq, sorğu-sual etmək, xəbər almaq və s. mənalı feillərlə

15) utanc, xəcalət kimi hisslər ifadə edən feillərlə

16) məlumat almaq, xəbərdar olmaq və ya əksinə xəbərsiz olmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə

17) predmeti başqa bir şəxsdən gizlətmə, saxlama kimi mənalı feillərlə

18) təəccüb, heyrət kimi hisslər ifadə edən feillərlə

- 19) acizlik, çarəsizlik kimi mənalar ifadə edən feillərlə
- 20) nədənsə çəkəndirmək, saxlamaq, hərəkətdən qalma kimi mənalarda işlənən feillərlə
- 21) eşitmək, dinləmək mənalı شنیدن feili ilə
- 22) başlamaq mənalı feillərlə
- 23) üz çevirmək, dönmək, ehtiyat etmək kimi mənalar ifadə edən feillərlə
- 24) iqtibas etmə, məsləhətləşmə kimi feillərlə (3,s.205-210)

Deyinlənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əz qoşması zahirən məkan mənasından uzaqlaşmış görünsə də, əslində bir çox hallarda qoşma həqiqi və məcazi mənada məkan çalarını saxlayır.

Bu qoşma müasir fars dilində əsasən məkan mənası ifadə edir. Məsələn:

با این تصمیم بدون نگاه به اتومبیل کلید را از کیفش بیرون آورد.

Bu qərarla maşına baxmadan açarı çantasından çıxartdı. (12, s.252)

چند نفر از دوستان از در وارد شدند، بقیه دور آن ها را گرفتند.

Dostlardan bir neçə nəfər qapıdan içəri daxil oldu, qalanları onların ətrafını aldı. (13, s.5)

آخرین کارت او را از دستش قاپید و از پنجره بیرون انداخت.

Onun sonuncu kartını əlindən qapdı və pəncərədən bayıra atdı. (10, s.143)

می خواست از یک بلندی به اطراف نگاه کنم.

İstəyirdi bir yüksəklikdən ətrafa baxım. (14, s.182)

هیچ وقت از بالا درخت ها را ندیده بودم.

Heç vaxt yuxarıdan ağacları görməmişdim. (13, s.137)

دویدم و از اتاق صندلی کوچکم را آوردم.

Qaçdım və otaqdan kiçik stulumu gətirdim. (13, s.227)

حاضر نبود پایش را از تهران بیرون بگذارد.

Tehrandan çıxmağa hazır deyildi. (10, s.161)

رامین از پنجره به فرشته نگاه کرد.

Ramin pəncərədən Fərəştəyə baxdı. (13, s.78)

صدای پای پدرم هم از پشت سر آمد.

Atamın ayaq səsi də arxadan eşidildi. (13, s.32)

ما از دور شاهد این ماجرا بودیم.

Biz uzaqdan bu hadisənin şahidi olduq. (13, s.78)

از اتاق بیرون آمد.

Otaqdan çıxdı. (13, s.60)

A.Kərimov vasitəli tamamlığın be önqoşması ilə işlənməsini tələb edən feilləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. önqoşması mənaca ümumiyyətlə feilin ifadə etdiyi hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir. Be önqoşması ilə işlədilən vasitəli tamamlıqların bir qismi feilin hərəkətinə bu və ya digər şəkildə məruz qalan qeyri-müstəqim obyektə bildirir. Feilin hərəkəti obyektə yönəlir və ondan müstəqim, ya məcazi mənada bu və ya başqa dəyişiklik törədir. Mənaca belə feillər təsirli feillərə yaxındır.

2. hissi fəaliyyət ifadə edən feillərlə işlənən tamamlıq feilin təsiri ilə be önqoşması ilə işlənir. Bu feillərə چشم دوختن, دل بستن, میل کردن, توجه کردن, اهمیت دادن, اعتماد کردن, مایل شدن və s. kimi feillər aiddir.

3. hərəkət feilləri ilə işlənir. Bu zaman qoşma ilə işlənən isimlər hərəkətin son nöqtəsini bildirir. آمدن, رفتن, رسیدن, آمدن və s.

4. bağlılıq, adət, məşğuliyyət, inam, istinad kimi anlayışlar ifadə edən feillər

5. yanaşma, yaxınlaşma, çatma, nail olma, birləşmə kimi anlayışları ifadə edən feillərlə: رسیدن, نزدیک شدن və s.

6. dəyişmə, bir haldan başqa bir hala çevrilmə kimi anlayışları ifadə edən feillərlə: تبدیل شدن, گردیدن

7. vermək, təqdim etmək, həvalə etmək, təslim etmək və s. kimi feillərlə

8. hər hansı bir şəxsə ehtiyac, asılılıq kimi anlayışları ifadə edən feillərlə (3, s. 168-170)

Be qoşması ilə işlənən feillərin leksik- semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, onların bir çoxunun semantikasında məkan çaları vardır. Bu sintaktik əlaqə, başqa sözlə, bir qrup feillə be qoşmasının işlənməsi onlar arasında mövcud olan mənə əlaqəsinin formal təzahürüdür.

Beləliklə, be önqoşması əksər hallada məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edir. Bu aşağıdakı cümlələrdə aydın şəkildə görünür.

اگر بعد از این مدت به هیچ عنوان از اون راضی نبودى، به راحتی به خانه ی خودت برمی گردى.

Əgər bu müddətdən sonra heç cür ondan razı qalmasan rahatlıqla öz evinə qayıdarsan. (12, s.22)

مهندس در اتاق را باز کرد و یک گام به داخل گذاشت.

Mühəndis otağın qapısını açdı və içəri bir addım atdı. (9, s.60)

وقتی در اتاق را پشت سرم بستم و به آن تکیه دادم، نفس نفس می زدم.

Otağın qapısını arxamca bağlayıb ona söykəyəndə təng nəfəs idim. (13, s.5)

به خانه ی همسایه سرک کشیدم.

Qonşunun evinə boylandım. (13, s.281)

خسرو را به خانه فرستادند تا اگر فرشته آمد یا تلفنی شد جواب بدهد.

Xosrovu evə göndərdi ki, əgər Fərəştə gəlsə və ya zəng olsa cavab versin. (13, s.115)

خود را به میز رساندم.

Özümü stola çatdırdım. (13, s.54)

سرم را به پله تکیه دادم.

Başımı pilləkənə söykətdim. (13, s.116)

او با دست به میل رو برویش اشاره کرد تا بنشینیم.

O, əli ilə işarə etdi ki, qarşısındakı kreslodə oturum. (13, s. 295)

هر چه را که روی میز بود به زمین پرت کرد.

Stolun üstündəki hər şeyi yerə çırpdı. (13, s.54)

اجازه گرفتم از روی بام به طلوع خوشید نگام کنم.

Damın üstündən günəşin doğmasına baxmaq üçün icazə aldım. (14, s. 182)

بر bər önqoşması da məkan ifadə edən qoşmalardan biridir. Bu qoşma əsasən obyektin predmetin üzərinə, üstü məfhumunu ifadə edir.

پرنده ی زیبایی بر شاخه ی درخت نشسته بود.

Gözəl bir quş ağacın budağında (budaq üzərində) oturmuşdu. (14, s.185)

عکسی بر دیوار نصب بودند.

Divara bir şəki yapışdırmışdılar. (vurmuşdular) (14, s.202)

References

1. Alakbarova A.A., The fuctions of “dər” preposition in Firdovsi’s “Shanname”, 65-67, materials of the scientific conference, Baku, BSU, 2001, 150 pages
2. Alizada H., Arabic elements in Persian language, Baku, BSU 1969, 43 pages
3. Karimov A., Means of expression of case relations in Persian language, Baku 2006, 244 pages
4. Karimov A., Urdu grammar, Baku 2010, 400 pages
5. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language, 38-45, Scientific works, №2, Baku, BSU, 1973, 90 pages
6. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language and means of expression them (first article), 50-59, Scientific works, №1, Baku, BSU, 1974, 85 pages
7. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language and means of expression them (second article), 20-31, Scientific works, №1, Baku, BSU, 1974, 84 pages
8. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language and about syntactic function of them 20-29, Scientific works, №1, Baku, BSU, 1975, 90 pages
9. Perima Serab, When I grow up, Tahran, 1390, 428 pages
10. Tagi Goli, Accident, Tahran, Nilufar 1389, 302 pages
11. Ramin Khodayi, With love Thorn is flower, Tahran, Elbors, 1378, 326 pages
12. Riyahi Maryam, Roommate, Tahran, Porsman, 1392, 458 pages
13. Senayi Perinyush, Other’s father, Tahran, Ruzbahar, 1383, 289 pages
14. Nasrin Gadiri, Who is judge, what is judge, Tahran, 1378, 389 pages

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/12-18>

Gülnaz Rəfail qızı Ələsgərova
Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
alasarova.gulnaz@gmail.com

DEFAMASIYA VƏ SÖZ AZADLIĞININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI

Xülasə

İfadə azadlığı dayanıqlı demokratiyanın təməl sütunlarından və şərtlərindən biri olaraq digər hüquq və azadlıqların müdafiəsini və tətbiqini gücləndirir, habelə cəmiyyətin fasiləsiz və davamlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Bununla belə, ifadə azadlığı mütləq hüquq deyil və məhdudiyyətlərin tam siyahısı bir çox yurisdiksiyalar tərəfindən müəyyən edilir, başqalarının reputasiyasının qorunması və diffamasiya bunlardan biridir. Hazırkı məqalədə bir sıra yurisdiksiya çərçivəsində defamativ ifadələrin söz azadlığı çərçivəsində necə tənzimləndiyinə nəzər salınacaqdır. Bununla yanaşı, hansı defamativ ifadələrin söz azadlığı çərçivəsində qorunmasına yol verildiyi təhlil olunacaqdır. Bu sahədə barəsində defamativ ifadələr yazılan şəxslərin statusunun (adi şəxs və ya siyasətçi olmaları) və defamativ ifadələri istifadə edən şəxslərin statusunun (jurnalist, KİV nümayəndələri) ifadənin söz azadlığı çərçivəsində müdafiəsinə hansı dərəcədə təsir etmələri ilə bağlı məsələ də müzakirə olunacaq.

Açar sözlər: söz azadlığı, defamasiya, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, ifadənin məzmunu, işgüzar nüfuz, subyektiv qiymətləndirmə və faktlar arasındakı fərqlər, ictimai xadimlər

Defamation and restriction of freedom of speech

Summary

Providing an opportunity for society to develop and progress, freedom of speech is surely one of the vital conditions for sustainable democracy. Nevertheless, freedom of speech is not an absolute right and exhaustive list of limitations are delineated by many jurisdictions, protection of reputation of others and defamation is one of them. This article is dedicated to how defamatory expressions and their correlation with the freedom of speech are regulated within a range of jurisdictions. In addition, it will be analyzed which defamatory expressions are allowed and may be protected within the framework of freedom of speech. The status of persons who are subjects of defamatory statements (either an ordinary person or a politician and public figure) and the status of persons making defamatory statements (journalists, mass media representatives) will affect the protection of such statements under the freedom of expression.

Key words: freedom of speech, defamation, European Court on Human Rights, context of speech, reputation, distinction between facts and opinions, public figures

Giriş

Hüququn çox az sahələrində söz azadlığının tətbiqi defamasiya hüququndakı kimi problemlərə və çətinliklərə yol açır. Bunun da təbii ki, söz azadlığı və işgüzar nüfuzun və reputasiyanın müdafiəsinin toqquşması kimi anlaşılan səbəbi vardır. Söz azadlığı ilə müqayisədə işgüzar nüfuzun qorunması hüququ daha dərin köklərə malikdir, reputasiya əsrlər boyu yüksək qiymətləndirilmiş və güclü şəkildə qorunmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında və bəzi digər liberal cəmiyyətlərdə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə reputasiya daha az dəyər görsə də, əksər ölkələrdə fərdi reputasiya hələ də böyük əhəmiyyət kəsb edir (Barendt, 2009: 198). Son vaxtlara qədər reputasiyanın müdafiəsi hüququ ABŞ Konstitusiyasına On Dördüncü Düzəliş ilə qorunan əsas azadlıqlardan biri kimi qəbul edilirdi (Barendt, 2009: 198). Həm İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, həm də Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt şərəf və nüfuzuna və şəxsi həyata özbaşına qəsdə məruz qalmama hüququ təsbit edilmişdir (Universal Declaration of Human Rights, art. 12, International Covenant on Civil and Political Rights, art. 17).

Hazırkı məqalədə bir sıra yurisdiksiyalarda defamativ ifadələrin söz azadlığı çərçivəsində necə tənzimləndiyinə nəzər salınacaqdır. Bununla yanaşı, hansı defamativ ifadələrin söz azadlığı çərçivəsində qorunmasına yol verildiyi təhlil olunacaqdır. Bu sahədə barəsində defamativ ifadələr yazılan şəxslərin statusunun (adi şəxs və ya siyasətçi olmaları) və defamativ ifadələri istifadə edən şəxslərin statusunun (jurnalist, KİV nümayəndələri) ifadənin söz azadlığı çərçivəsində müdafiəsinə hansı dərəcədə təsir etmələri ilə bağlı məsələ də müzakirə olunacaq. Söz azadlığının qorunması üzrə çoxillik hüquqi ənənələrə sahib fərqli ölkələrin təcrübəsinə müraciət etməklə yanaşı, təbii ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna da önəmli yer ayrılacaqdır, çünki Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının üzvü kimi Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıyaraq onun tətbiq etdiyi hüququ ölkənin hüquq sistemində də istifadəsinə böyük önəm verir.

Hüququn bu sahəsindəki mübahisələri və toqquşmaların həlli yollarından biri defamasiyanın söz və ya ifadə azadlığının təmin edilməsi məqsədilə “nitq” olduğunu inkar etməkdir (Barendt, 2009: 198). ABŞ-ın Ali Məhkəməsi öncə bu yanaşmanı rəhbər tuturdu, fərdin reputasiyasına edilən qəsd, hücum ictimai müzakirəyə töhvə verməyən, əksinə, hücumla bərabər tutulan bir məhfum kimi müəyyən edilmişdir (Chaplinsky v. New Hampshire). ABŞ-da belə yanaşma Nyu York Tayms Sallivana qarşı işinə qədər aktiv tətbiq olunurdu. Həmin işdə bildirilmişdir ki, bir dövlət məmurunun – Alabama polis komissarının davranışına qarşı böhtan xarakterli hücum siyasi nitq formasıdır, siyasi nitq də öz növbəsində ABŞ Konstitusiyasının Birinci Düzəlişinin əsas müdafiə obyektidir (New York Times v. Sullivan). Nəticə etibarilə, iddiaçı pis niyyəti sübuta yetirmədikcə böhtana məruz qaldığı ilə bağlı məhkəmədə iddia qaldıra bilməzdi (Barendt, 2009: 200).

Məhkəmənin əsaslandırmasında mühüm addım böhtanın bu növü ilə üsyana təhrik cinayəti arasında aparılan analogiya idi və Məhkəmənin fikrincə, üsyana təhrik Konstitusiyaya Düzəlişlə açıq-aydın qanundan kənar elan edilmişdir (Barendt, 2009: 200). Əgər bu analogiya düzgün olsaydı, bəzi böhtanların söz azadlığı maddəsi ilə əhatə olunduğu qaçılmaz olardı. Məhkəmənin əsaslandırmasının bu aspektini şübhə altına almaq niyyətində olan hər kəs, ilk növbədə, iğtişasa təhrik üçün cinayət təqibinin olmadığı bir şəraitdə hökumətə və ya yerli hakimiyyət orqanına böhtana görə mülki məhkəmə icraatı yolu ilə öz işgüzar nüfuzunu müdafiə etməsinə icazə verilməsinin siyasi söz azadlığı prinsiplərinə uyğun olub-olmadığını düşünməlidir (Barendt, 2009: 200). Amerika Birləşmiş Ştatlarında məhkəmələr çoxdan belə qənaətə gəldilər ki, bu kontekstdə iğtişasa təhrikə görə cinayət təqibi və defamativ ifadələrə görə mülki məhkəmə icraatı arasında real fərq yoxdur (City of Chicago v. Tribune Co). Defamativ ifadələrə görə məhkəməyə müraciət hüququ əslində söz azadlığına daha çox təsir göstərə bilər, çünki defamativ ifadələrin istifadəsi nəticəsində dəymiş ziyan yüksək qiymətləndirilə bilər və iddiaçının üzərinə düşən sübutetmə yükü daha yüngül ola bilər. Belə olduğu təqdirdə, siyasətçilərin, ictimai xadimlərin hərəkətlərini təhlil edərkən böhtan kimi qiymətləndirilə bilən sərt tənqidi dilin istifadəsi potensial olaraq mülki hüquqi məsuliyyət ilə nəticələnmə bilər. Bu da öz növbəsində jurnalistləri söz azadlığı hüququndan istifadədən çəkindirən real faktor qismində çıxış edə bilər.

Oxşar yanaşmanı Böyük Britaniyanın məhkəmələri də dəstəkləyir. Lordlar Palatası hal-hazırda belə yanaşmanı qəbul edir ki, hökumət orqanlarının böhtana görə məhkəməyə müraciət etməsinə icazə vermək söz azadlığına arzuolunmaz məhdudlaşdırmaya gətirib çıxaracaqdır (Derbyshire County Council v. Times Newspapers).

Almaniyada isə söz azadlığı və işgüzar nüfuzun, reputasiyanın müdafiəsi arasında tarazlığı qorumağa çalışan hüquqi yanaşma dəstəklənir. Almaniya Cinayət Məcəlləsinin böhtanı qadağan edən müddəaları dövlət orqanlarının reputasiyasını qorusa da, Almaniya Konstitusiyası Məhkəməsi vurğulamışdır ki, həmin müddəalar hökumətin tənqidini məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilməməlidir və buna görə də onlar konstitusion söz azadlığı hüququnun həyata keçirilməsinə hörmətin yansımaları kimi tövsif edilməlidirlər (Barendt, 2009: 200).

Əgər dövlət orqanları tərəfindən işgüzar nüfuz və reputasiyanın qorunması ilə bağlı qaldırılan mülki iddialar söz azadlığına mənfi təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilsə, siyasətçilərin və dövlət rəsmilərinin oxşar hərəkətləri də eyni şəkildə tövsif olunmalıdır. Lakin İngilis hüququnda bir qədər fərqli yanaşma tətbiq olunur. İngilis hüququnda siyasətçilər hətta açıq-aşkar siyasi maraq

kəsb edən çıxış çərçivəsində onlara qarşı yol verilən defamativ ifadələrə, böhtana görə əks tərəfə qarşı mülki iddia qaldıra bilirlər (Barendt, 2009: 201). Lakin bu hərəkətlərə (mülki iddialara) qarşı müdafiənin əhatə dairəsi son vaxtlar müəyyən qədər genişlənmişdir, ona görə də defamasiya hüququ söz azadlığı prinsiplərinin işığında təhlildən tam mühafizə olunmur (Barendt, 2009: 201). Son vaxtlara qədər İngilis ümumi hüququ (qeyri-adi hallar istisna olmaqla) qeyri-dəqiq məlumatların geniş ictimaiyyətə çatdırılması ilə bağlı defamasiya iddialarına qarşı imtiyazlı müdafiəni tanımaqdan imtina edirdi (Barendt, 2009: 219). Bu o deməkdir ki, böhtan haqqında iddia cavabdeh tərəfindən faktların doğruluğu təsdiq olunmadıqda iddia uğurla nəticələnə bilər. Lordlar Palatasının Reynolds Tayms Nyuspeyperə qarşı qərarı faktlarla bağlı mövqeyi dəyişdirdi (Reynolds v. Times Newspapers). Həm Apellyasiya Məhkəməsi, həm də Lordlar Palatası müəyyən hallarda qeyri-dəqiq məlumatların ictimaiyyətə çatdırılması ilə bağlı mətbuata və digər KİV-lərə lazımı imtiyazın müdafiəsi imkanının olduğunu qeyd etdi (Barendt, 2009: 219). Bununla belə, həmin işdə qəzətdə dərc edilmiş məqalə imtiyazın müdafiəsi müddəasının təsiri altına düşməyi qənaətinə gəlindi. Lordlar Palatası qəzetin ABŞ, Avstraliya və Yeni Zelandiyada müəyyən edilmiş geniş “ümumi” imtiyaz yanaşmasının istifadəsi lehinə arqumentini yekdilliklə rədd etdi. Belə ki, həmin yanaşmaya əsasən, siyasi maraq doğuran məsələlər ictimaiyyətə açıqlandıqda və ya Avstraliya nümunəsindəki kimi dərc edilmiş material ağlabatan məlumata əsaslanmışdırsa, o, belə məlumat böhtanla bağlı iddialardan tamamilə müdafiə olunmalı idi (Barendt, 2009: 219).

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi defamativ ifadəyə görə cinayət təqibinin tətbiqinin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsinə əsasən məqsədmüvafiq olmadığı aşağı həddi müəyyən etməmişdir (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014: 924). Buna baxmayaraq, Məhkəmə defamasiya işlərində istifadə olunan qiymətləndirmə metodlarını və hüquqi doktrinaları presedent hüququ çərçivəsində inkişaf etdirmişdir. İlk növbədə Məhkəmə defamativ ifadənin ictimai maraq doğuran məsələyə aid olub-olmadığına fikir verir (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014: 924). İfadə ictimai maraq doğuran məsələni ehtiva etdiyi təqdirdə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (bundan sonra- AİHM) tətbiq olunan məhdudlaşdırıcı tədbirləri ciddi yoxlanışa məruz qoymalıdır. Belə ki, ictimai maraq məhfumu geniş spektrli münasibətləri əhatə edir. Bununla yanaşı, AİHM siyasətçilərlə bağlı defamasiya işlərində daha ciddi yoxlama standartlarına müraciət edir.

AİHM defamativ ifadənin qarşılığında tətbiq olunan məhdudlaşdırıcı tədbirin, müdaxilənin ifadə ilə proporsionallığı (mütənasibliyi) təhlil olunarkən aşağıdakı aspektlərə önəm verəcək: (i) müdaxilənin xarakteri, (ii) milli məhkəmələrdəki icraatda defamasiya və ya təhqirin iddia olunan qurbanın statusu və ərizəçinin vəziyyəti, (iii) mübahisələndirilən ifadələrin predmeti, mahiyyəti və (iv) cavabdeh ölkələrin dövlət orqanları tərəfindən tətbiq olunan müdaxilənin səbəbləri (Scharsach and Neus Verlagsgesellschaft v. Austria, 2003:§ 31). AİHM mübahisələndirilən ifadə və ifadənin işgüzar nüfuzuna təsir edən şəxs arasında “obyektiv bağ”ın olmasını təsdiq edir (Dyuldin and Kislov v. Russia, 2007: §44). Siyasi departament və ya regional idarəetmə orqanlarını şəxsi həkimin abstrakt, qeyri-müəyyən və ümumi tənqidi konkret şəxsləri tənqidin hədəfi kimi müəyyən etməyi qeyri-mümkün edir və beləliklə, həmin tənqidi ifadə defamasiya qismində dəyərləndirilmir (Dyuldin and Kislov v. Russia, 2007: §44).

Əlavə olaraq, mübahisələndirilən ifadənin forması, onun yayılması vasitəsi, ifadənin edildiyi zaman ictimai-siyasi fon da AİHM tərəfindən nəzərə alınan faktorlardandır (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014:925.) Anlaşılandır ki, yazı materialları ilə müqayisədə audiovizual vasitələr auditoriyaya daha güclü və birbaşa təsir göstərir. Məhkəmə bildirir ki, yazılı formada ifadə olunan təhqir kimi tövsiyə oluna bilən sözlər şifahi formada və kəskin mübahisələrdə anidən deyildikdə təhqir kimi qiymətləndirilməyə də bilər (De Diego Nafria v. Spain, 2002: § 41, Otegi Mondragon v. Spain, 2011: § 54).

O ki qaldı defamativ ifadənin edildiyi fona, AİHM defamativ ifadənin daha öncə onu etmiş şəxsə qarşı yönələn mənfə tənqiddə qarşı cavab qismində tətbiq olunub-olunmadığına önəm verir (Nilsen and Johnsen v. Norway, 1999: § 48).

Defamativ ifadənin ictimailiyi, yəni ictimaiyyətə açıq olması dövlətin mümkün reaksiyasının tətbiqi üçün önəmlidir. Bəzi işlərdə AİHM defamativ ifadənin ictimaiyyətdə edilməsinin cinayət

məsuliyyətinə səbəb olmasını Konvensiyanın pozuntusu kimi qiymətləndirmir (Lindon, Otchakovsky-Laurens and July v. France, 2007: §66). Məhkəmənin belə yanaşmasına səbəb olan əsas faktorlardan biri defamativ ifadənin geniş oxucu kütləsi olan bütün ölkədə çap olunan qəzetdə yerləşdirilməsi idi (Harris, O'Boyle, Warbrick, 2014: 924). Bunun əksi olduqda, yəni defamativ ifadə məhdud oxucu kütləsi olan KİV-də və ya az üzvü olan bağlı qruplarda edildiyində dövlət tərəfindən cinayət təqibinin tətbiqi pozuntu ilə onu aradan qaldırmaq üçün istifadə olunan vasitənin qeyri-mütənasibliyinə səbəb olacaqdır. Misal üçün, Yankov v. Bulgaria işində AİHM qərara gəldi ki, şəxsi məktublarında penitensiar və məhkəmə sisteminin işçilərinin təsviri üçün məhkumun istifadə etdiyi təhqirlərə görə ona qarşı tətbiq olunan inzibati tənbehinin ifadəyə qeyri-mütənasibdir (Yankov v. Bulgaria, 2003: §135-141). AİHM-in presedent hüququna baxıldıqda belə nəticəyə gəlinir ki, dərc olunmayan və ictimaiyyətdə yayılmayan şəxsi yazışmalarda istifadə olunan ifadələrə görə cinayət məsuliyyəti qəbul edilməzdir.

Ümumilikdə, KİV azadlığı və ictimai xadimlərin işgüzar nüfuzu toqquşduqda AİHM KİV azadlığına daha yüksək qiymət verir. Presedent hüququnda belə bir qənaətə gəlinir ki, Konvensiyanın 10-cu maddəsi KİV tərəfindən müəyyən qədər şişirtməni və ya təxribatı da əhatə edə bilər (Prager and Oberschlick v. Austria, 1995: §38). Eyni yanaşma vətəndaş cəmiyyəti və QHT nümayəndələrinə münasibətdə də tətbiq olunur (Harris, O'Boyle, Warbrick, 2014: 926). Lakin təbii ki, bu, jurnalistlərin peşə etikası və qanunlarla heç bir şəkildə məhdudlaşmayan və məsuliyyətsiz şəkildə bilərəkdən yalan və yoxlanılmamış məlumatın ictimaiyyətə ötürülməsi imkanı kimi qiymətləndirilməməli və buna dəlalət etməməlidir. Bununla bağlı, AİHM açıq-aydın şəkildə öz hüquqi qiymətləndirilməsini presedent hüququnda dəfələrlə bildirmişdir (Bladet Tromso and Stensaas v. Norway, 1999: §62). Jurnalistlərin müəyyən növ şişirtmədən istifadə etməsi yazdıqları məsələyə dair qiymətləndirici fikirlərə aiddir, istinad olunan faktiki bazaya deyil.

Ən son məsələ mübahisələndirilən ifadənin icazə verilən tənqidin çərçivəsində və ictimai marağa xidmət etməni, yoxsa əksinə şəxsi mübahisə fonunda qisas aləti qismində istifadə edilməsinin müəyyən olunmasıdır. İcazə verilən tənqid və şəxsi hücumları fərqləndirmək üçün AİHM faktiki elementlərə və dəyərlər üzrə fikir yürüdülməsinə əsaslanan elementlər arasında balansla diqqət ayırır (Harris, O'Boyle, Warbrick, 2014: 926).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ictimai xadimlərlə bağlı defamasiya işlərində mümkün tənqidin daha geniş həddləri tanınır. İctimai xadimlərlə bağlı amerikan doktrinasında defamasiya işləri üzrə ictimai xadimlərin məhkəmə mübahisələri onlar üçün o halda müsbət nəticələrdir ki, pis niyyət, qəsd təsdiqlənmiş və sübuta yetirilmiş olsun (New York Times v. Sullivan, 1964). Oxşar yanaşma AİHM tərəfindən də tətbiq olunur (Harris, O'Boyle, Warbrick, 2014: 927). Təbii ki, adi şəxslərlə müqayisədə ictimai xadim və siyasətçilərə yönələn tənqidi fikirlərin həddi daha geniş olmalıdır, çünki onların fəaliyyətinin böyük bir qismi ictimai maraq doğuran sahələrlə kəşşir və demokratik cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edir. AİHM belə qənaətə gəlir ki, adi şəxslərdən fərqli olaraq siyasətçilər jurnalistlərin və ictimaiyyətin nəzərinə açıq olan ictimai xadim olmaqla bağlı müstəqil qərar qəbul edirlər (Turhan v. Turkey, 2005: §25). Belə olduqda siyasətçilərdən jurnalistlərin və vətəndaş cəmiyyətinin tənqidlərinə daha dözümlü yanaşmaları gözlənilir. Mübahisələndirilən defamativ ifadə xarakter etibarını ilə siyasətçilərə və jurnalistlərə KİV siyasətçiyə qarşı defamativ ifadənin istifadəsində ittiham olunurlarsa, dövlətin tətbiq etdiyi müdaxilə tədbirlərinin ciddi yoxlamaya məruz qalması gözlənilir (Tara and Pojata v. Moldova, 2007: §24-25). Hər bir halda defamativ ifadənin jurnalistlər tərəfindən istifadəsi iddia olursa, dövlət tərəfindən tətbiq olunan müdaxilənin və ya məhdudlaşdırıcı tədbirin həmin jurnalist üçün şəxsən və KİV üçün ümumilikdə çəkindirici təsirə (chilling effect) malik olub-olmaması yoxlanılmalıdır. Belə ki, tətbiq olunan müdaxilə və ya məhdudlaşdırıcı tədbir heç bir halda demokratik cəmiyyətdə vacib olan plüralizmi və ictimai maraq kəsb edən mövzular üçün debat müstəvisini hədəf alınmamalıdır. Əks halda, demokratiyanın təməl sütunlarından olan ifadə azadlığı və fikir plüralizminin real həyatda tətbiqi az mümkün olacaq.

Hər bir halda, dövlət orqanları söz azadlığı və ictimai maraqlar ilə ictimai xadimlərin işgüzar nüfuzu arasında balans və ortaq məxrəc saxlanılmalıdır. Tətbiq olunan tədbir ilə güdülən məqsəd

arasında mütənasiblik gözlənilməlidir. Bu o deməkdir ki, jurnalistlər öz hüquq və imkanlarından sui-istifadə etməməlidir. Səbəbsiz hücumlara və defamativ ifadələrə məruz qalan siyasətçilərin, əlbəttə ki, yanlış məlumatların yayılması nəticəsində ziyan görmüş işgüzar nüfuzunu bərpa etmək üçün qanunla müəyyən edilmiş hüquqi vasitələrdən istifadə etmək hüququ tanınır (Gasior v. Poland, 2012: § 43).

Bununla yanaşı, AİHM belə qənaətə gəlir ki, siyasətçilər böyük siyasəti tərk edirsə və adi insan kimi həyatına davam edirsə, onlar da digər şəxslər kimi şəxsi həyatın toxunulmazlığı çərçivəsində olan geniş spektrli hüquqlardan istifadə edə bilirlər (Tammer v. Estonia, 2001: §68). Bu o deməkdir ki, jurnalist məqalələri siyasətçilərin böyük siyasətdə deyil, onların siyasəti tərk etdiyi dövrlərə aid məsələlərə aid olduqda, jurnalistlər daha geniş sərbəstliyə malik olmayacaqlar, çünki işıqlandırılan mövzular ictimai maraq kəsb etmir, əksinə, keçmiş siyasətçinin şəxsi həyata aiddir.

Bəzi işlərdə AİHM belə nəticəyə gəlir ki, hətta jurnalistə qarşı cinayət təqibinin şərti dayandırılan məhkumluğun tamamilə götürülməsi fonunda jurnalistə qarşı senzuranın tətbiqi və çəkindirici təsir kimi qiymətləndiriləcəkdir (Dabrowski v. Poland, 2006: §3). AİHK çərçivəsində müəyyən olunmuş standartlara görə siyasətçi adi şəxslə müqayisədə sərt tənqiddə daha dözümlü yanaşmalıdır. Əsas məsələ odur ki, istifadə olunan dil sərt olsa da, böhtan xarakterli məlumatı ehtiva etməməlidir. Sərt tənqidi dil bir çox hallarda faktlara deyil, dəyər mühakimələrinə (subyektiv qiymətləndirmələr) aiddir. Dəyər mühakimələri (subyektiv qiymətləndirmələr) isə subyektiv olduğundan onları təsdiq və ya təkzib etmək və ya sübut etməmək qeyri-mümkündür və beləliklə, onlar defamativ ifadə anlayışına daxil olmamalıdır. Belə dəyər mühakimələrinə görə məsuliyyət, xüsusilə də cinayət məsuliyyəti güdülən məqsədə mütənasib deyil. Oxşar yanaşma AİHM tərəfindən Oberşlik Avstriyaya qarşı işində də tətbiq olunmuşdur. Belə ki, həmin işdə jurnalist keçmiş kansler olan ultra sağçı partiyanın rəhbərini “axmaq (idiot)” adlandırmışdır. AİHM belə qənaətə gəlir ki, sərt tənqidi ifadənin obyektivi siyasətçi olduğundan onun tənqidinin geniş həddləri tanınmalıdır və istifadə olunan termin “səbəbsiz şəxsi hücum” deyil, jurnalistin fikri və dəyər mühakiməsidir (Oberschlick v. Austria, (No.2), 1997: §29). Belə olduğu halda, həmin ifadə AİHK-in 10-cu maddəsinin müdafiəsi çətiri altına düşür. Məhkəmə bir çox hallarda həm ifadəyə, həm də onun istifadə edildiyi ümumi kontekstə önəm verir. Ümumilikdə, ictimai maraq kəsb edən diskussiyalarda tərəflər bir-birilərinin söz və fikirlərinə daha təmkinli yanaşmalıdırlar. İctimai müzakirələrdə iştirak edən adi şəxslər də yüksək dözümlülük səviyyəsi nümayiş etdirməlidirlər (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014: 929).

Defamasiya ilə bağlı işlərdə əsas məsələlərdən biri faktla dəyər mühakimələri üzrə ifadələr bir-birindən ayırd edilməlidir. Böhtanla bağlı dövlətdaxili məhkəmələrin qərarlarının güdülən məqsədə mütənasibliyini müəyyən etmək üçün AİHM ilk növbədə mübahisələndirilən ifadənin fakt və ya dəyər mühakiməsi olub-olmadığı ilə bağlı məsələləri çözməlidir (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014: 932). Faktların üçüncü şəxslərə və ya auditoriyaya çatdırılması onların həqiqiliyinin sübut edilməsini tələb edir. Digər tərəfdən, dəyər mühakimələri, fikirlər, şərhlər fakt olmadığına görə sübut edilməni tələb etmir (Hrico v. Slovakia, 2004: §40). Sübut etmə yükü və standartı nöqtəyindən AİHK çərçivəsində faktlarla bağlı ifadələrlə müqayisədə daha yüksək, üstün müdafiə ilə təmin olunurlar. Ona görə dövlətdaxili qanunvericilik defamasiya işlərində fakt və dəyər mühakimələri arasında açıq-aydın fərqli yanaşma müəyyən etməlidir.

Bununla belə, AİHM bir neçə işdə bildirir ki, bəzi hallarda faktla dəyər mühakimələri arasında konkret fərqləndirmə aparmaq qeyri-mümkündür (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014: 932). Belə olduğu təqdirdə, məsələ faktiki sübutları nəzərə alaraq həll olunmalıdır. İfadələrin fakt və ya mühakimə olduğunu müəyyən etmək üçün AİHM dövlətlərə əlavə mülahizə sərbəstliyi tanımır (Amihalachioaie v. Moldova, 2004: §36). Bu o deməkdir ki, AİHM şəxsən ifadənin fakt və ya mühakimə olduğu ilə bağlı təhlil aparır.

Bir qayda olaraq, AİHM ifadə azadlığının geniş həddlərini tanıdığından və ifadə azadlığının demokratik cəmiyyətin əsas sütunlarından olduğundan “dəyər mühakiməsi”nin anlayışı geniş tövsif olunur, xüsusilə də ifadə azadlığı jurnalist tərəfindən təqib olunduğu halda (Harris, O’Boyle, Warbrick, 2014: 933). Belə ki, faktlar və dəyər mühakimələri (subyektiv qiymətləndirmələr)

arasında diqqətli şəkildə fərqləndirmə aparılmalıdır (Mendel, 2012: 73). Faktların mövcudluğu nümayiş etdirilə bilər, dəyər mühakimələrinin həqiqiliyi isə sübut oluna bilməz. Bu səbəbdən mühakimələrin, subyektiv qiymətləndirməni səsləndirdiyinə görə şəxs cəzalandırılmamalıdır. Mühakiməni, qiymətləndirməni, daha doğrusu, onun həqiqiliyini sübut etmək mümkün olmadığından bu, ifadə azadlığını əhəmiyyətli dərəcədə pozur.

AİHM-in ümumi yanaşması rəy və ya subyektiv qiymətləndirmənin geniş mənada nədən ibarət olduğunu müəyyən etmək və bununla da jurnalistlərin öz bəyanatlarının həqiqiliyini sübut etmək məsuliyyətini azaltmaq olmuşdur. Misal üçün, Jerusalem v. Austria işində yerli siyasətçi qeyd etmişdir ki, sektalar totalitar xarakterə və faşist meyillərə malikdir, yerli məhkəmələr həmin ifadələri fakt kimi qiymətləndirərək siyasətçinin onları sübut etmədiyinə görə ifadəni defamativ kimi qiymətləndirdi (Harris, O'Boyle, Warbrick, 2014: 933). AİHM isə əksinə ifadəni ictimai maraq doğuran məsələ üzrə qiymətləndirmə kimi dəyərləndirir (Jerusalem v. Austria, 2001: §45).

Nəticə

Hər kəsin ifadə azadlığı hüququ vardır. Söz azadlığı təbii ki, demokratik cəmiyyətin əsas sütunlarından biridir, onun əhəmiyyəti tək birbaşa deyil, eyni zamanda demokratiyanın və digər insan hüquqlarının əsas dayacağı kimi beynəlxalq səviyyədə tanınır. Lakin buna baxmayaraq, ifadə azadlığı hüququ mütləq hüquq deyildir. Söz azadlığının tətbiqi defamasiya kimi məsələlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Nüfuzun qorunmasını əsas kimi götürən qanunlar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif adlarla qeyd olunurlar. "Defamasiya", "təhqir", "böhtan" və "iftira" geniş şəkildə istifadə olunan ifadələrdir, lakin fərqli teminlərdən də istifadəsinə də təsadüf edilir.

Hazırkı məqalədə defamasiya ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yanaşmasının təhlili əsas götürülərək bir sıra fərqli yurisdiksiyalarda həmin məsələnin hüquqi tənzimləməsi təhlil olunacaq. Ölkədən ölkəyə yanaşmalar bir-birlərindən fərqlənir. Bəzi ölkələrdə söz azadlığı ilə müqayisədə işgüzar nüfuza daha çox önəm verilir, digər yurisdiksiyalarda isə əksinə. Misal üçün, Amerika Birləşmiş Ştatlarında dövlət xadimi və ya dövlət qulluqçusunun işgüzar nüfuzunun qorunması məqsədilə jurnalistə, KİV nümayəndəsinə qarşı mülki iddia qaldırması üçün imkanlar olduqca aşığandır.

Oxşar yanaşmanı Böyük Britaniyanın məhkəmələri də dəstəkləyir. Lordlar Palatası hal-hazırda belə yanaşmanı qəbul edir ki, hökumət orqanlarının böhtana görə məhkəməyə müraciət etməsinə icazə vermək söz azadlığına arzuolunmaz məhdudlaşdırmaya gətirib çıxaracaqdır.

Defamasiya ilə bağlı məsələləri tənzimləyərkən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi də mübahisənin bəzi aspektlərinə diqqət yetirir. Məhkəmə ictimai maraq kəsb edən məsələlərə dair səsləndirilən bəyanatları, o cümlədən siyasətçiləri, hökuməti, rəsmi şəxsləri və ya hətta cəmiyyətin sadə üzvlərini tənqid edən bəyanatları müdafiə edir. Lakin nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, belə tənqidin həddi geniş, lakin mütləq deyildir. Məhkəmə defamasiya ilə bağlı işlərdə bir sıra prinsiplər müəyyən etmişdir və diqqətə alınmalı olan faktları da müəyyən etmişdir. Misal üçün, Məhkəmə ifadələri subyektiv qiymətləndirmə və faktlara bölərək defamasiya hesab edilən bəyanatların həqiqiliyinin subutu məsələsi ətrafında dərin presedent hüququ inkişaf etdirmişdir. AİHM faktın bəyan edilməsi ilə subyektiv qiymətləndirmə arasında fərqin olduğunu açıq-aşkar bəyan etmişdir. Belə ki, subyektiv qiymətləndirmə zamanı ifadənin həqiqiliyinin yoxlanılması tələbini yerinə yetirmək mümkün deyil.

Yuxarıdakılara əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, defamativ ifadələrin kim tərəfindən və kimə qarşı istifadə edilməsi də vacib aspektlərəndir. Belə ki, adi şəxsin işgüzar nüfuzunun qorunması hüququ siyasətçi və ya ictimai xadimin işgüzar nüfuzunun qorunması hüququ ilə müqayisədə daha genişdir və ifadə azadlığından daha üstün qiymətləndirilir. İctimai maraq kəsb edən və siyasətçilərə münasibətdə istifadə olunan ifadələr ilə bağlı isə yuxarıda qeyd olunan yanaşmanın tam əksi olan yanaşma istifadə olunur.

Ümumilikdə, yuxarıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla defamasiya sahəsindəki hüquqi mübahisə hər bir işin faktiki faktlarından asılı olaraq həll olunur.

References

1. Barendt E., Freedom of Speech, Second edition, Oxford: Oxford Uni Press, 2009. – 526 p.
2. Universal Declaration of Human Rights, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (son baxış - 01.11. 2021)
3. International Covenant on Civil and Political Rights, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> (son baxış - 01.11. 2021)
4. Chaplinsky v. New Hampshire 315 US 568 (1942)
5. New York Times v. Sullivan, 376 US 254 (1964)
6. City of Chicago v. Tribune Co 139 NE 50 (Illinois S Ct, 1923)
7. (Derbyshire County Council v. Times Newspapers [1993] AC 534, 549 per Lord Keith)
8. (Reynolds v. Times Newspapers, [2001] 2 AC 127)
9. Harris, O'Boyle and Warbrick, Law of the European Convention on Human Rights, Third edition, Oxford: Oxford Uni Press, 2014.-1341 p.
10. Scharsach and Neus Verlagsgesellschaft v. Austria, 2003-XI, 40 EHRR 569
11. Dyuldin and Kislov v. Russia, HUDOC (2007)
12. De Diego Nafria v. Spain, HUDOC (2002)
13. Otegi Mondragon v. Spain, HUDOC (2011)
14. Nilsen and Johnsen v. Norway, 1999 – VIII, 30 EHRR 878, GC
15. Lindon, Otchakovsky-Laurens and July v. France, HUDOC (2007), GC
16. Yankov v. Bulgaria, 2003-XII, 40 EHRR 854
17. Prager and Oberschlick v. Austria, A313 (1995), 21 EHRR 1
18. Bladet Tromso and Stensaas v. Norway, 1999-III, 29 EHRR 125
19. New York Times v. Sullivan, 376 US 254 (1964)
20. Turhan v. Turkey, HUDOC (2005)
21. Tara and Poiata v. Moldova, HUDOC (2007)
22. Gasior v. Poland, HUDOC (2012)
23. Tammer v. Estonia, 2001-1, 37 EGRR 857
24. Dabrowski v. Poland, HUDOC (2006)
25. Oberschlick v. Austria (no. 2) (47/1996/666/852) 1 July 1997
26. Hrico v. Slovakia, HUDOC (2004), 41 EHRR 300
27. Amihalachioaie v. Moldova, 2004 –III, 40 EHRR 833
28. Mendel T., Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation an Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights, 2012 – 91 p.
29. Jerusalem V. Austria, ECHR, 2001, app. no. 26958/95, 27/05/2001

Göndərilib: 26.10.2021

Qəbul edilib: 15.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/19-22>

Насиба Эргашевна Сабирова
Ургенчский государственный университет
доктор философии по филологии, доцент
sabnas1@yandex.ru

ХАРАКТЕРИСТИКИ БАХШИНСКОГО РЕПЕРТУАРА И ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ (на примере Хорезмского эпоса)

Baxşi repertuarının xüsusiyyətləri və ifa məharəti (Xarəzm dastanı təmsalında)

Xülasə

Bu məqalədə Xarəzmdə dastanların ifasında söz və musiqiyə önəm verilməsindən, hər bir melodiyanın özünəməxsus adı olduğundan, melodiyaaların əzbərlənməsinin baxşının üzərinə daha çox məsuliyyət qoymasından, baxşılardan repertuarından, ifaçılıq məharətindən bəhs edilir. Bundan başqa, Baxşinin öz peşəsinə inamı, enerjisi olmalıdır. Xorazmlı Suyav Baxşı Məhəmməd Rəhimxan "Eroqli" dastanını 21 gecə Soniy-Feruzda oxuyub. Baxşın məharətinin adət-ənənədən başlayaraq bir çox şeylərdən asılı olduğu irəli sürülüb. Məqalədə dastan ifaçılığı ənənəsinin əsrlər boyu nəsil-dən-nəslə keçdiyi, istedadlı baxşılardan onu daim təkmilləşdirdiyi, lakin ifaçının şəxsi məharətinin ancaq ənənə çərçivəsində reallaşdığı nümunələri də göstərilir. Epik poeziyanın sirlərinə bələd olmayan ifaçının öz məharətini nümayiş etdirə bilməməsi, bu sirin əsasən dastanın kompozisiyasında öz əksini tapması, folklorlarda bu hadisənin dastan adlandırılması barədə maraqlı məlumatlar verilir.

Açar sözlər: *baxçılıq, baxçılıq repertuarı, ifaçılıq məharəti, baxçılıq məktəbi, dastan ifaçılığı, söz, musiqi, dastançılıq, dastan ifaçılıq ənənələri*

Characteristics of bakhshi repertoire and performance skills (on the example of Khorezm epic)

Summary

This article discusses the emphasis on words and music in the performance of epics in Khorezm, the fact that each melody has a special name, so the memorization of melodies puts more responsibility on the bakhshi, the repertoire of bakhshis and performance skills. Besides, Bakhshi must have faith and energy in his profession. Suyav Bakhshi from Khorezm Muhammad Rahimkhan sang the epic "Eroqli" for 21 nights at Soniy-Feruz. It has been suggested that the skill of the bakhsh depends on many things, starting with tradition. The article also cites examples of the fact that the tradition of singing epics has been passed down from generation to generation for centuries, and talented bakhshis have constantly improved it, but the personal skills of the performer are realized only within the tradition. Interesting information is given about the inability of the performer, who did not know the secrets of epic poetry, to demonstrate his skills, the fact that this mystery is mainly reflected in the composition of the epic, and in folklore this phenomenon is called an epic pattern.

Key words: *baxshichilik, baxshichilik repertoire, performance skills, baxshichilik school, epic performance, soz, music, dostonchilik, epic singing traditions*

Эпос – великий памятник нашему народу. Генеалогия многих бахши способствовала его сохранению на протяжении веков и передаче от предков к предкам. Поэтому Ходи Зариф, талантливый фольклорист, совершенно прав, когда пишет: «вклад народных поэтов, обладающих огромным умением веками сохранять народные эпосы, богатые по содержанию, глубине, разнообразию образов, красочность художественных средств, архаичность и живая лексика, грамматические особенности, которые исследователи еще не заметили». Действительно, эпопея жива со своим исполнителем. Бахши или халфа, а также рассказчик посвящены деталям текста. Однако это не то же самое, что бахши среди исполнителей [2]. Бахши в привлекательной форме передает мелодии, песни и художественную речь. «Спектакль

Бахши демонстрирует его уникальные исполнительские способности, талант и музыкальные способности» [3]. С этой точки зрения далеко не каждый способен достичь уровня профессионального бахши. «Согласно эстетическим принципам узбекского народа и всех школ бахши, настоящий народный бахши должен в первую очередь обладать природным талантом, то есть в международном смысле «Худоберганом»» [4]. По этой причине профессор М. Саидов пишет: «Поэма – сложное художественное произведение, чтобы она была эпосом, в ней должен быть художественный текст, музыка, а певец должен владеть искусством запоминания и уметь составлять слова» [5]. Конечно, исполнителю эпоса также необходимо обладать высокой памятью. Особенно в Хорезме при исполнении эпоса основное внимание уделяется словам, музыке, и каждая мелодия имеет особое название, что делает запоминание мелодий еще более ответственным. Кроме того, бахши должны иметь веру и энергию в своей профессии. В противном случае СуявБахши Мухаммад Рахимхан из Хорезма не стал бы регулярно петь эпос «Эрогли» в течение 21 ночи в школе Феруз. Даже Амин Бахши из Поярика три месяца пел эпос «Алпомиш». Такие реальные данные сейчас кажутся мифом. Мастерство Бахши зависит от многих вещей, начиная с традиции. Традиция петь былины веками передавалась из поколения в поколение. Его постоянно улучшали талантливые бахши. Но личное мастерство исполнителя реализуется только в рамках традиции. Исполнитель, не знающий секретов эпической поэзии, не может показать свое мастерство. Эта загадка в основном отражена в композиции эпоса. В фольклоре это явление называется эпическим узором. По словам профессора М. Саидова, в эпосах используются эпические узоры и традиционные формулы, такие как описание лошади, описание скачек, совет отца, матери или взрослого героя в путешествии, будь то путь и ответ, перед битвой имеет место честь или гордость [7]. Он служит готовым шаблоном для эпической лепки. Если он талантливый исполнитель, то еще больше обогатит сюжет, добавляя новые пластинки сам. Эпический узор проявляется в неразрывной связи с составом эпоса. А стилистические формулы переходят от эпоса к эпосу. В процессе он все больше обесцвечивается. Из-за романтичности хорезмских эпосов описание лошади и описание скачек встречаются редко. Эти пластины можно встретить только в былинах из цикла «Гороглы». В серии «Ошик» описание лошади и описание скачек опущены из-за отсутствия эпического изображения лошади. В эпосе «Гороглы» описание гирата восхваляется очень высоко. Гороглы обладает чудодейственной гиратом, и, получив благословение иранцев, он приходит в восторг и начинает описание бедуина:

Если он перейдет с трех до пяти лет,
Руки, которые не касаются головы при царапании,
Олазаракбокардегра-дешина,
Запах, который исходит при чихании, - это оценка.
Мечта о бедовской лошади в теле,
ПиримШохимардон, дастимсандадур,
Гороглыбек – раб божий,
Основная на столе – во дворе.[8]

В этой детской эпопее Гороглы описывает лошадь в двух-трех местах, восхваляя преданность эпического героя и любовь к эпической лошади. В свою очередь ветераны эпопеи, хвастающиеся правами. В своем исполнении Бахши страстно поет ветеранов, как бы говоря о себе. Яркий пример гордости и высокомерия – в разделе «Бозиргон» эпоса «Гороглы». В ней Гороглы с гордостью описывает себя и даже хвастается:

Я прекрасно провел время,
Я не загадывал желания.
В битве залил кровь зверя
И не осталось больше желаний.

Этой наградой в четырнадцать баллов Гороглы хвалит все свои действия одну за другой. Бахши старается выразить свое хвастливое выражение лица с особым акцентом. Потому что эта часть эпоса является узлом сюжета и запускает ход событий. Поэтому, чтобы показать

последствия гордости, исполнитель продолжает словами выразить отношение Ага Юнуса к Гороглы. Когда Гороглы кончил это говорить, Ага Юнус посмотрел, Гороглы похвалил даже своего слуга, но о паризоде не упомянул; паризода слушала все слова Горогли в коридоре. После того, как паризода послушала все слова Горогли, она резко открыла дверь и сказала: О султан Гороглы, вы хвастаетесь. У меня есть туркмен с двенадцатью тысячами домов, у меня двадцать четыре тысячи домов знаний, вы говорите, у меня нет желания. Когда со мной были мои сорок молодых людей, вы сказали: «Я взял землю, я управлял ею, это много, это много». Если вы пойдете в эпоху, если вы умрете в котле, вы пойдете по стопам своего дяди, у вас не будет наследника, это тебе – не желание?

Гороглы сидел в изумлении, слышал слово наследник, и вкус его угасал. В провинции Сайстонесть Сальсол, аот него рождёнБозиргон, и он потребовал тебя, выиграл и осаждал твой крепость в течение недели, разве это не сожаление твое. Если мне не верите, к воротам пришло письмо, вытащи его и читай что там написано. Гороглы встал, увидел письмо, узнал, что Бозиргон приехал, позвал своих людей и пошел к ним. Бола бахши проникает в психику слушателей в прозе и влияет на них, описывая внутренние переживания главного героя. Слушая хвастовство мужа, пари АгаЮнус пришла в ярость от того, что от ее имени не прозвучало ни слова лести, и сообщила Гороглы о сопернике Бозиргона. В частности, на Гороглы серьезно сказываются слова Ага Юнуса о бездетности. Это заявление Бахши привлекает серьезное внимание аудитории. Они с нетерпением ждут следующую сюжетную линию. Таким образом, события былина начинают разворачиваться. Мастерство Бахши в художественном дискурсе вовлекает публику в полноценные эпические события. Не все исполнители былинмогут полностью увлечь зрителей событиями произведения. Для этого необходимо обладать силой слова и музыкального инструмента, чтобы сформироваться как человек высокого таланта и мастерства. Бола бахши-Курбанназар Абдуллаев использует различные стилистические приемы в устной художественной речи. Особенно в исполнении былины из сериала «Гороглы» больше внимания уделяется художественной речи. Диалог – ключевой фактор в раскрытии характера персонажа, его внутреннего чувства. В эпосе «Женитьба Гороглы» есть эпизод встречи пари Ага Юнуса с Гороглы, в котором пари Ага Юнус хочет отправиться в Чамлибель с Гороглы. В то время сцена ее разговора со старой служанкой очень эффектно выразилась в форме диалога с языка бахши. Вот детали:

«Сразу позвали старую деву. Старушка вышла во дворипосмотрев на Горогли, вернулась. Вернувшись, задала вопрос паризоде: «О, Ага Юнус пари, это тот человек, которого ты видела во сне?»».

– Точно он, - сказалапаризода.

– Если это так, послушайте меня, - сказала старуха. Но принимаете ли вы мое слово или нет, решать вам.

– Скажи мне, что ты хочешь сказать, - сказала она.

– Если я скажу вам, - сказала старуха, - это все они люди, а вы – паризод. Человечество создано из праха, а паризод из света, и вы никогда не были парами друг с другом, - сказала старуха.

– Нет, - сказал паризод. Потом старуха сказала, что у человечества есть другие труды. Старуха сказала, если вы выйдете замужза человека, товы пашете землю, испечёте хлеб, вы очистите поле, вы зажжете огонь, все это произойдет с вами, можете ли вы делать всё это?

– Я согласна, - сказала паризод.

– Если вы согласны, есть другое дело, может на это вы не согласитесь», - сказала старуха.

– Что за дело? – спросила паризод.

– Человек не удовлетворяется на пару жён, он ещё женится на третьей и более, влюбляется на нескольких,- сказала старуха. На все согласившаясяпаризод, на этот раз немножко одумалась.

Горогли подслушивал весь разговор за дверью. После последнего предложения, видя колебания паризода, ему стало непособе. Полагая, что поверив словамстарухи, она испортить дело»[10].

Эпический шаблон служит готовой заготовкой для бахши. Если он является талантливым исполнителем, то сам обогатит сюжет, добавляя новые отрывки[11].

Эпический узор проявляется в неразрывной связи с композицией дастана. А стилистические формулы переходят от дастана к дастану. В процессе он все больше отшлифовывается.

Из-за романтического характера хорезмских дастанов характеристика коня и описание скачки в них встречаются редко. Эти сюжеты можно встретить только в дастанах цикла «Гуруглы», а в цикле «Ошик» характеристика коня и описание скачки опущены из-за отсутствия эпического образа коня[12].

Внутренние переживания двух женщин очень трогательно выражаются в форме диалога. Это картина семейной жизни, смешанная с различными эмоциями, такими как тревога, беспокойство, осторожность, беспокойство, ревность, любовь, страдание, которые характерны для женщин. Но в конце концов любовь преобладает над всем этим. Бахши повествует эту сцену естественной, плавной художественной речью. Самое главное, исполнитель смог выделить момент, который серьезно влияет на чувства женщины. Пари Ага Юнусбезразлична ко всем возражениям старой няни. Однако, когда она услышала слова: «Человечество не удовлетворено одной или двумя женами, он возьмет себе жену», она заколебалась. Этот эпизод связан с душевным состоянием женщины, бахши представил ее, чтобы осветить внутреннее чувство главного героя и смог вызвать у слушателей жизненное чувство, показав реальную картину. Потому что публике интересно, с какой стороны пари Ага Юнус согласна, и благосклонно смотрит на то, что она выйдет замуж за Гороглы. Такие лексические приемы, как ирония, сарказм, намек, кесатик, также распространены в художественной речи Бола бахши. В его репертуаре былины из цикла «Гороглы». Художественный образ, возникающий на основе устной речи, имеет свои красочные грани благодаря мастерству исполнителя. В нем национальные сокращения и аллюзии в устной речи хорезмцев связаны только с лексикой представителей огузского диалекта. В художественной речи эпоса «Авазхан» лексическое значение языка оригинально выражалось через мастерство бахши.

References

1. Khadi Zarif. Great people's artist. // Follow poet and his role in his friendship. - T.: Fan, 1971. -. (8-40).
2. Razimboev S.R. Notes on Epos. // Saylanma. - Urgench, "Khorezm", 2012. – В 222. (222-295).
3. Bazarov A. Questions of authorship and creative individuality of bakhshi in Uzbek folk dastan storytelling. AKD. -T.: 1991. -p.15. (18).
4. Kahhorova Sh. About the aesthetic ideal of happiness. / Issues of Uzbek folklore. Issue V, - T.: 2015. -. (40-44)
5. Saidov M. Artistic skill in Uzbek folk friendship. - T.: Fan, 1969. - (264).
6. T. Mirzaev. Epic and storyteller. -P.47-48.
7. Saidov M. Epic mold and traditional formulas in folk epics. // Uzbek philology masalalari. Scientific works of TASHSU. Issue 362. -T.: 1970. -P.52..
8. "Gurugli". -Urganch, "Khorazm", 2004. - P.41 (476).
9. "Gurugli". -Urganch, "Khorazm", 2004. -P.358-359(476).
10. "Gurugli". -Urganch, "Khorazm", 2004. - P.65 (476).
11. Рузимбоев С. Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов. АДД. –Тошкент: 1990. –С. 46.
12. Рузимбоев С. Идеино-художественные особенности Узбекских народных песен Хорезмского оазиса. АКД. Тошкент: 1971. С.22 (30)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/23-27>

Elnarə Adil qızı Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ememmedova69@mail.ru

M.KAŞĞARININ "DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏN FEİLLƏRİN TEMATİK QRUPLARI (İŞ FEİLLƏRİ)

Xülasə

Qaraxanilər dövlətinin böyük əksəriyyətini türk boylarından olan çigillər, karluqlar, qıpçaqlar, oğuzlar, taciklər təşkil edirdi. Qaraxanilər sülaləsinin hansı boya mənsub olduğu barədə mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdır. Göytürklər zamanında bir sıra parlaq əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərdən "Kutatku bilik" İnni Mühənnə Lüğəti, Qaraqoyunlunun "Fərhəngi-turki" və s. Bu əsərlər içərisində XI əsr türk dünyasının ən möhtəşəm əsəri olan M.Kaşgari'nin "Divanu lugat-it -turk" əsəri öz elmi dəyərini, əhatə dairəsini görə Türkçülüyün Ensiklopediyası olmuşdur. Əsər XI əsrə yox daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir. DLT-də 9000-ə yaxın söz və ifadə toplanıb.

Müəllif bu möhtəşəm əsəri ilə müqayisəli metodun əsasını qoymuşdur. Əsərdə başqa nitq hissələri ilə bərabər feillər haqqında da ətraflı məlumat verilib. Bu feillərin leksik mənalarının zəngin olduğu qədər tematik qrupları da rəngarəngdir: yaradıcı xarakterli iş feillərin, dağıdıcı xarakterli iş feilləri, yemək-içmək məzmunu ilə bağlı iş feilləri. Türk xalqlarının etnoqrafik mənsubiyyəti haqqında məlumat almaq üçün bu tip feillərin rolu əvəzsizdir.

Açar sözlər: leksik-semantik, türk dilləri, iş feilləri, abidə, türkçülük

Thematic groups of verbs(work verbs) from "Divanu Lugat-it-Turk" by M.Kashgari **Summary**

The vast majority of the Karakhanid state was made up of Turkic tribes such as the Chigils, Karluks, Kipchaks, Oghuzs, and Tajiks. Disputes over the color of the Karakhanid dynasty have not yet been resolved. A number of brilliant works were written during the time of the Goyturks. Among these works are "Kutatku bilik" Inni Muhanna Dictionary, Garagoyunlu's "Farhangi-turki" and others. Among these works, M.Kashgari's "Divanu lugat-it -turk", the most magnificent work of the Turkic world of the XI century, was the Encyclopedia of Turkism due to its scientific value and scope. The work reflects the Turkish history of the ancient period, not the XI century. The DLT contains about 9000 words and phrases.

The author laid the foundation for a comparative method with this magnificent work. Along with other parts of speech, the work provides detailed information about verbs. As well as the lexical meanings of these verbs are rich, the thematic groups are also diverse: creative work verbs, destructive work verbs, work verbs related to the content of food and drink. The role of such verbs is invaluable in obtaining information about the ethnographic affiliation of the Turkic peoples.

Key words: lexical-semantic, Turkish languages, verbs, monument, Turkism

Türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası ətrafındakı türk boylarını öz tərkibinə daxil etmiş, Mərkəzi Asiyanı ən iri və qüdrətli dövlətinə çevirmişdir.

Dövlətin etnik tərkibini türk boylarından olan çigillər, yağmalar, tuxsılar, arğıllar, karluqlar, türkeşlər, uyğurlar, oğuz boyları, qıpçaqlar, taciklər təşkil edirdilər.

Qaraxanilər sülaləsinin hansı boya mənsub olduğu barədə mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdır.

X əsrdən başlayaraq ölkədə yeni düşüncə sistemi yarandı. Bu zaman yeni həyat tərzi və yeni ideologiyaya uyğun olan ədəbiyyata böyük ehtiyac var idi.

Göytürklər zamanında xüsusilə saysız-hesabsız daş kitabələr meydana çıxmış və bir sıra parlaq əsərlər yazılmışdır.

M.Kaşğarının qələmindən çıxan və bu günədək tapılmayan “Kitabü Cəvahir in-nəhvi luğat-it turki” adlı əsəri də bu dövrün məhsuludur. Məhz digər xalqlara türk dilini öyrədilməsi məqsədi ilə xeyli əsərlər yazılmışdır. “Qutadğu bilig”, İbni Mühənnə Lügəti, Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-turki” və s.

Bu dövrdə yazılan əsərlər içərisində XI əsr türk dünyasının əvəzolunmaz abidəsi olan M.Kaşğarının “Divanü luğat-it Türk” əsəri öz elmi dəyərinə, əhatə dairəsinə görə Türkçülüynün Ensiklopediyası adlandırılmışdır. DLT-nin yazıldığı dövrün mədəni mühitinə gəlincə, bu barədə kifayət qədər məlumat yoxdur.

M.Kaşğarının bu əsəri türk dilləri leksikasının XI yüzillikdəki zənginliyini sübuta yetirir. Əsər yalnız XI əsrə yox, daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir. Türk həyatının bütün sahələrinə aid sözlər bu lügətdə öz əksini tapmışdır.

Lügət kimi tərtib olunmuş bu əsərdə 9000-ə yaxın söz və ifadə toplanıb, qədim türklərin yayıldığı əraziləri göstərən xəritə verilib.

“Divan”ın ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoymasındadır. Müəllif bu möhtəşəm əsərində zəngin türk dili ilə köklü ərəb dilinin müqayisəsini aparmışdır.

Əsərdə başqa nitq hissələri kimi feillər haqqında da ətraflı məlumat verilib. Feillər həm leksik-semantik, həm də morfoloji və sintaksis söz yaradıcılıqlarında əsas material kimi iştirak edir.

Azərbaycan dilində olan feillər leksik mənalarına görə zəngin olduqları qədər onların tematik qrupları da rəngarəngdir.

M.Kaşğarının “Divanü luğat-it Türk” əsərində bütün qrup və yarımqruplara aid zəngin material vardır.

Bu məqalədə feilləri leksik-semantik baxımdan izah edərək iş feillərinə aid lazımı həcmdə nümunə verməklə kifayətlənəcəyik.

İş feilləri insan və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu feillər bilavasitə insanın əməli fəaliyyəti ilə bağlıdır.

İnsan həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı olan bu sözlərdə daha çox subyektin obyektə təsiri özünü göstərir. Ona görə də bəzi dilçilər bu sözləri “təsirli feillər” kimi təqdim edirlər (84: 26). V.F.Veşilova isə onları hətta “subyektin obyektə təsirini göstərən feillər” adlandırır (69: 10).

Məlumdur ki, subyektin obyektə təsiri feilin növ kateqoriyası vasitəsilə ifadə olunan kateqoriyanı formalaşdırır. Lakin bu, feilin qrammatik məna növünü bildirir. İş feillərindən danışarkən isə leksik məna növü nəzərdə tutulur, burada tematik qrupun növündən söhbət gedir. İkinci tərəfdən isə qrammatik məna növləri xüsusi əlamətlər - şəkilçilər vasitəsilə formalaşırsa, leksik məna növləri feilin özünün semantikasına ilə müəyyənləşir.

Elə feillər var ki, onlar müxtəlif səpkili iş proseslərini yox, ümumilikdə işləmək anlayışını ifadə edir. *İşlə-* (I, 276) sözünü buna misal göstərmək olar. Konkret iş növü deyil, işi ümumi şəkildə ifadə edən *katıqlan-* (II, 265) “əlləşmək, çalışmaq”, *kudur-* (II, 112) “çox çalışmaq”, *anun-* (I, 250), *anukla-* (I, 324) “hazırlamaq”, *kilin-* “hər gün iş görmək”, *knış-* (II,140) “işə girişmək” və s. sözlər o dövr üçün aktiv feillər kimi qeyd olunmuşdur.

İnsanın gördüyü işlər xaraktercə müxtəlif olduğu kimi, iş məzmunu bildirən feillər də semantik cəhətdən öz daxilində rəngarəng məna qruplarına bölünür. “Divan”da olan iş feillərini daxili semantikasına görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

Yaradıcı xarakterli iş feilləri. Bu feillərin bir qisminə hər hansı əşya ilk olaraq yaranır, ya da bir əşyadan başqa əşya yaranır. Məsələn, *bitil-* “yazmaq”, *tamın-* “özünə yağ düzəltmək”, *ükəklə-* “bürg tikmək”, *tışət-* “düzəltmək – orağı”, *köpül-* “tikilmək – don” və s. İkinci qisim iş feillərində hər hansı

bir əşyaya nəşə əlavə edilir – ya tikilir, ya yapışdırılır, taxılır... Bu feillər məzmunca birinciyə oxşasa da, semantik çalar cəhətdən fərqlidir. Bəzi dilçilik əsərlərində bu tip feillər “müəyyən dəyişikliyi əks etdirən iş feilləri” adlandırılır (84: 27). Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərdə dəyişmə yaradıcı xarakter daşıyır, halbuki dəyişiklik müxtəlif səbəblərdən meydana çıxıb bilər ki, onlardan biri də nəyinsə üzərinə başqa şeyin əlavə olunmasıdır. Məsələn: *küncüklən-* “yaxalığ tikilmək - paltara”, *sapla-* “sapı saplamaq”, *əslin-* “taxılmaq”, *tak-* “taxmaq - cilovu buruntağa”, *takıl-* “taxılmaq - ət şişə”, *koşlan-* “qoşmaq – özü üçün ehtiyat at”, *kösür-* “köştək, cidar vurmaq - atın ayağına), *ədhərlə-* “yəhərləmək”, *artın-* “yəhərləmək”, *içükdə-* “astar salmaq”, *əsrilə-* “naxış vurmaq”, *sırla-* “şirləmək, naxışlamaq” və s. Göründüyü kimi, burada sinonim xarakterli sözlər də vardır: *əslin-* // *tak-* // *takıl-* və s.

İş bildirən feillərin bir qismində “nəyisə düzəltmək” məzmunu ilə yanaşı, “qaydaya salmaq, düzəltmək” semantikasi da özünü göstərir. “Düzmək” anlayışı özü də bir neçə sözlə ifadə olunur. *Tiz-*, *təv-*, *çərgəş-* feillərini buna nümunə göstərmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumi məzmunları “düzmək” olan bu feillərin semantik çalarları vardır. Belə ki, *tiz-* leksemi həqiqi mənasında “düzmək” sözüdür ki, müasir Azərbaycan dilində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq işlənir: *tiz-* ”düzmək”. *Təv-* sözü də “düzmək” anlayışını ifadə edir, lakin daha çox “əti şişə düzmək” semantikasındadır. Üçüncü sözdə isə “düzülmək” anlayışı şəkilçi vasitəsilə meydana çıxır; daha doğrusu *çərgəş-* feili qədim türk dillərində olan *çəri* “qoşun” sözündən yaranmış və “iki qoşun cərgəyə düzüldü” mənasını ifadə etmişdir. Abidənin dilində *töşə-* feili də vardır ki, bu söz müasir Azərbaycan dilindəki kimidir, dilimizdə daha geniş anlamda işlənir: yerin döşənməsi, döşəmənin döşənməsi... Abidədə isə bu sözə yalnız sonuncu semantikada rast gəlirik: döşəyin döşənməsi.

Yaradıcı xarakterli iş feillərinin bir qismi təsərrüfatla bağlıdır. “Divan”da iki feilin müxtəlif variantları diqqətimizi cəlb edir: *ək-*, *tik-*. Birinci söz *əkdi*, *əkildi*, *əkindi*, ikinci söz isə *tikildi* “əkildi - ağac”, *tiklindi* “əkildi, tikildi - ağac”, *tiklişdi*, *diklindi* formasında, müvafiq semantik-qrammatik çalarlarda verilmişdir. Bu sözlərin ikisi də müasir Azərbaycan dilində işlədilir, lakin birinci qeyd edilən semantikada, ikinci isə “dikəlmək, düz durmaq” semantikasındadır. İş feillərinin bir qismində forma dəyişikliyi yeni əşyanın meydana çıxması ilə nəticələnir. *Ətlə-* feili “ətə çevirmək, ət eləmək” mənasındadır.

İş feillərinin ikinci qismi dağıdıcı, məhvədicə semantikaya malikdir. Bu feillər də birincilər kimi həm kəmiyyətcə, həm də semantik çalarlarına görə zəngin və rəngarəngdir. Bu baxımdan dağıdıcı xarakterli feilləri də müxtəlif semantik çalarlarla qruplaşdırmaq olar.

Dağıdıcı xarakterli feillərin bəzilərində əsas hissədən ayrılma, parçalanma mənası ifadə edilir. *Bic-* “doğramaq, şaqqalamaq”, *til-* “yarmaq, parçalamaq”, *kopur-* “qoparmaq”, *taşur-* “daşımaq”, *isgən-* “qırmaq, qoparmaq”, *sanqla-* “quyruğu yolmaq- quşun”, *sasur-* “arasını ayırmaq – quşun” və s. feillər belələrindəndir.

Müxtəlif semantikalara malik bu sözlər bir qrupda birləşdirilsə də, daxili məzmunlarına görə fərqləndirilir. Bu tipə daxil olan feillərə “ələmək” məzmununu bildirən *əlgə-*, *ərgi-* sözlərini, “ufalamaq” mənasını verən *uvu-*, *uşa-*, *təvşə-*, *üşət-* leksemlərini, “eşmək” mənasında *el-*, “didmək” mənasında *iskə-*, *atızla-*, *bölük-*, “üyütmək” mənasında *üği-*, “dil-dil kəsmək” mənasında *tildür-* və s. sözləri misal göstərmək olar.

Eyni mənaya aid verdiyimiz müxtəlif feilləri bir-biri ilə sinonim hesab etmək olar, lakin bu sinonimlərin özündə çalar və ya yerinə görə işlənmə fərqi də özünü göstərir. Məsələn, *uvul-* feili “ufalamaq” mənasında hər bir anlayışı ifadə edərsə (müasir Azərbaycan dilində *ufalamaq*), *uşaldı-*, *təvşəldi-* feilləri yalnız çörəyin ufalanmasına aiddir, *üşətti-* feili isə “ufalamaq” anlayışı ilə yanaşı, “doğramaq”, “parça-parça etmək” məzmununu da bildirir. Yaxud “parçalanmaq” mənasını bildirən bir neçə söz: *bağnaklan-*, *atızla-*, *bölük-*, *üşət-*. Bunlardan birincisi “buludun hissələrə parçalanması”, ikincisi “torpağın hissələrə bölünməsi”, üçüncüsü “qoyunların və ya dığər əşyalardan ibarət varlıqların bölüklərə ayrılması”, nəhayət, beşincisi həm “doğramaq, hissələrə parçalamaq”, həm də “ufalamaq”

mənasını bildirir. Göründüyü kimi, bir sıra feillər leksik şəkli vasitəsilə yarandığından kökün məzmununu da özündə daşıyır.

“Divan”da müasir Azərbaycan dilində fəal olan söz *kəs-* feili verilmişdir, həm də bu feilin daha işlək olduğunu göstərən odur ki, abidənin dilində onun müxtəlif qrammatik forma və variantları təqdim olunmuşdur. Eyni mənanı verən *üz-* feili də verilmişdir. Məlum olduğu kimi, *üz-* sözü omonim və çoxmənalı söz olmaqla Azərbaycan dilində bir neçə mənə və çalar ifadə edir ki, bunlardan biri də “bir əşyanın hissəsini ayırmaq” mənasındadır. Lakin demək lazımdır ki, *üzmək* feili müasir dilimizdə sırf “kəsmək” anlayışına gəlmir. Belə ki, müasir dilimizdə *kəsmək* “nəyinsə hissəsini kəsici əşya vasitəsilə ayırmaq” mənasındadır, *üzmək* “kəsici alət olmadan ayırmaq anlamındadır”. “Divan”da isə bu söz *kəsmək* sözünün sinonimi kimi verilmişdir. Abidədə “kəsmək” anlamına gələn feillərdən biri də *biç-* sözüdür. Müasir Azərbaycan dilində bu feil də ümumişlək sözdür və daha çox otun biçilməsinə aiddir. Lakin abidədə bu söz “ağacın kəsilməsi” anlamındadır. Görünür, *biç-* feili zaman-zaman öz mənasını daraltmışdır. Belə ki, müasir dilimizdə olan *biçəq* sözü də qədimdəki kimi, “kəsmək” anlayışını özündə əks etdirir.

Abidədə verilmiş *or-* feili də “kəsmək” mənası ilə sinonim kimi götürülə bilən “biçmək” anlamındadır. Qeyd edək ki, müasir dilimizdə olan *oraq* isminin tarixi kökü də məhz həmin *or-* feilidir.

Abidədə dağıdıcı, məhvedici və ayırıcı xarakterli digər feillər də vardır. Onlar ayrı-ayrı sahələri əhatə edir. *Uçur-* “uçurmaq – evi”, *boz-* “yırmaq – evi”, *iklə-* “tapdamaq”; *yağrı-* “yağır etmək” və s.

“Divan”da verilmiş feillərin bir qismi hətta məlum növdə verilmədiyi halda, icbar növdə verilmişdir. Məsələn, *aktur-* “oxutdurmaq”, *əktür-* “əkədmək”, *bulat-* “qazanın buğunda bişirtmək”, *qaztur-* “qazdırmaq”, *tiltür-* “kəsdirmək”, *bəzət-* “bəzətdirmək”, *söktür-* “sökdürmək”, *şəştür-* “aşdırmaq” və s.

İş feilləri daxilində verilmiş bölgülərdən biri də yemək, içmək prosesi ilə bağlı məzmunu bildirir. Abidədə verilmiş bu tip feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) yemək prosesini əks etdirən feillər. Bu feillər içərisində həm insana, həm heyvana aid olanlar var. *Əm-* “əmmək”, *otla-* “otlamaq”, *kəvşə-* “gövşəmək”, *kəmiür-* “gəmirmək”, *dışla-* “dişləmək”, *tat-* “dadmaq”, *ut-//üt-* “udmaq, yemək” feilləri yemək prosesini əks etdirən feillərdir.

b) içmə prosesini əks etdirən feillər. Bu feillər içərisində ədəbi dil və qeyri-ədəbi dil faktları vardır. *İç-* “içmək”, *op-* “hopurdadıb içmək”, *kantur-* “doyunca içirtmək”, *us-* “susamaq”, *suvğar-* “suvarmaq” və s.

“Divan”da verilmiş *ikdi-* feili “bəslənmək” mənasını ifadə edir ki, bu da yemə-içmə prosesini bütünlükdə özündə əks etdirir.

Nəhayət, yemə-içmə prosesi ilə bağlı işlərdən biri də yeməyin bişirilməsi ilə bağlıdır. Bu proseslə bağlı da abidədə maraqlı feillər vardır: *pışur-* “bişirmək”, *söklün-* “kabab edilmək”, *kedhir-* “qoyunu basdırma etmək”. Göründüyü kimi, bu tip feillər az olsa da, bu məzmunla bağlı aydın mənərə yarada bilir. Türk xalqlarının etnoqrafik mənsubiyyəti haqqında məlumat almaq üçün bu tip feillərin rolu böyükdür. Belə ki, bu feillər vasitəsi ilə biz, bir tərəfdən, türk xalqlarının nə və necə yeyib-içməsi haqqında məlumatlanırıq, digər tərəfdən yeyib-içmə prosesinə olan müxtəlif emosional münasibətlərlə tanış oluruq.

References

1. Divani-lugat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) I volume, Ankara: 1939, 400 p.
2. Divani-lugat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) II volume, Ankara: 1939, 512 p.
3. Divani-lugat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) III volume, Ankara: 1941, 425 p.
4. Divani-lugat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) IV volume, Ankara: 1943, 885 p.
5. Kipchak M. Journey to the world of words. Baku: Baku University Publishing House, 2002, 242 p.
6. Mammadov IT Semantics of the Azerbaijani language. Baku: Khazar Publishing House, 2006, 372 p.

7. Tekin Talat. Karahanlılar period. Turkish poetry. TD, issue 409. January 1986, p. 81-157.
8. Veshilova VF Verbs of introduction in Turkic languages // Research on comparative grammar of Turkic languages. Ch. II. - Moscow, 1962, p. 101-114.
9. Vinogradov VV Russian language. Moscow - "Higher School", 1972, 614 p.
10. Humboldt W. Language and Philosophical Culture. Moscow: Progress, 1985, 452 p.
11. Jafarov K.H. Lescic-semantic system of Azerbaijan language. Baku "Science" publishment, 1984, 124 p.
12. Demirchizadeh A. M. Comparable method of linguist of XI century Mahmud Kashkarli Scientist works of SPUA, Baku 1966, № 1, p. 77-102.

Göndərilib: 24.10.2021

Qəbul edilib: 15.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/28-32>

Qənirə Balasirin qızı Balakışiyeva

Bakı Mühəndislik Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
ganiradashdiyeva@gmail.com

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva

Bakı Dövlət Universiteti
fəlsəfə doktoru üzrə dissertant
Pasayeva-1969@mail.ru

Aysu Rabil qızı Mehdizadə

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
murad.mzade2001@gmail.com

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRATİV ƏLAQƏLƏRİN YARANMASI

Xülasə

Şagirdlərin geniş dünyagörüşə malik bir şəxsiyyət kimi formalaşması elm və təhsilin hansı səviyyədə yaxınlaşması ilə şərtlənir. Məqalədə elmin müasir dünyanın mütərəqqi inkişafına inteqrasiyası problemi, elmi kəşflər sahəsinin, ya da düşüncə məkanının genişlənməsi ilə bağlı hadisələrin əhatə olunmasıdır. Elmi əsaslarla sübut edilmiş fənlərarası əlaqələrin nəzəri və praktiki aspektləri təqdim olunur. Bundan əlavə, məqalədə inteqrasiya prosesi üçün yeni metodların tətbiqini təklif edir. Məqalədə müasir dövrdə ən çox işlədilən inteqrasiya anlayışı, onun mahiyyəti, səviyyələri barədə məlumat verilir, digər fənlərlə yanaşı kimya fənni kurikulumunda da inteqrasiyanın əsas prinsip kimi nəzərə alınması qeyd olunur. Kimya dərslərində inteqrasiyadan və inteqrativ kurikulumdan istifadənin zəruriliyi göstərilir. Kimya dərsləri inteqrasiya və inteqrasiya olunmuş kurikulumdan istifadənin zəruriliyini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *inteqrasiya, fənn kurikulumu, fənlərarası inteqrasiya, fərqləndirmə, elmi biliklər, dünyagörüşü, şagird şəxsiyyəti, orta məktəb, inteqrativlik*

Making interdisciplinary integrative connections in the teaching of chemistry

Summary

Formation of students as a personality with great world view is determined with the level of science and education closeness. The article deals with the problem of integrating science into the progressive development of the modern world, connected with the expansion of the scientific discovery scope or coverage of phenomena that are associated with the expansion of the thought space. Theoretical and practical aspects of interdisciplinary relationships, proved on a scientific basis are presented. Besides, the article suggests application of new methods for successful integration process. The Article presents information on the most commonly used concept of integration, its essence, levels; integration is noted as the main principle in the chemical subject curriculum, along with other subjects. The chemistry lessons demonstrate the need to use integration and integrated curriculum.

Key words: *integration, subject curriculum, interdisciplinary integration, differentiation, scientific knowledge, world outlook, student personality, secondary school, integrativity*

Giriş

Elmi əsaslarla sübut edilmiş fənlərarası əlaqələrin nəzəri və praktiki aspektləri təqdim olunur. Müasir dövrdə Azərbaycan təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri olan təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni yanaşmaların, fəal təlim metodlarının tətbiqi və onlardan səmərəli istifadənin təşkili təhsil sistemində ən vacib bir problem kimi dəyərləndirilir. Hazırda Azərbaycanın təhsil sistemi dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirilir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparılır, insanın həyatı bacarıqlara malik bir şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərilir (1).

Dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunduğu hazırkı şəraitdə təhsil sistemində çox mühüm vəzifələr yerinə yetirilir. Təhsilin paradiqmasında dəyişiklik onun konseptual əsaslarının yenidən müəyyənəndirilməsi, məqsədin, vəzifələrin, inkişafın məzmununun yenidən qiymətləndirilməsi və bunun yeni anlamda dərk edilməsi, şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü modelə keçməsinə əks olunmasıdır. İnteqrativ təlimin aktuallığı bir sıra səbəblərlə izah olunur: 1. Şagirdləri əhatə edən aləm onlar tərəfindən özünəməxsus və tam öyrənilir, amma bu təmin ayrı-ayrı hissələrinin öyrənilməsinə yönəldilmiş təhsil proqramının bölmələri onu ayrı fraqmentlərə bölərək, tam (bütöv) hadisə haqqında təsəvvürlər vermir. 2. Məşğələlərdə inteqrativ yanaşmadan istifadə edilməsi şagirdlərin potensial imkanlarını inkişaf etdirir, onları ətraf aləmin gerçəkliklərinin fəal qavranılmasına, dərk etməyə və səbəb-nəticə əlaqələrinin tapılmasına, məntiqin, təfəkkürün, kommunikativ bacarıqların inkişafına cəlb edir. 3. Standart olmayan məşğələ forması daha maraqlı və cəlbədicidir. Məşğələ müddətində müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə edilməsi şagirdlərin diqqətini yüksək səviyyədə özündə saxlayır ki, bu da məşğələnin kifayət qədər səmərəliliyindən danışmağa imkan verir. Məşğələdə inteqrativ yanaşmadan istifadə edilməsi əhəmiyyətli pedaqoji imkanları açır, idrak marağını hiss olunacaq dərəcədə artırır, təxəyyülün (təsəvvürün), diqqətin, təfəkkürün, nitq və yaddaşın inkişafına xidmət edir. 4. Müasir cəmiyyətdə inteqrasiya təhsildə inteqrasiyanın zəruriliyi ilə izah olunur. 5. İnkişaf sahələri arasında əlaqənin gücləndirilməsi şagirdlərin müstəqil fəaliyyətlərinə, fiziki tapşırıqlarla məşğələyə daha çox zamanın qalmasına imkan verir. 6. İnteqrasiya tərbiyəsinin yaradıcılığı, özünüifadə, peşəkar bacarıqlarının müəyyən edilməsinə imkan verir. Tədrisdə inteqrativ təlim üsullarından istifadəyə geniş yer verilməsi, fənlərin əlaqəli öyrənilməsi və fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsildə belə bir təlim üsulunun tətbiq edilməsi şagirdlərdə sərbəst düşünmə və təhlil etmə qabiliyyətini formalaşdırır, yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməyə meyilliliyi artırır, öyrəndiyi elm sahəsindən düzgün nəticə çıxarmağa və təlimdə səriştəlilik qabiliyyətini inkişaf etdirməyə müsbət təsir göstərir. Göstərilənləri tədris prosesində həyata keçirmək üçün təhsil standartlarının və kurikulumun tələblərindən düzgün istifadə edilməsi vacib məsələdir. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi nəticəyönümlü təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərməklə, şəxsiyyətin formalaşmasına və müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə zəmin yaratmaqla fənlərin inteqrativ şəkildə öyrənilməsinin zəruri olmasını ön plana çəkir. Fənlərin əlaqəli, yəni inteqrativ təlimi prosesi zamanı şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında biri-birinə yaxın olan fənlərin və fəndaxili mövzuların dərindən öyrənilməsi kompleks yanaşmanın əsasını təşkil edir. Çünki fənlərarası əlaqələrin qurulması və onların inteqrativ öyrənilməsi vaxta qənaət olunmasına imkan yaradır. Bu vaxt təkcə hər hansı sahənin əsaslı şəkildə öyrənilməsi üçün deyil, həm də seçilən mövzuların mənimsəmənin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə, fənlərarası əks-əlaqənin qurulmasına, müəllim-tələbə dialoqunun qarşılıqlı anlaşma şəraitinin yaradılmasına şərait yaradır. Azərbaycan pedaqoji fikrində "inteqrativ təhsil", yaxud "təhsilin inteqrasiyası", eləcə də "inteqrativ təlim", "inteqrativ dərslər" və s. anlayışlar artıq özünə yer tutmaqla istifadə olunmaqdadır. Respublikamızda bu sahədə ilk addımlar atılıb. "İnsan və cəmiyyət" inteqrativ fəndir. Bu sahədə əldə edilmiş təcrübə elmi-metodik meyarlarla təhlil olunmalıdır. Ən başlıca fənlərin inteqrasiyasının konseptual modeli işlənməlidir. Humanitar fənlərlə təbii-elmi fənlərin inteqrasiya məsələsi də ancaq bu kontekstdə həll oluna bilər. Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatları dövründə prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən biri inteqrativ təhsilin formalaşdırılması sahəsində aparılan işlər olmuşdur. Bu işləri də iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür ki, bütün hallarda ümumtəhsil, eləcə də digər pillələrdə əldə olunmuş fənlərarası, fəndaxili əlaqələr sahəsində nailiyyətlər öyrənilərək ümumiləşdirilmiş, yeni təcrübənin yaradılmasında onlardan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda inteqrasiya məfhumuna aid mülahizələr nəzərə alınmış, yeni təhsil konsepsiyasının yaradılmasında onlardan istifadə edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, "inteqrasiya müəyyən təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünü inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə təlimin bütün məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaqla onları sistemləşdirməkdir". Təhsil işçilərinin fikrincə tədris prosesində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın təmin edilməsi bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsi, dərslərin maraqlı və məzmunlu qurulması, şagirdlərdə tədqiqatçılıq meyillərinin yaranması üçün vacib şərtədir. Mütəxəssislər inteqrativ kurikulumların yaradılması zərurətinin səbəblərini aşağıdakı kimi göstərir: -İnteqrasiya olunan mövzu və anlayışların tədrisi üçün istənilən təlim formasından istifadə etmək mümkündür. -Təlim materialı ilə yüklənmənin,

eyni konsepsiyanın müxtəlif fənlər vasitəsilə təkrar öyrənilməsinin qarşısı alınır. -Təlimin müxtəlif mərhələlərində (şaqli inteqrasiya) və anlayışların əlaqələndirilməsinə (üfqi inteqrasiya) imkan yaranır. İnteqrativ kurikulum mühüm tədqiqat suallarının qoyulmasına və onun ətrafında geniş araşdırmalar aparılmasına şərait yaradır. İnteqrativ kurikulum tətbiq edilərkən burada təhsilin məqsədinə hadisə və təzahürləri öyrənmək və bilmək deyil, həm də əldə olunmuş bilik, bacarıq və dəyərlərdən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək, araşdırmaları təkmilləşdirmək, anlamaq daxildir. Fənlərarası kurikulum fənnin imkanını məhdudlaşdıran məsələləri aradan qaldırır və fənn kurikulumlarının müxtəlif tərəflərini əlaqələndirməklə geniş sahələrin öyrənilməsinə kömək edir. İnteqrativ və fənlərarası kurikulumuna aid olan bütün islahatlar belə qruplaşdırılır; fənlərin birləşdirilməsi, yaradıcı fəaliyyətə diqqətin artırılması, dərslikdən kənar mənbədən istifadə, konsepsiyalar arasında qarşılıqlı əlaqələr, dəyişkən cədvəllər, şagirdlərin dəyişkən qruplaşdırılması. Məhz inteqrasiya nəticəsində elm sahələri, orta məktəbdə tədris olunan fənlər bir-biri ilə əlaqələndirilir. Fənlərarası əlaqənin yaradılması mövzusu keçmiş dövrün ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Bir çox klassik və müasir pedaqoqlar bu məsələyə önəm vermiş və araşdırmalar aparmışdır. Bəzi alimlər iddia edirlər ki, fənlərarası sahə anlayışının müəyyən edici ünsürü inteqrasiyadır. Eyni zamanda digərləri burada konseptual və empirik maneələri göstəriirlər. Bir də ki, güman edilir ki, fənlərarası əlaqə anlayışı mübahisəli bir sahədir (3, s. 25; 32-83). 1973-cü il Alma-Ata şəhərində, 1975-ci il Moskvada bu problemlə bağlı elmi konfranslar təşkil olunmuşdur. Bir çox elmi jurnallarda qəzet məqalələrində bu mövzu ilə bağlı məqalələr çap olunmuşdur. Fənlərarası əlaqə ilə bağlı bir sıra dissertasiyalar müdafiyyə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi bir çox pedaqoqlar məsələn Y.A.Komenski, K.D.Uşinski, F.A.Disterverq və başqaları öz əsərlərində fənlərarası əlaqəyə toxunmuş, onu sistemləşdirməyə və tərif verməyə çalışmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan və başqa ölkə pedaqoqları da bu mövzuya münasibət bildirmiş və fənlərarası əlaqəyə öz əsərlərində yer vermişdir.

Bir çox pedaqoq, nəzəriyyəçi öz fikirlərində fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağın əhəmiyyəti haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Məsələn: Y.A.Komenskiyə görə “qarşılıqlı əlaqədə olan hər şey bu cür əlaqədə də öyrənilməlidir”. A.Disterverq isə qeyd edir ki,- “on fənni birtərəfli öyrənməkdənsə, bir fənni ontərəfli öyrənmək daha yaxşıdır. ABŞ nəzəriyyəçisi Con Dyui isə fənlərarası əlaqə haqqında belə bir fikir söyləmişdir- “Bütün təhsillər bir yer kürəsində onun üzərində mövcud olan ömürlə bağlıdır. Bizim bir neçə qatdan ibarət yer kürəmiz yoxdur ki, onun biri riyaziyyat, digəri fizika, üçüncüsü isə tarixlə əlaqəli olsun. Bütün təhsil istiqamətlərini bir-biri ilə, məktəbi isə həyatla əlaqələndirmək çox vacibdir”. Pedaqoji ədəbiyyatlarda fənlərarası əlaqə ilə bağlı birtərəfli münasibət bildirmiş müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn: Akademik M.M. Mehdizadəyə görə “Fənlərarası didaktika ilə bağlamaqla haqlı hərəkət etmiş olsalar da, bunu “didaktik şərait” hesab etməyə, fikrimizcə, heç bir əsas yoxdur. (2). Bizə didaktikanın prinsip və qaydaları məlumdur. Lakin “didaktik şərait” kateqoriyası təlim nəzəriyyəsinə məlum deyildir”. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru olan M.M.Əmirova görə isə, “Fənlərarası əlaqələr “Müxtəlif növ biliklərin mənimsənilməsi üsuluna (reproduktiv, axtarıcı, yaradıcı), həyata keçirilməsinin müddəti-nə (varislik, perspektiv), fənlərin əlaqəsi üsuluna (birtərəfli, ikitərəfli, çoxtərəfli), təlim-tərbiyə prosesinin təşkili səviyyəsinə (Gündəlik, tematik), işinin təşkili formalarına (fərdi, qrup, kollektiv) görə müxtəlif olur. Fənlərarası əlaqəni sistemləşdirmək üçün də pedaqoqlar onu növlərə ayırmışdır. Müxtəlif alimlər fənlərarası əlaqəyə müxtəlif mövqedən yanaşmış və təsnifləndirmişdir. Bunlar aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilə bilər: Məsələn: № Müəlliflər Növlər 1. P.Paşayev birtərəfli, quruluş, tamamlayıcı, koordinasiya, inteqrasiya əlaqəsi 2. F.N.Fedorov D.M.Kiryuşkin xronoloji, məlumatlandırıcı 3.N.M.Çərkəszadə müqayisəli, səbəb-nəticə. İnduktiv, deduktiv, analitik, istematik, ümumiləşdirici 4. M.N.Skatkin keçmişlərlə əlaqə, sonra keçiləcəklərlə əlaqə, yanaşı keçilənlərlə əlaqə 5.N.M.Verzilin və P.Q.Kulaqin sinxron, asinxron 6. K.P.Korlyeva faktlar və anlayışlar arasında əlaqə, tədqiqat metodları və elmi təfəkkür arasında əlaqə, təlimin idrak fəaliyyəti üsulları ilə əlaqə Akademik M.Mehdizadə qeyd etmişdir ki, təsnifat sadəcə şərti xarakter daşıyır. Müəllif bu şərtiliyi belə izah edir: “Bizə elə gəlir ki, fənlərarası əlaqənin bu cür təsnifatları məsələyə elmi yanaşmanı xatırlatsa da nə elmə, nə də məktəb də məktəb işləri praktikasına mənfəət verər. Müqayisə edilən hadisələrin sinxron və ya qeyri-sinxron olmasını bilmək öyrənilməyə kömək edə bilməz və s. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, məktəb məzmunu ayrı-ayrı fənlərə bölünmüşdür. Fənlərin bu cür tədrisi dərkətmə prosesinin aktiv şəkildə getməsinə şərait yarıdır. Tarixən yoxlanmış bu prinsip özünü doğrultmuş, öyrənmə və dərkətmənin təbiətinə uyğundur. Bununla bərabər tədris prosesində həyata keçirilən fənlərarası əlaqə də dərkətmənin həyata keçirilməsində, dünyanın tam mənzərəsinin

şagirdin gözündə yaranmasında əvəzilməz rola malikdir. Metlenkov (2018) deyirdi ki, “bəzi təbiət elmləri təbiət fəlsəfəsindən ayrılmağa başlayanda onları vahid sistemdə saxlamaq cəhdləri olub” (4. Metlenkov, 2018: 3). Muhanbetcanova öz tədqiqatlarında belə əsaslandırır ki, “müasir elmin inteqrasiyası prosesləri ümumi qanunauyğunluqların tərifinə əsasən şərh edilə bilən bəzi hadisələrdə yüksək səviyyədə baş verən bəzi hadisələrlə (fənlərarası əlaqələr) izah oluna bilər” (5. Muhanbetjanova, 2000): 11).

Bunları nəzərə alaraq çalışmaq lazımdır ki, məktəb fənnlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi yaradılsın, eyni zamanda öyrədilən material əlaqəli şəkildə şagirdlərə çatdırılsın. Bu prosesin həyata keçirilməsi yəni fənlərarası əlaqədən istifadə şagirdlərdə daha düzgün təsəvvür yaradacaq və materialın daha asan mənimsənilməsinə səbəb olacaqdır. İnsanların düzgün dünyagörüşünün, canlı ailəmə baxışının formalaşmasında təbiət elmlərinin böyük rolu vardır. Bütün təbiət elmləri əsasən bir-birinin üzərində qurulmuş və problemlərinin həllində bir-birinin qanun, qanunuyğunluq və hipotezlərindən istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq dərs prosesinin tədrisi zamanı bu elmlər qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməli, mümkün qədər interasiya olunmalıdır. Hal-hazırda təbiət fənlərinin əlaqəli öyrənilməsinə çox böyük maraq və ehtiyac duyulur. Şagirdlərin canlı təbiətdə baş verən hadisələri, canlıların bir-biri ilə həmçinin cansız təbiətlə əlaqəsinin öyrənilməsində kimyanın böyük əhəmiyyəti vardır. Kimya təbiətdə mövcud olan maddələrin tərkibini, quruluşunu, xassələrini və çevrilmələrini və bu çevrilmələr nəticəsində meydana gələn hadisələri öyrənən təbiət elmidir. Coğrafiya təbii və istehsal ərazi komplekslərini və onların komponentlərini tədqiq edən təbiət elmidir. Təriflərdən də aydın olur ki, bu elm sahələrinin əsas komponenti məhz təbiətdir. Bunu nəzərə alaraq tədris prosesində də bu ortağ nöqtədən maksimum istifadə etmək və fənlərarası əlaqənin yaratmaq fənn müəllimlərinin əsas vəzifəsi olmalıdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi fənlərarası əlaqənin yaradılmasında müəllimin şəxsi bacarığının da xüsusi yeri vardır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fənlərarası əlaqə müəllimlər tərəfindən lazımı qədər istifadə olunmur. Bunun başlıca səbəbləri isə bunlar göstərilə bilər: 1. Fənlərarası əlaqənin mahiyyətini və rolunu düzgün başa düşmür. 2. Bəzi müəllimlər fənlərarası əlaqəyə lazımı önəm vermirlər. 3. Digər fənnlərin anlayışlarını, qanun və qanunauyğunluqlarını unutmuşdurlar. 4. Bəzi müəllimlərə görə fənlərarası əlaqə dərsi ağırlaşdırır. 5. Bu sahədə elmi-metodik ədəbiyyat olduqca azdır. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında məktəb rəhbərlərinin də üzərinə böyük vəzifə düşür. Belə ki, rəhbərlik tərəfindən bu məsələyə xüsusi qayğı göstərilməli, müəllimlər müasir elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri ilə tanış edilməli və lazımı metodik vasitələrlə təmin olunmalıdır. Müəllim elmdə olan yeniliklərdən xəbərdar olmalıdır. Təbiət fənlərinin arasında əlaqənin yaradılması təkcə əqli inkişafa təsir etmir eyni zamanda psixoloji funksiya yerinə yetirir. Şagird bu fənlərin tədrisi zamanı bir çox anlayışı, fiziki, bioloji, kimyəvi prosesləri hər bir fəndə yenidən öyrədir. Bu zaman hər bir fənn şagirdə yeni biliklər verir ki, bunlar ümumiləşdirilməsi şagirdə yeni assosiasiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Şagird həmin hadisənin yeni əlamətini öyrəndikcə onda öyrənmə marağı daha da artır və uzunmüddətli şəkildə mövzu yadda qalır.

Nəticə

Yekun olaraq göstərək ki, kimyanın tədrisində fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsini araşdırır. İlk növbədə, fənlərarası əlaqələrin yaranması elmin inteqrasiyası əsasında elmi qanun kimi müəyyən edilir. İkincisi, pedaqoji prosesdə fənlərarası əlaqələrə əsaslanan qanunların daxili əlaqəsinin mürəkkəb və ardıcıl təsiri ilə şagirdlərin dünyaya vahid baxışı təmin edilir. Üçüncüsü, idrakın mövcudluğu zamanı şagirdlərin şüurunun inkişafı və onun mahiyyətinə psixoloji qanunlara tabe olan mürəkkəb proses kimi baxılır. Dördüncüsü, fənlərarası əlaqələrə əsaslanan dil münasibətləri şagirdin şəxsiyyətinin inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Buna görə də, müəllimlə şagird arasındakı münasibətə diqqət yetirilir və bu, möhkəm biliyin əsasıdır. Bütün bu arqumentlər orta məktəb təhsil dövrünün xüsusiyyətlərini və fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsində didaktik nümunələri təsvir etmək üçün mövcuddur. Məlum olmuşdur ki, fənlərarası əlaqələrin əsas məqsədlərindən biri də təhsillə didaktik problemin hazırlanması arasında əlaqənin açılması, tədris prosesinin inkişafıdır. Şagirdin dünyagörüşünün bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına dünyanın və ya ətraf mühitin bütövlüyünün dərk edilməsi, biliklərin sistemləşdirilməsi, fənlərarası əlaqələr kontekstində təhsil, əsas ideyanın ardıcılığı daxildir. Şagirdlərdə hərtərəfli dünya mənzərəsi əsasında dünyanın bütövlüyü haqqında elmi konsepsiyaların formalaşdırılması vacibdir. Çünki bu, şagirdlərin dünyaya və ətraf mühitə baxışlarının

formalaşmasında və inkişafında yaranan problemləri və ziddiyyətləri optimal şəkildə həll etməyə imkan verəcəkdir. Fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsində aşağıdakılar vacibdir: 1. Elmin əsaslarının mənimsənilməsi və təhsil sisteminin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri fənlərarası əlaqələrdir. 2. Dünyaya həqiqət və reallıq mövqeyindən idraki baxışların formalaşması təhsildə bütün məzmun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. 3. Fənlərarası əlaqələr təhsil sisteminin hərtərəfli həyata keçirilməsinə kömək edir. 4. Fənlərarası əlaqələr pedaqoji işin elmi əsaslarla səmərəli təşkilinə kömək edir. 5. Fənlərarası əlaqələr müəllim kollektivinin fəaliyyətinə qarşılıqlılıq və demokratiya əsasında təsir göstərir.

Məktəbdə öyrədilən digər fənlər kimi kimya dərsləri də şagirdlərin intellektual səviyyəsini və mənəvi simasını formalaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir yüksək məzmun keyfiyyətlərinə-bilik və mənəvi tərbiyə imkanlarına malik kimyanın bütün bölmələrinin pedaqoji əsaslarını üzə çıxarmaq, təcrübə işdə ondan istifadə etmək yetişən nəslin insan, vətəndaş kimi formalaşması məqsədinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Veilən məlumatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, fənlərarası əlaqə təhsil sistemində xüsusi yerə malikdir. Qədim dövrlərdən pedaqoqların bu məsələyə önəm verməsi və araşdırması fənlərarası əlaqənin nə dərəcədə vacib olduğunu bir daha sübut edir. Təhsil sahəsinin inkişafı üçün fənlərarası əlaqə problemi həll olunmalı, məktəb təcrübəsində düzgün tətbiq olunmalıdır. Bunun üçün müəllimlərin doğru metod və prinsiplərdən istifadə etməsi böyük önəm daşıyır.

References

1. Concept of general education in the Republic of Azerbaijan (National Curriculum). "The Azerbaijani School" journal, 2006, ¼.2
2. Mehdizadeh M.M. Ways to improve the educational process in secondary schools. Baku: Maarif, 1982, 383 p.
3. Szostak R. (2007). Modernism, postmodernism, and interdisciplinarity. Issues in Integrative Studies, 25, 32-83
4. Metlenkov N. 2018. Dynamics of architectural education. Astra Salvensis. Supplement. No 1. pp. 657-667. Romania.
5. Muhanbetjanova A. 2000. Bilimdi integratsıyalıq negizindeoqıshylardadúnıenińgılymıbeıne sinqalyptastyry. JAK-tyńredaktsıalyq-baspabólimi. p. 248. Almaty.Kazakhstan.
6. Belsenbaeva A. 2015. Organization of the educational process on the basis of interdisciplinary communication: study guide for university students. pp. 85 97. Almaty. Kazakhstan.
7. Gallagher S., and Zahavi, D. 2007. The phenomenological mind: An introduction to philosophy of mind and cognitive science. Routledge. UK.
8. Cvetkov L.A. K obosnovaniyu soderzhaniya bazovogo himicheskogo obrazovaniya // Himiya v shkole. – 1999. – № 5. – S. 17-22
9. Feig A.L. Challenge your teaching. Nat Struct Mol Bio. 2004; 11:16-19. [PubMed] [Google Scholar]
10. Moore J.W. The Many Faces of (General) Chemistry. J Chem Ed. 2007; 84:1559. [Google Scholar]
11. Wolfson A.J, Hall M.L, Allen M.M. Introductory Chemistry and Biology Taught as an Interdisciplinary Mini-Cluster. J Chem Ed. 2001; 75:737–739. [Google Scholar]
12. Mamlok-Naaman R.; Katchevich D.; Hofstein A. Professional Development of Science High School Teachers in Israel. In Science Education Research and Practice in Asia: Challenges and Opportunities; Springer Singapore, 2016; pp 491– 516.

Rəyçi: prof. N.Abişov

Göndərib: 27.10.2021

Qəbul edilib: 14.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/33-37>

Lalə Mustafa qızı Axundzadə
Bakı Dövlət Universiteti
baş müəllim
Nailə Ağahüseyn qızı Orucova
baş müəllim
Lalamama8848@gmail.com

FRAZEOLOJİ VƏ PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Xarəzmdə dastanların ifasında söz və musiqiyə önəm verilməsindən, hər bir melodiyanın özünəməxsus adı olduğundan, melodiyların əzbərlənməsinin baxşının üzərinə daha çox məsuliyyət qoymasından, baxşılardan repertuarından, ifaçılıq məharətindən bəhs edilir. Bundan başqa, Baxşinin öz peşəsinə inamı, enerjisi olmalıdır. Xorazmlı Suyav Baxşı Məhəmməd Rəhimxan “Eroqli” dastanını 21 gecə Soniy-Feruzda oxuyub. Baxşın məharətinin adət-ənənədən başlayaraq bir çox şeylərdən asılı olduğu irəli sürülüb. Məqalədə dastan ifaçılığı ənənəsinin əsrlər boyu nəsil-dən-nəslə keçdiyi, istedadlı baxşılardan onu daim təkmilləşdirdiyi, lakin ifaçının şəxsi məharətinin ancaq ənənə çərçivəsində reallaşdığı nümunələri də göstərilir. Epik poeziyanın sirlərinə bələd olmayan ifaçının öz məharətini nümayiş etdirə bilməməsi, bu sarrin əsasən dastanın kompozisiyasında öz əksini tapması, folklorda bu hadisənin dastan adlandırılması barədə maraqlı məlumatlar verilir.

Açar sözlər: qarşılıq, ekvivalentlik, adekvatlıq, tərcümə, hərfi tərcümə

Translation Problems of Fraseological and Paroetic Units

Summary

The article is dealing with the definition of the kinds and types of phraseological and paremiological units. It is also said about general problems in making phraseological and paremiological dictionaries.

The main place in this article takes place the compiling of bilingual dictionaries, being as theoretical and practical problem as well, and close connection with the problems of translation of lexicography and phraseology.

On the basis of bilingual dictionaries, the investigation shows that we have problems in making paremiological units and in literal translation of them arise a lot of questions.

This article shows the importance of normalization and well regulated paremiological units.

Key words: figurative sense, equivalence, adequacy, literal translation, translation

Frazeologiyanın toplanması, onların izahı çox-çox əvvəllər diqqəti cəlb etmiş məsələlərdən biridir. Dünya dillərinin əksəriyyətinin frazeologizmləri toplanmış, onların siyahı və lüğətləri tərtib olunmuşdur. M.Kaşğarının XI əsrdə hazırladığı divanda onun topladığı frazeologizmlər də yer almışdır. Tədqiqatçılar bu lüğətdə 300-dən artıq atalar sözü və zərb məsəlin olduğunu söyləmişlər (1, s.4).

Qeyd edək ki, frazeologiya dilçiliyin bir sahə kimi XVIII əsrdən diqqət mərkəzinə çəkilmiş, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq onunla bağlı araşdırmaların sayı sürətlə artmışdır. Frazeologiya ilkin olaraq leksikoqrafiyada öyrənilmişdir. Bu da təsadüfi deyil. Leksikoqrafiyada frazeoloji vahidlərin toplanıb lüğətlərə daxil edilməsi ilə bağlı işlər aparılmışdır. Frazeologizmlər hər bir xalqın milli mədəniyyəti ilə bağlı olmaqla yanaşı, insanın həyata, real gerçəkliyə, hadisə və əşyalara münasibətini ifadə etdiyinə görə dilin linqvokulturoloji materialı kimi də daim diqqəti cəlb etmişdir. Frazeologizmlərə xas olan bu cəhət müxtəlif dillərə aid vahidlərə münasibətdə həmişə ortaq marağı da formalaşdırmışdır. Başqa xalqları atalar sözlərinin, zərb məsəllərinin, ümumiyyətlə hikmətli sözlərinin öyrənmək istəyi yalnız elmi araşdırmalarla bağlı olmamışdır. Bu baxımdan

frazeologizmlərin bir dildən başqasına tərcümə edilməsinə də xüsusi diqqət verilmişdir. Bəlkə elə bu diqqət səbəbindən frazeologizmlərin müəyyən meyarlar əsasında təsnifi, onların hikmətli sözlər, zərb məsəllər, idiomatik ifadələr, deyimlər, ibarələr, atalar sözü, pəremiyalar kimi qruplaşdırılması ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır.

Frazeoloji vahidlərin təsnifinə aid çoxlu araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu gün də onun növlərinin tam dairəsini təyin etmək, bu növləri bir-birindən fərqləndirmək elmi mübahisələrə səbəb olur. Dilçilik hələ ki, frazeologizm növləri arasındakı dəqiq sərhədi tapmaqda çətinlik çəkir. Nəticədə frazeoloji lüğətlərdə pəremiyaların, atalar sözü kitablarında sabit birləşmələrin, eləcə də alqış və qarğışların verilməsi müşahidə olunur.

M.Adilov və G.Yusifovun «Sabit söz birləşmələri» əsərində göstərilir ki, dildə sabit söz birləşmələri vardır və bu birləşmələr nitq prosesində düzəldilən sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq nitqə hazır şəkildə gəlirlər. Onlar Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə aşağıdakıları aid edirlər: «idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar» (2, s.6). Qeyd olunan tipli sabit birləşmələr yalnız Azərbaycan dilində deyil, bütün dillərdə vardır. Bu baxımdan onları fərqləndirmə və diferensasiya məsələsi frazeologiyanın ümumi problemdir. Bundan əvvəl isə dilin sabit və qeyri-sabit birləşmələrini bir-birindən ayırmaq lazım gəlir ki, bu məsələyə müəyyən səviyyədə aydınlıq gətirilsə də, burada da mübahisəli cəhətlər az deyildir.

Ümumiyyətlə, frazeologizm və ya sabit birləşmə məsələsini ilk dəfə dilçilikdə Ş.Balli ortaya atmışdır. Ondan sonra bu məsələ V.V.Vinoqradov tərəfindən işlənmişdir. O, sabit və qeyri-sabit birləşmələr arasındakı fərqləri təyin etməyə çalışmışdır. İdiomatik tam anlayışını ortaya atan V.Vinoqradov frazeologizmləri iki qrupa ayırmışdır. Belə ayırma üçün o, semantik tamlıq və ya tərkib hissələrinə parçalanmanı meyar seçmişdir (2, s.147).

Dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzindədir. Frazeologizmləri dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu kimi təyin edən S.Cəfərova görə, «qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o, vahid bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir; məsələn: gözə gəlmək, yola vermək, qulağına çatdırmaq, qocaya gülən, özünə gülər, öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır və s.» (4, s.96). Təbii ki, Azərbaycan tədqiqatçıları da sabit və sərbəst söz birləşmələrinin fərqləndirilməsi, frazeologizmlərin təsnifi ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparmışlar. Onların araşdırmalarında da bir sıra frazeologizmlərin fərqləndirilməsi üçün konkret meyarlar əksini tapmır.

Frazeologizmlərin spesifik birləşmələr olması onların ümumi mənasının komponentlərin mənalılarının cəmlənməsi əsasında formalaşmaması bu vahidlərin tərcüməsində də çətinlik yaradır. Frazeologizmlərin sözbəsöz tərcüməsi mümkün deyildir. Bunu nəzərə alaraq frazeologizmlərin tərcüməsi adekvatlıq, ekvivalentlik və müvafiq qarşılığın müəyyənləşdirilməsi əsasında aparılır. Ümumiyyətlə, tərcümə iki dil materialı üzrə gedir, bu prosesdə bir dilin ifadə vasitələri digəri ilə əvəzlənir. Tərcümə olunan dil mənbə, tərcümə edilən dil isə obyekt dil adı almışdır. Tərcümə həm mənbə, həm də obyekt dili, onun sistem və normalarını bilməyi tələb edir.

Adi tərcümədə lüğətdən sözün müvafiq qarşılığını tapmaq və onları mənbə dildəki kontekstual məzmun nəzərə almaqla əvəzləməklə tərcümə müəyyən səviyyədə reallaşdırılırsa, frazeoloji və pəremioloji vahidlər üçün bu cür sözbəsöz əvəzləmə özünü doğrultmur. Bu baxımdan ikidilli və çoxdilli frazeoloji, eləcə də pəremioloji lüğətlərin tərtibi özlüyündə lüğətçilikdə ən çətin olan sahələrdən biridir.

Ekvivalent latın *aequo* «bərabər etmək» və *valens* (*valentis*) «əsaslı» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlir (*Aequivalens*) nəyinsə eynimənalı, bərabərqiymətli, bərabərdəyərliliyi ifadə edir. Söz bu ümumi məna ilə yanaşı, «ekvivalent» termin olaraq insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən də linqvistikada müəyyən anlayışı ifadə edir. Mənbə dildəki frazeoloji və ya

paremioloji vahidin obyekt dildəki ekvivalentini tapmaq o deməkdir ki, obyekt dildə mənbə dilin vahidinə yaxın və ya onunla demək olar ki, eyni mənada olan müvafiq vahidini müəyyənləşdirməkdir.

A.Abbasov yazır: “Müasir dilçilikdə cümlə və ondan böyük vahid – mürəkkəb sintaktik bütöv şəklində olan frazeologizmləri paremiologiya adı altında birləşdirirlər. paremioloji leksikoqrafiya üç növ lüğəti əhatə edir: 1) birdilli izahsız lüğət; 2) birdilli izahlı lüğət; 3) tərcümə lüğəti (ikidilli və çoxdilli). ... Paremioloji tərcümə lüğətləri daha mürəkkəb quruluşa malikdir və onların tərtib olunması tərcüməşünaslığın mühüm problemlərindən biri ilə bilavasitə bağlıdır” (5, s.80-81).

Doğrudan da paremioloji lüğətlərin tərtibi həm leksikoqrafiyanın, həm də tərcüməşünaslığın mürəkkəb problemlərindən biridir. Bu cür ikidilli lüğətlərin tərtibi zamanı hər iki dilin, yəni həm mənbə dilin, həm də obyekt dilin paremiologiyasına dərinədən bələd olmaq tələb olunur. Məsələn ondadır ki, mənbə dilin atalar sözünün mənası əsasında obyekt dildə ekvivalent atalar sözünü tapmaq tələb olunur. Əgər belə bir atalar sözü yoxdursa, onda tərcüməçi təsvir metodundan istifadə edir və mənbə dilin vahidinin obyekt dildəki izahını verməyə çalışır. Onu da qeyd edək ki, mənbə dildən götürülmüş atalar sözünün oxşarını, ekvivalentini axtarmaq paremioloji fonda ya dayaq söz, ya da məzmun əsasında axtarış aparmaq tələb olunur. Təsədüfi deyil ki, atalar sözlərini onlarda ifadə olunan əsas məzmunla, mövzu, yaxud aid olduqları hadisəyə görə təsnif edib qruplaşdırırlar. Məsələn Azərbaycan dilinin “Atalar sözü” kitablarından birində atalar sözləri “vətən – qürbət”, “yazı – kəlam”, “kamil – cahil”, “doğru – yalan”, “gözəl – çirkin”, “arzu – tale” və s. mövzular üzrə qruplaşdırılmış və əlifba sırası ilə verilmişdir. Elə bu mənbədə “ailə”, “insan”, “quşlar” kimi bölmələr də vardır ki, burada da hər bölmənin içində yarım bölmələr fərqləndirilmişdir. Ailə bölməsində “böyük – kiçik”, “dost – düşmən”, “mərd – namərd” və s. yarım bölmələr, insan bölməsində “yemək – içmək”, “ev – eşik”, “kəndli – təsərrüfat”, “xərc – qazanc” və s. yarım bölmələr yer almışdır (6). Qeyd edək ki, atalar sözlərinin lüğətdə bu şəkildə verilməsi də həmişə özünü doğrultmur. Çünki belə olan halda atalar sözünün tərkibindəki komponentə görə axtarış aparmaq çətinləşir. Tədqiqatçı və oxucu tərkibində bəzi sözlər olan atalar sözünü bütün kitabda axtarmaq məcburiyyətində qalır və bu zaman tərkibində bu söz, komponent olan bütün atalar sözlərini toplaya bilmir. Komponentə görə axtarış atalar sözünün əlifba sırası ilə verilməsi zamanı şətinlik yaradır. Hər bir komponentin atalar sözünün əvvəlində işlənməsi mümkün deyil. Komponent atalar sözünün daxilində yerləşə bilər. Adıçəkilən kitabda tərkibində “bəzi” komponenti olan atalar sözlərinin bir qismini “xərc – qazanc” yarım bölməsində tapırıq (Bax: 6, s.240-242). Bu kitaba ön söz yazmış B.Tahirbəyov göstərir ki, atalar sözlərinin verilməsi paremioloqrafiya üçün tamamilə yeni olan bir üsuldən – “mövzu – söz-əlifba” üsulundan istifadə edilmişdir (Bax: 7, s.11).

Paremiyaların tərcüməsində müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu məsələyə münasibət bildirmiş A.Abbasov İ.Həmidova istinadla göstərir ki, paremioloji vahidlər məna tərcüməsi, hərfi tərcümə ilə tərcümə olunan dildəki təxmini uyğunluqlar vəhdəti, funksional qarşılıqlarla müşayiəti yolları vardır. Onun fikrinə görə, paremioloji vahidlərin funksional qarşılıqlarla müşayiəti ilə tərcüməsi daha effektiv nəticə verir. Bununla belə, qeyd edilən üsulla tərcümədə də müəyyən miqdarda paremiologiyanın tərcümədən kənar qalması mümkündür (5, s.81).

A.Abbasovun paremioloji ikidilli lüğətlərində obyekt dildəki qarşılıqların müəyyənləşdirilib məntiqi ardıcılıqla verilməsinə üstünlük verilmişdir. Müəllif konkret qarşılığı təyin etmədikdə məzmunu izahla əvəz etmişdir. Onun lüğətlərində mənbə dilin paremiyasının obyekt dilə transformasiyası cəhdləri də müşahidə olunur.

A.Abbasovun lüğətlərində atalar sözləri lüğət əlifba sırası ilə daxil edilmişdir. “Azərbaycanca – ingiliscə paremioloji vahidlər” lüğətində sonda kitaba daxil edilmiş ingilis atalar sözlərinin siyahısı və hər bir atalar sözünün qarşısında onun lüğətdə hansı vahidin qarşılığı kimi təqdim olunması barədə kodlaşdırılmış qeyd yer almışdır (8).

Atalar sözünün tərcüməsi və lüğətə salınması həm mürəkkəb nəzəri, həm də mürəkkəb praktik məsələdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, atalar sözünün üç tərcümə üsulu vardır. Üçüncü üsul, funksional qarşılıqlarla müşayiət olunma mənbə dilin atalar sözünü obyekt dilin atalar sözü ilə

əvəzetmə və ya obyekt dildəki ekvivalenti təyin etmək üsuludur. Bu halda sanki atalar sözü elə atalar sözü ilə də tərcümə olunur. Atalar sözlərinin istər mənə, istərsə də hərfi tərcüməsi obyekt dildə atalar sözü olmur. Doğrudur, qeyd olunan bu iki tərcümə prosesində də forma və məzmun planına görə atalar sözü yaxın olan vahid alına bilir. Lakin obyekt dilin paremioloji fondunda bu cür atalar sözü olmur, tərcüməçinin isə yeni atalar sözü yaratmaq səlahiyyəti yoxdur. B.Tahirbəyov və Ə.Hüseynzadənin paremioloji tərcümə lüğətində “Кабы бабушка не бабушка, так была бы она дедушкой” atalar sözü Azərbaycan dilinə “Nənəm arvad olmasaydı, ona baba deyərdim” və “Xalamın saqqalı olsaydı, dayı deyərdim” kimi tərcümə edilmişdir (9, s.73). Bunlardan birincisi hərfi tərcüməyə yaxındır, lakin tam hərfi tərcümə deyildir.

«Кабы» qədim rus sözü olub «как» ilə «бы» ədatının birləşməsindən əmələ gəlmişdir və *если* “əgər” mənasındadır (10). Azərbaycan dilinə tərcümədə bu sözün mənası “olsaydı” feil formasındakı “-sa” şərt şəkilçisində ifadəsini tapmışdır. Tərcümədə mənə əsas götürülmüşdür, yəni əslində hərfi deyil, semantik tərcümədən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində qarşılığı kimi verilmiş “Xalamın saqqalı olsaydı, dayı deyərdim” variantı ekvivalentlik yaradır. İngilis dilində “If my aunt had been a man, she’d have been my uncle” atalar sözü ilə adekvat yox, ekvivalentdir. Bu atalar sözünü A.Qurbanoglundun lüğətində verilib-verilmədiyini müəyyənləşdirmək üçün sözlüyün əlifba düzülüşünə görə “If” lüğət yuvasında - “If my aunt” birləşməsi ilə axtarmalı oluruq. Axtarışın nəticəsi bu atalar sözünün lüğətə daxil edildiyini təsdiq edir.

“If my aunt had been a man, she’d have been my uncle. – Əgər xalam kişi olsaydı, onda o, mənim dayım olardı// Əgər qoca nənəm arvad olmasaydı, onda o, mənim babam olardı” (11, s.90). Azərbaycanca-İngiliscə atalar sözü lüğətində axtarış “xala”, “nənə”, “əgər xalam”, “əgər qoca nənəm” birləşmələri əsasında aparılır. Onun nəticəsi göstərir ki, “Əgər qoca nənəm arvad olmasaydı, onda o, mənim babam olardı” lüğətdə yoxdur. “Əgər xalam kişi olsaydı, onda o, mənim dayım olardı” isə lüğətə daxil edilmişdir (8, s.84). Beləliklə, B.Tahirbəyov və Ə.Hüseynzadənin ikidilli paremioloji lüğətində “Xalamın saqqalı olsaydı, dayı deyərdim”, A.Abbasovun lüğətlərində “Əgər xalam kişi olsaydı, onda o, mənim dayım olardı” atalar sözü Azərbaycan dilinin paremioloji vahidi kimi qeydə alınır. Əlimizdə olan “Atalar sözü” kitabında atalar sözlərinin düzülüş ardıcılığı “mövzu – söz - əlifba” üsulu ilə verildiyinə görə bu mənbəyə qeyd olunan vahidin daxil edilib-edilməməsini təyin etmək olmur (Bax: 6).

İ.Həmidovun lüğətində “Кабы бабушка не бабушка, так была бы она дедушкой” atalar sözü lüğət maddəsi kimi yer almamışdır (12). Ona görə, onun qarşılığını müəllifin necə qəbul etməsi haqqında fikir söyləmək olmur.

Fikrimizcə, atalar sözlərinin qarşılığı ilə müşayiət olunma yolu ilə tərcüməsi obyekt dilini paremioloji lüğətə daxil olan variantın dəqiq qeyd edilməsini tələb edir. Lüğət tərtibçisinin hərfi, semantik tərcümə və izahla verdiyi tərcümə variantlarının da qarşısında müvafiq qeydin olması bu cür lüğətlərin elmi-praktik dəyərini artırmış olur. Paremioloji lüğətlərdə izahların və variantların çoxluğu adi oxucu üçün izafidir. Adi oxucu üçün əsas ekvivalent, əgər varsa adekvat variantın göstərilməsi daha düzgündür. Çünki adi oxucu məhz qarşılığı axtarır. Tədqiqatçı üçün isə paremioloji lüğətdə mümkün variantların, qarşılıqların sadalanması, hərfi və semantik tərcümənin verilməsi əhəmiyyətlidir. Məsələn, P.Paşayeva tədqiqat işində A.Abbasovun tərtib etdiyi lüğətlərdən istifadə etmişdir. O göstərir ki, «Between the devil and the deep blue sea» («Şeytan ilə dərin mavi dəniz arasında qalmaq») frazeoloji ifadələrlə paralel işlənir. A.Abbasovun «İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğətində» bu frazeologizmlə sinonimlik təşkil edən başqa nümunələr də vardır: «Odlu su arasında olmaq/qalmaq, yaxud «İki od arasında olmaq»; «Between the upper and nether millstone» «İki daş arasında olmaq/qalmaq» (13, s.41).

...*Man proposes, God disposes* (hərfən, «İnsan təklif edir, tanrı isə yerbəyer edir») atalar sözünün Azərbaycan dilindəki üslubi qarşılığını A.Abbasov haqlı olaraq «Səndən hərəkət məndən bərəkət» şəklində təqdim edir» (14, s.71, 88). Müəllif dini frazeologizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, A.Abbasov əksər dini frazeologizmlərin Azərbaycan dilindəki metaforik qarşılıqlarını düzgün müəyyənləşdirir, onların tam üslubi qarşılıqlarını verir (14, s.97).

Paremioloji vahidlərin qarşılıqlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi, adekvat və ekvivalent tərcümə variantlarının tapılması mürəkkəb, ciddi araşdırma və təhlil tələb edən aktual problemlərdən biridir. Ümumiyyətlə, bu problemin ayrı-ayrı mövcud lüğətlərin materialları əsasında tədqiq edilməsinə ehtiyac böyükdür. Bununla yanaşı, dilin paremiologiyasının normativləşdirilməsi, akademik paremioloji lüğətlərin hazırlanması Azərbaycan dilçiliyi, xüsusən də leksikoqrafiyasında həllini gözləyən məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Кононов А.Н. Изучение «Дивану Лугат ит тюрк» Махмуда Кашгарского в СССР//Советская тюркология. Баку: Изд-ние АН СССР, 1973. -С.4-12.
2. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991. -152 s.
3. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистический единиц в русском языке. Основные лексические значения слов//Виноградов В.В. избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1977. С.140-161.
4. Сəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970. -236 s.
5. Abbasov A. Lüğətlərin tipologiyası. Bakı, 2019. - 212 s.
6. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1981. – 336 s.
7. Tahirbəyov B. Atalar sözünün təsnif və təqdim edilməsi haqqında// Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1981. –С.5-12
8. Abbasov A., Məmmədov X., Paşayeva P. Azərbaycanca-İngiliscə paremioloji vahidlər. Bakı: ADPU nəşri, 2018. -344 s.
9. Tahirbəyov B., Hüseynzadə Ə. Müxtəsər rusca-azərbaycanca atalar sözü lüğəti. Bakı: Maarif, 1983. – 405 s.
10. Происхождение слова кабы// <https://lexicography.online/etymology/к/кабы>
11. Gurbanoghlu A. English-Azerbaijani Proverbial Dictionary. Bloomington: Trafford publishing, 2013. 199 p.
12. Həmidov İ.H. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: Oka Ofset, 2004. -586 s.
13. Abbasov A. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəlləri lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009, 471 s.
14. Paşayeva P. İngilis dilində dini mifoloji leksikanın Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlər: Filol. ... fəls. dok. Dis. Bakı, 2018, 122 s.

Rəyçi: prof. A.Abbasov

Göndərilib: 29.10.2021

Qəbul edilib: 18.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/38-42>

Aygün Cavanşir qızı Musayeva
ADPU Şəki filialı
baş müəllim
aygun.musayeva-88@mail.ru

MƏDƏNİYYƏT ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALİZASİYASI AMİLİ KİMİ

Xülasə

Müasir şəraitdə sosiallaşma prosesi insanların mənəvi görünüşünə, inanclarına və hərəkətlərinə yeni tələblər qoyur. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi yüksək təhsilli, yüksək ixtisaslı və onların həyata keçirilməsində şüurlu şəkildə iştirak edən insanlar üçün mümkün ola bilər. Yalnız planlaşdırılan transformasiyaların zəruriliyinə dərinlən əmin olan şəxs tarixi prosesdə fəal, təsirli qüvvə ola bilər. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən mədəni təcrübə bütün bəşəriyyət üçün ümumidir və konkret cəmiyyətin inkişaf mərhələsindən asılı deyildir. Beləliklə, hər bir uşaq böyüklərdən kömək alır, dil vasitəsilə ünsiyyət qurmağı öyrənir, cəza və mükafatdan istifadə təcrübəsi qazanır, həmçinin digər ən ümumi mədəni nümunələri öyrənir. Eyni zamanda, hər bir cəmiyyət, demək olar ki, bütün üzvlərinə başqa cəmiyyətlərin təklif edə bilmədiyi xüsusi təcrübə, xüsusi mədəni nümunələr verir. Müəyyən bir cəmiyyətin bütün üzvləri üçün ümumi olan sosial təcrübədən müəyyən bir cəmiyyətin bir çox üzvləri üçün xarakterik olan xarakterik bir şəxsiyyət konfigurasiyası yaranır. Məsələn, müsəlman mədəniyyəti şəraitində formalaşan insan, xristian ölkəsində tərbiyə olunan insandan fərqli xüsusiyyətlərə malik olacaq.

Açar sözlər: *sosializasiya, mədəniyyət, cəmiyyət, inkişaf, mənəvi dəyərlər, qayda və normalar*

Culture as a factor in the socialization of the individual

Summary

In modern conditions, the process of socialization places new demands on people's moral appearance, beliefs and actions. This is primarily due to the fact that the implementation of socio-economic, political and moral changes may be possible for people with higher education, higher qualifications and conscious participation in their implementation. Only a person who is deeply convinced of the need for planned transformations can be an active, influential force in the historical process. First of all, it should be noted that certain cultural practices are common to all mankind and do not depend on the stage of development of a particular society. Thus, each child receives help from adults, learns to communicate through language, gains experience in the use of punishment and reward, as well as learns other most common cultural patterns. At the same time, each society gives almost all its members special experiences and special cultural examples that other societies cannot offer. From the social experience common to all members of a given society, a characteristic personality configuration emerges that is characteristic of many members of a particular society. For example, a person formed in the context of Muslim culture will have different characteristics from a person brought up in a Christian country.

Key words: *socialization, culture, society, development, moral values, rules and norms*

Giriş

“Mədəniyyət” sözü latın cultura sözündən olub, torpağı becərmək və ya becərmək mənasını verir. Orta əsrlərdə bu söz dənli bitkilərin becərilməsinin mütərəqqi üsulunu ifadə etməyə başladı, beləliklə əkinçilik və ya əkinçilik sənəti termini yarandı. Lakin XVIII-XIX əsrlərdə insanlara münasibətdə istifadə olunmağa başladı, buna görə də bir insan ədəb-ərkan zərifliyi və erudisiya ilə seçilirdisə, o, “mədəni” sayılırdı. Sonra bu termin əsasən aristokratlara şamil edilirdi ki, onları “mədəniyyətsiz” adi insanlardan ayırırlar. Alman sözü olan Kultur həm də yüksək sivilizasiya səviyyəsini ifadə edirdi. Bugün həyatımızda “mədəniyyət” sözü hələ də onunla əlaqələndirilir.

Mədəniyyət yaradılır, mədəniyyət öyrədilir. Bioloji yolla əldə olunmadığı üçün hər nəsil onu çoxaldır və sonrakı nəsə ötürür. Bu proses sosiallaşmanın əsasını təşkil edir. Dəyərlərin, inancların, normaların mənimsənilməsi nəticəsində, qaydalar və ideallar, uşağın şəxsiyyətinin formalaşması və onun davranışının tənzimlənməsi baş verir. Sosiallaşma prosesi kütləvi şəkildə dayansaydı, bu, mədəniyyətin ölümünə səbəb olardı. Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyətlərini formalaşdırır və bununla da onların davranışlarını böyük ölçüdə tənzimləyir. Mədəniyyətin fərdin və cəmiyyətin fəaliyyəti üçün nə qədər vacib olduğunu sosiallaşmanın əhatə olunmayan insanların davranışları ilə qiymətləndirmək olar.

Cəmiyyətin sosial təcrübəni, “sosial irsiyyəti” yeganə oturmə mexanizmi mədəniyyət olaraq qalmaqdadır. İnsanın sosial keyfiyyətləri genetik proqramla ötürülmür. Cəmiyyətdə onun inkişafının hər bir mərhələsində obyektiv şərtləndirilmiş “sosial proqram” meydana gəlir. Maddi və mənəvi mədəniyyətin vəziyyəti öz əksini bu proqramda tapa bilir. O, “maddi olaraq texnologiya ilə, incəsənət abidələri, memarlıq, nəqliyyat vasitələri və digər “insaniləşdirilmiş” əşyalar ilə təqdim edilmişdir. Bu, həm də elmi və bədii ədəbiyyatlarda, rəngkarlıqda, musiqidə, hüquq normalarında öz ifadəsini tapmışdır”(1, s.126). Mədəniyyət sayəsində sosial təcrübə həm bir nəsildən digər nəsə, həm də bir nəslin həyatı dövründə ölkələr və xalqlar arasında ötürülür və translyasiya olunur. Bu mühüm sosial funksiyayı yalnız mədəniyyət yerinə yetirə bilər. Mədəniyyət mürəkkəb işarə sistemidir. Bu sistem nəsillərin sosial təcrübəsini məfhumlarda və sözlərdə, riyazi simvollarla, elmi düsturlarda, mədəniyyətin xüsusiyyət təşkil edən dillərində, insan əməyinin məhsullarında (istehsal alətlərində, istehlak cisimlərində) qoruyub saxlayır, daha doğrusu o, insan haqqında, onun yaradıcılıq qüvvələri və imkanları haqqında, onun yaradıcılıq qüvvələri və imkanları haqqında “danışan” işarələrdir. Deməli, mədəniyyəti bəşəriyyətin “hafizəsi” adlandırmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət təkcə bəşəriyyətin sosial təcrübəsinin toplandığı “yer” deyil, onun fəal işlənməsi, ictimai qruplara məhz şəxsiyyət tipinin formalaşdırılması üçün lazım olan informasiyanın seçilməsi vasitəsidir. Mədəniyyət həm də cəmiyyətin müəyyən təbəqəsinin normalar sistemi və insanların fəaliyyətinin bütün sahələrinə (əmək, məişət, şəxsiyyətlərəarası münasibətlər sahəsi) tələblər sistemi kimi çıxış edərək nizamlayıcısı, normativ funksiya yerinə yetirir.

Mədəniyyət cəmiyyətin modernləşdirilməsində fundamental rol oynayır və dərin sosial-iqtisadi transformasiyaların generatoru funksiyasını yerinə yetirir. Bu hər şeydən əvvəl, mədəniyyətin soluma xas olan spesifik prinsiplərinin inkişafına kömək edir, ikinci tərəfdən müəyyən sivilizasiya çərçivəsində etno-tarixi bütövlüyü təmin edir. inkişafının ifadəsi kimi çıxış edir. Tarixi inkişaf prosesində mədəniyyətin bir sıra funksiyaları formalaşmışdır: ətraf ələmə uyğunlaşma funksiyası; dərkətmə funksiyası, informativ funksiya, kommunikativ funksiya, requlyativ funksiya, insan qruplarının inteqrasiyası funksiyası, sosiallaşma funksiyası.

Sosiallaşdırma (humanistləşmə) funksiyası – mədəniyyətin müəyyən şəxsiyyət tipinin formalaşdırılması ilə izah edilir. Bu formalaşma cəmiyyətin maraqlarına uyğundur. Orta əsrlərdə bu tip cəngavər, sosializm quruluşunda isə, kommunizm qurucusu sayılan fəal mübariz idi. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, mahiyyətcə bu funksiya cəmiyyətin yeganə və əsas vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Beləliklə, cəmiyyət insanı bioloji varlıqdan şüurlu, ağıllı ictimai adama çevirir. Ona görə də insanın sosiallaşması prosesi fərd tərəfindən müəyyən edilən bilik, norma və dəyərlərin mənimsənilməsini praktiki fəaliyyətdə tətbiqini nəzərdə tutulur. Ona görə də mədəniyyətin humanistləşmə funksiyası iki mühüm proseslə müşayiət olunur: sosiallaşma prosesi (yəni ictimai münasibətlərin mənimsənilməsi) və fərdiləşmə prosesi (yəni bu münasibətlərin fərdi formada, təkrar olunmaz şəkildə mənimsənilməsi).

Berdyayevin dediyi kimi: “İnsan mədəniyyət yaratmağa çağırılır, mədəniyyət həm də onun yolu və taleyidir, o, mədəniyyət vasitəsilə özünü dərk edir. Tarixi varlığa məhkum, bununla da mədəniyyətin yaranmasına məhkumdur. İnsan yaradıcı məxluqdur, mədəni dəyərlər yaradır. Mədəniyyət insanı barbar vəziyyətdən çıxarır. İnsan cəmiyyətin ixtiyarında olan məcmu sosial və mədəni təcrübəni mənimsədikcə şəxsiyyətə çevrilir. Bu prosesdə mədəniyyətin rolu həqiqətən çox böyükdür, çünki irsiyyətin genetik mexanizmlərindən fərqli olaraq mədəniyyət informasiyanın sosial varisliyi vasitəsi, cəmiyyətin bir növ “sosial yaddaşı” kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin

formalaşması, mahiyyət etibarı ilə, ictimai sərvətlərin istehlakından və mümkün "həyatdan həzz" almaqdan deyil, "başqaları üçün yaşamaq" bacarığından, öz güclü və bacarıqlarını maksimum dərəcədə reallaşdırmaq istəyi ilə başlayır. ümumi xeyir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən mədəni təcrübə bütün bəşəriyyət üçün ümumidir və konkret cəmiyyətin inkişaf mərhələsindən asılı deyildir. Beləliklə, hər bir uşaq böyüklərdən yemək alır, dil vasitəsilə ünsiyyət qurmağı öyrənir, cəza və mükafatdan istifadə təcrübəsi qazanır, həmçinin digər ən ümumi mədəni nümunələri öyrənir. Eyni zamanda, hər bir cəmiyyət, demək olar ki, bütün üzvlərinə başqa cəmiyyətlərin təklif edə bilmədiyi xüsusi təcrübə, xüsusi mədəni nümunələr verir.

Mədəniyyət cəmiyyətin sosial yaddaşı rolunu oynayır: zamanların əlaqəsini, nəsillər arasında davamlılığı təmin edir. Hər nəsil əvvəlki nəsillərin topladığı təcrübəni mənimsəyir və bu təcrübəni çoxaldır, ona özünəməxsus bir şey gətirirdi. Doğulan hər bir fərd cəmiyyətdə yaşaya bilmək üçün özündən əvvəl yaşamış insanların topladığı təcrübəni mənimsəməlidir. Bu təcrübənin mənimsənilməsi sosiallaşma prosesində baş verir. Cəmiyyətdə fərdin həyatının qeyri-mümkün olduğu və cəmiyyətin özünün bütövlüyünün qeyri-mümkün olduğu bu əvəzsiz təcrübə dəyərlərdə, normalarda, qayda və davranış nümunələrində, mədəniyyətin məzmununu təşkil edən ənənə və adətlərdə təcəssüm olunur. Bu təcrübənin şəxsiyyət tərəfindən mənimsənilməsi valideynlərin uşağa qaşılıqla yeməyi, stəkandan içməyi, "özünü düzgün aparmağı", davranış normalarına riayət etməyi öyrətməsindən başlayır.

Şəxsiyyətin sosiallaşması dünya və milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində baş verir və universal insan motivləri ictimai şüur və davranış strukturunda aparıcı kimi tanınsa da, təsir milli xüsusiyyətlər tez-tez bir insanın görünüşünü böyük ölçüdə müəyyən edən həlledici amil olur. Sosiallaşma prosesində milli fenomen sosiologiya qarşısında onun ümumbəşəri dəyərlərlə uzlaşdırılması üçün yeni ehtiyatların tapılması məsələsini qoysa da, onun sosial-psixoloji mexanizmlərində xüsusi yerin tanınmasının daha dərinə dərk edilməsi zərurətinə səbəb oldu. Şəxsiyyətin sosiallaşması tədqiqat obyektinin bir və ya bir neçə deyil, onların sıx vəhdətində və qarşılıqlı təsirində olan sosial əhəmiyyətli insan keyfiyyətlərinin bütün kompleksini nəzərdə tutur. Onlar şüur və davranış xüsusiyyətlərinin bütün kompleksini əhatə edir: bilik, inam, zəhmət, mədəniyyət, yaxşı yetişdirmə, gözəllik qanunlarına uyğun yaşamaq istəyi və s. Şüurda və davranışda stereotipləri, atavizmləri aradan qaldırmaq vacibdir.

Hər bir cəmiyyət müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini digərlərindən üstün tutur və uşaqlar bu dəyərləri sosiallaşma yolu ilə öyrənirlər. Sosiallaşma üsulları insanın hansı xüsusi keyfiyyətlərinin daha yüksək qiymətləndirilməsindən asılıdır müxtəlif mədəniyyətlər çox fərqli ola bilərlər. Məsələn, Amerika cəmiyyətində özünə inam, özünü idarə etmə, aqressivlik kimi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilir; Hindistanda isə ənənəvi olaraq əks dəyərlər inkişaf etmişdir: təkəllük, passivlik və mistisizm. Buna görə də amerikalılar adətən məşhur idmançılara və astronomlara hörmət edirlər. Hindistanlılar isə zorakılıq üsullarına qarşı çıxan dindar və ya siyasi xadimlərə (məsələn, Mahatma Qandi) hörmət edirlər.

Bu mədəni dəyərlər sosial normaların əsasını təşkil edir. Normalar insanların qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən gözlənilən və standartlardır. Bəzi normalar qanunlarda oğurluğu, başqasına hücumu, müqaviləni pozmağı və s. qadağan edir. Belə qanunlar sosial normalardır və onları pozanlar cəzalandırılır. Müəyyən qaydalar digərlərindən daha vacib hesab olunur: adam öldürməyi qadağan edən qanunun pozulması cəmiyyət üçün müəyyən edilmiş sürət həddini aşmaqdan daha təhlükəlidir. Lakin normaların əksəriyyəti qanunlarda ümumiyyətlə öz əksini tapmayıb. Gündəlik həyatda davranışımıza bir çox gözlənilən və normalar təsir edir: digər insanlara qarşı nəzakətli olmalıyıq; bir dostun evinə getdiyimiz zaman onun ailəsi üçün hədiyyə edilməlidir; avtobusda oturmaqları qocalara və ya əlillərə vermək lazımdır. Bu gözlənilənləri uşaqlarımız üçün də müəyyən edirik.

İnsanların davranışlarına təsir edən təkcə normalar deyil. Müəyyən bir cəmiyyətin mədəni idealları onların hərəkətlərinə və istəklərinə böyük təsir göstərir. Bundan əlavə, bu ideallar bir çox dəyərlər üzərində qurulduğundan, cəmiyyət ümumi vahidlikdən qaçır. Məsələn, biz elmə dəyər veririk, ona görə də Albert Eynşteynin adı böyük hörmət və ehtiramla anılır. Biz də idmanı yüksək qiymətləndiririk, məşhur idmançılara yüksək sosial status veririk. Davranışda vahidliyin olmaması

onu göstərir ki, mahiyyət etibarilə sosiallaşma ikitərəfli, çoxistiqamətli prosesdir. Bioloji amillərlə mədəniyyət arasında, eləcə də sosiallaşmanı həyata keçirənlərlə sosiallaşanlar arasında qarşılıqlı təsir mövcuddur.

Məşhur amerikalı etnopsixoloq M.Mid ənənəvi mədəniyyətlərdə sosiallaşmanın xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Onun topladığı materiallar uşaqların psixoloji inkişafında sosial-mədəni amillərin aparıcı rolu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verdi. Sosiallaşma M. Mead tərəfindən "inkulturasiya", mədəni dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi prosesi kimi başa düşülür. Bu yanaşma cəmiyyətin bütün təsirlərini, o cümlədən cəmiyyətin mədəni ənənələrini, uşaqların tədris və tərbiyə prinsiplərini, habelə ailədə dominant ünsiyyət tərzini daxil etməklə, cəmiyyətin bütün təsirlərini passiv şəkildə mənimsəyən uşağa mədəni təsirlərin avtomatik ötürülməsini nəzərdə tutur. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

M.Mid və R.Benedikt sosial inkişafın müxtəlif mərhələlərində cəmiyyətlərdə sosiallaşma proseslərini araşdırdılar. Onlar fərdlər üçün həyat dövrünün bir mərhələsindən digərinə və bir statusdan digərinə keçidin (xüsusən də uşaqlıqdan yeniyetməlik və yetkinliyə keçid) vacibliyini qeyd etdilər. Onların maraq dairəsi də müəyyən bir cəmiyyətin mədəniyyətinin fərdin həyat dəyişikliklərinin təbiətinə və nəticələrinə təsir yollarının öyrənilməsi idi. M.Mid hesab edirdi ki, "uşaqlara cəmiyyətdə düşünməyi, hiss etməyi və hərəkət etməyi öyrədən əsas amil mədəniyyətdir". (3, s.27)

50-ci illərdə Amerika mədəni antropoloqları, həyat yoldaşları B. və J.Whiting, 6 mədəniyyəti müqayisə edərək, sosiallaşmanın xüsusiyyətlərinə dair bir araşdırma apardılar. Onlar sosial quruluşun mədəniyyətə xas olan sosiallaşma üslublarına təsirini ortaya qoydular. "Sadə mədəniyyətlərdə qohumluq və qonşuluq qarşılıqlı yardım normaları böyük əhəmiyyət kəsb edir və kollektivist şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafı funksional xarakter daşıyır. Və çoxlu müxtəlif rollara və iyerarxik quruluşa malik mürəkkəb mədəniyyətlərdə məqsədlərinə çatmaq üçün kömək axtarmaq bacarığı və eqoist hökmranlıq daha faydalıdır. Ona görə də uşaqları böyüklər roluna hazırlayan valideynlər onlarda rəqabət və nailiyyətlərə can atma ruhunu aşılayırlar".

İstənilən cəmiyyətdə uşaqlıq dövrü, insanın həyatın digər dövrlərinə nisbətən mədəni mühitin təsirinə daha çox məruz qaldığı, davamlı dəyişmə dövrüdür. Bütün mədəniyyətlərdə universal bir uşağın xoşbəxt, uğurlu bir yetkin olmaq arzusu vardır. Ancaq xoşbəxtlik və uğur fərqli mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə başa düşülür. Yetkin davranışlarımızın çoxu bu qaydalarla şərtlənir və biz necə hərəkət etdiyimizi düşünmədən onlara avtomatik və şüursuz şəkildə əməl edirik. Ancaq həyatımızın bir nöqtəsində bu qaydaları və davranışları öyrənməli olduq. Mədəniyyət sözün geniş mənasında həyatın o qədər çox sahələrini əhatə edir ki, onu tək-cə kitabda oxumaqla mənimsəmək mümkün deyil. Mədəni təhsil vaxt və təcrübə tələb edən uzun bir prosesdir. Buraya klassik kondisioner, operativ kondisioner və sosial öyrənmə kimi öyrənmə prosesinin aspektləri daxildir. Mədəniyyəti öyrəndikcə səhvlərə yol veririk, lakin insanlar və qurumlar həmişə kömək etmək üçün oradadırlar və bəzən bizi onları düzəltməyə məcbur edirlər.

Sosiallaşma, müəyyən bir ölkənin mədəniyyəti ilə müəyyən edilən qaydaları və davranışları öyrəndiyimiz və mənimsədiyimiz prosesdir. Sosiallaşma uzun müddət ərzində baş verir və sosial və mədəni normaları, münasibətləri və inancları bilmək və mənimsəməyi əhatə edir. Sosiallaşma prosesi çox erkən, ehtimal ki, həyatın ilk günlərindən başlayır. Bəzi elm adamları hesab edirlər ki, doğulanda bu dünyaya gəldiyimiz bioloji temperament və meyl də sosiallaşma prosesinin bir hissəsidir. Bu, əlbəttə ki, çox maraqlı fikirdir, lakin sosiallaşma haqqında bildiklərimizin çoxu doğumdan sonrakı həyata aiddir. Beləliklə, mədəniyyət şəxsiyyətin sosializasiyasında aparıcı amil kimi öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Nəticə

Sosiallaşma mədəniyyətin tərbiyəsi və ya nəsillərarası ötürülməsi, sosial mühitin tələblərinə adekvat cavab vermək bacarıqlarının əldə edilməsi, sosial rolu və sosial qarşılıqlı əlaqəni yerinə yetirməyi öyrənmək kimi baxılırdı. İnsana ilk növbədə mədəni müəyyən edilmiş varlıq kimi baxan antropoloqların nöqtəyi-nəzərindən əsas problem insan həyatı müxtəlif mədəni modellərin qorunub

saxlanması və varisliyi, onların nəsildən-nəslə ötürülməsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən kulturasiyaya avtomatik udma prosesi kimi baxılır, bu prosədə uşaq tabula rasadır, mədəniyyəti yalnız onunla təmas vasitəsilə dərk edir. Onun xarici mühiti mədəni cəhətdən müəyyən edildiyindən və uşağın şəxsiyyətinin fitri quruluşu hər yerdə eyni olduğundan və mədəni modellərin qavranılması üçün əlverişli olduğundan, uşaqlar öz təcrübələrinin bütün aspektlərində mədəniyyəti mənimsəyirlər. Matsumoto görə sosiallaşma mədəniyyətlə tanışlıq prosesi ilə sıx bağlıdır. Bu, gənclərin öz ölkələrində davranış mədəniyyətini öyrənməsi və mənimsəməsi prosesidir. Bu iki termin arasında çox az fərq var. “İctimailəşmə” termini prosesin özünə və insanların cəmiyyətdə davranış qaydalarını, yəni nəyin, kimə, nə vaxt və hansı kontekstdə deyildiyini öyrənmə mexanizmlərini nəzərdə tutur. “Mədəniyyətə giriş” termini artıq sosiallaşma prosesinin məhsullarını – mədəniyyətin insan inkişafı prosesində mənimsənilən subyektiv daxili psixoloji aspektlərini nəzərdə tutur. Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyətlərini formalaşdırır və bununla da onların davranışlarını böyük ölçüdə tənzimləyir.

References

1. Abbasov N. Cultural policy and moral values. Baku: 2009, 444 pages.
2. Abbasov N. Cultural policy and cultural essence of moral values. "The world of culture", XIII issue, Baku: 2006, p.97-104.
3. Abbasov N. Intercultural communications and cultural communication. "The world of culture", XIV issue, Baku: 2006, p.137-143.
4. Crane W. Developmental Psychology. SPb.: Peter, 2005 - 279 p.
5. Culturology (textbook). Baku: Department of "Cultural Studies" of the Academy of Sciences of Azerbaijan, 2003, 402 p.
6. Gubatoglu B. Cultural history. In two volumes, Volume I. Baku: "Nasir", 2002, 338 p.
7. Kangarli Subhi. Independence, cultural institutions and personality development. "Cultural and educational" 2006, № 5, p.5. 59.
8. Martsinkovskaya T.D., Maryutina T.M., Stefanenko T.G. Psychology of development. Moscow: Academy, 2005 - 312 p.
9. Matsumoto T. Developmental psychology. M. Infra-M, 1998 - 400 p.
10. Manafova M. History and theory of culture. Baku: "Doctor", 2006, 402 p.
11. Textbook for high schools with general editing by M.J.Manafova, N.T.Afandiyeva and S.A. Shahhuseynova. Cultural history and theory. Baku: Sabah Publishing House (2008), 2010, 876 pages.
12. Süleymanlı M.A. The issue of teaching cultural knowledge. "Korkut Ata" language, literature and culture magazine, Turkey (Erzurum), 2003, number: 2, p. 16-17

Rəyçi: dos. N.Çələbiyev

Göndərib: 01.10.2021

Qəbul edilib: 20.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/43-48>

Zərəfşan Babakərim qızı Azayeva

Bakı Slavyan Universiteti
baş müəllim

Teyyubə Məzahim qızı Abışova

Bakı Slavyan Universiteti
baş müəllim

Çinarə Nəriman qızı Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti
müəllim

Zəhra Nurbala qızı Abdullayeva

Bakı Slavyan Universiteti
müəllim
akberzadeg@mail.ru

ZAMAN HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏR

Xülasə

Bu əsərə maddənin məkan və zaman formaları anlayışı daxil edilmişdir. Sonra I-IV siniflərə zaman, zamanın ölçülməsi, zaman ölçən saatların kəşfi haqqında fəlsəfi fikirlər öyrədilir. Daha sonra böyük vaxt intervallarının hesablanması sistemi- şagirdlərə böyük vaxt intervalları üçün zaman vahidləri və təqvim haqqında məlumat verilir. Sonra ibtidai siniflərdə vaxt və onun ölçülməsinin öyrədilməsi yolları və onlara vaxt, həftə, gün, ay, il ölçü anlayışlarının öyrədilməsi yolları var. Sonda ibtidai siniflərin hər birində zamanla bağlı məsələlərin həlli metodikası, arifmetik əməllərin vaxtında öyrədilməsi haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: vaxt, zaman, vaxtın ölçülməsi, saat, təqvim, şagird, məktəbli, yeni gün, hicri-qəmə, hicri - şəmsi

Imaginations about time

Summary

The concept of space and time forms of matter is included in this work. Then philosophical ideas about time, measurement of time, discovery of time measuring clocks are taught to I-IV grades. Then the system of calculating large time intervals-students are informed about the calendar, in units of time for large time intervals. Then there are ways to teach time and its measurement in primary school and how to teach them the concepts of measuring time, week, day, month, year. Finally, information is provided on the methodology for solving time-related problems, and on how to teach arithmetic operations on time in each of the primary classes.

Key words: time, time, time measurement, clock, calendar, student, schoolgirl, new day, hijri-moon, hijri-solar

Vaxt və zaman ibtidai siniflərdə çox mühümdür, belə ki hər bir şagird vaxt və zamanı bilməlidir. Ona görə də 1-ci sinifdən başlayaraq zamanın ölçülməsi, həftə, sutka, ay, il, anlayışları onlara tədris olunmalıdır. Sutka neçə saatdır, həftə və ay neçə gündür? 1 ilin neçə aydan ibarət olması və ayların hər birinin neçə gün olması şagirdlərə 1-4 siniflərdə tədris olunmalıdır.

"Vaxt" mənşəcə ərəb sözüdür, zaman bildirir. Vaxtdan səmərəli istifadə edilməsi əsrlər boyu insanların əsas problemlərindən biri olmuşdur

Gündəlik həyatdan məlum olur ki, zaman dərk oluna bilməyən obyektlərdən asılı olmayaraq da mövcuddur. Zamanı təsvir edərkən həmişə belə bir sual meydana çıxır ki, zaman insan düşüncəsində xüsusi baxış formalaşdıqdan sonra mövcud olmuş və ya ondan asılı olmayaraq obyektiv, bərabərformalı, mütləq şəkildə mövcuddur?. Bu sual əsrlər boyu fəlsəfinin, teologiyanın və mistikanın əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur. Son dövrlərdə fizika, astronomiya, neurologiya,

xronopsixologiya və başqa elm sahələri də zamanın tədqiqində öz töhfələrini irəli sürmüşlər. İnsan beynində aparılmış tədqiqatlar, molekulyar biologiya, psixologiya göstərmişdir ki, insanın dərk etmə, düşünmə, yada salma, vaxt hissi, şüuru bir-birilə o qədər bağlıdır ki, onlar adi halda bir – birindən ayrılma bilməzlər, zaman düşüncə və insan şüuru ilə birlikdə fəaliyyət göstərir. Belə olduğu təqdirdə obyektiv zamanın təsviri yaddaşa, təhlükəsizliyə, ardıcılığa əsaslanan identifikasiyaya gətirilir. (1)

Biz zamanın həmişə irəli axdığını düşünürük, çünki bütün hadisələr bizə müəyyən sıra ilə göstərilir. Beynimiz sıralama üsuluna əsasən işlədiyi üçün biz də zamanın həmişə irəli axdığını düşünürük. Lakin bu beynimizdə verilən qərardır və tamamilə nisbidir. Fərqli şərtlərdə insanların eyni zaman bölümünü daha uzun və ya daha qısa hiss etmələrini nümunələrlə belə izah etmək olar. Məsələn, əməliyyatdan qardaşının çıxmasını gözləyən insan üçün bir saat bir neçə saat keçmiş kimi uzun gələ bilər. Amma eyni insan çox zövq aldığı bir işi görən zaman bir saatin necə keçdiyindən xəbəri olmaz

Ümumi nisbilik nəzəriyyəsinə əsasən “zaman mütləq deyil, onu ölçdüyümüz hadisələr silsiləsindən müstəqil varlığı yoxdur”. Yuxular zamanın nisbiliyinin başa düşülməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Biz əslində bir neçə dəqiqə, bir neçə saniyə davam edən yuxu gördüyümüz halda, yuxularımızda günlərlə davam etdiyini düşündüyümüz hadisələr yaşayırıq.

Vaxtın ölçülməsi. Vaxtın ölçülməsini göy cisimlərinin dövrü hərəkətlərinin müşahidəsilə, Yer kürəsinin öz oxu ətrafında və Günəş ətrafında hərəkəti ilə əlaqələndirirlər. Böyük vaxt intervalı il, nisbətən kiçik vaxt intervalları gün, ulduz günü, həqiqi Günəş günü və orta Günəş günü ilə ölçülür. Orta və həqiqi Günəş vaxtları arasındakı fərqə vaxt tənliyi deyilir. Eyni (müxtəlif) meridian üzərindəki məntəqələrin yerli vaxtları eynidir (müxtəlifdir). Müxtəlif iki məntəqənin yerli vaxtları arasındakı fərq ədədi qiymətə onların saatla ifadə edilən coğrafi uzunluqları fərqi bərabərdir. Qrinviç meridianına nəzərən təyin edilən vaxta ümumdünya vaxtı deyilir. Şəhərlərarası və beynəlxalq münasibətlərdə əlverişli olmaq üçün dilim vaxtı da daxil edilmişdir. Yer kürəsi 24 saat diliminə bölünmüşdür. Hər dilimin daxilindəki məntəqələrin hamısının vaxtı, həmin dilimin orta meridianındakı vaxtı ilə eyni hesab olunur. Dəqiq tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Yer öz oxu ətrafında bərabər sürətlə fırlanmır. Sutka hər yuzıldə 0,0016 san uzanır. Bundan başqa o, dövrü və sıçrayışlı dəyişikliyə uğrayır. Digər baxımdan Yerin qütbləri öz vəziyyətini dəyişir. Bu səbəblərə görə ümumdünya vaxtı müntəzəm keçmir.

Beləliklə, sutkanın uzunluğu saatlara, dəqiqələrə, saniyələrə bölünür:

$$t=24 \cdot 60 \cdot 60=86400 \text{ s.}$$

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, qədim Misirlilər günəşin hər gün müəyyən vaxt çərçivəsində çıxıb – batdığını, səhər açılarda Şərqdən gələn işığın iri daşın qərb sahilinə kölgə saldığını, sonra günəşin yerini dəyişməsi ilə kölgənin qərbdən şimala və şərqə hərəkət etdiyini görüblər və vaxtı müəyyən etmək üçün günəş saatını yaradıblar. Hazırda saat əqrəblərinin soldan – sağa doğru istiqamətinin əsasını Misirin yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə kölgənin yerdəyişimi təşkil edir. Misirlilərin ilk günəş saatını nə vaxt yaratdıqları haqqında dəqiq tarix söylənilmir və ehtimal olaraq da irəli sürmək üçün heç bir dəlil yoxdur. (2)

Zamanı ölçən saatların kəşfi. Tarixi qaynaqlara müraciət edən zaman aparılan araşdırmalarda bir neçə məqamın gözdən qaçırıldığının şahidi oluruq. Birincisi, saat əqrəbinin qərbdən şərqə doğru istiqamətinin doğrudanmı sırf təsadüfən Yerin və Günəşin öz oxu və Yerin Günəş ətrafında fırlanması istiqaməti ilə üst – üstə düşdüyünü, ikincisi, gündüz və gecənin niyə məhz 12 saata, saatın 60 dəqiqəyə, dəqiqənin 60 saniyəyə bölündüyü suallarının cavabını nə Misir mifoloji düşüncələri, nə də digər dini – mistik ilkin düşüncələrlə izah etmək mümkün deyil. Günün və gecənin 12 saata bölünməsi, dəqiqə və saniyələrin 60-la ölçülməsi İkiçayarası Şumer mifoloji mədəniyyətinin qoyub getdiyi mirasdır. Əldə olunan faktlara əsaslanaraq saatın yaranmasının misirlilərə aid olduğu göstərilə də vaxtın saatla ölçülməsi sisteminin Şumer yadigarı olması, günəş və su saatlarının Misirdən əvvəl İkiçayarasında yarandığı güman edilir. Bu fikri ehtimal edən təhqiqatçılar misirlilərin günün ölçü vahidini Şumerlərdən götürdüyünü iddia edirlər. Şumerlərin bir ili – Yerin Günəş ətrafında dövr etməsini 12 aya, ayları 7 günlük həftələrə, günləri gecə-gündüz

olmaqla 12 saata və saatları 60 dəqiqəyə böldüklərinin səbəblərini araşdıraraq və bir daha tarixi faktlara müraciət edək. Şumeroloqların 60 rəqəminə münasibətindəki “Şumerlərin say sistemində ən böyük rəqəm 60 idi” və ya “şumerlər 60-dan sonranı saya bilmirdilər” mülahizələrini kənara qoyaq. Ona görə ki, astronomiyanın yüksək inkişaf etdiyi Şumer sivilizasiyasına yerin fırlanmasının dəqiqliklə hesablanması, saat əqrəblərinin hərəkət istiqamətinin günəş sisteminin istiqaməti ilə tənzimlənməsi kimi yüksək keyfiyyətlər xasdır. 3,7, 12, 60 rəqəmlərini şumerlər müqəddəs hesab etmişlər. 1932-ci ildə Eşnunnada qazıntı zamanı tapılan anbarda (məbəddə) Şumer panteonuna aid 12 allahın heykəlinin tapılması da allahlarını belə 12-lik sistemlə ümumiləşdirən şumerlərin bu rəqəmə münasibətini göstərir. Şumerlərdə baş allah sayılan Anın nüfuz rəqəmi ən yüksək – 60 la göstərilirdi. 60 rəqəmi şumerlərin önəm verdiyi sakrallığa aiddir. Şumerlər 12 bürcü müəyyənləşdirmiş, illərin 12 bürcə dövriliyini yaratmış, bu 12-liyi 60-lıq sistemlə əhatə etmişlər. Yəni, hər 12 ildə bir dəfə, məsələn At ili təkrar olunur, ancaq “Odlu at ili” yalnız 5 dəfə dövr edən 12-likdən - yəni 60 ildən bir eynilə təkrarlanır. Beləliklə, qəbul etməliyik ki, Şumer sivilizasiyasında daha mükəmməl saat olmuş, digər sivilizasiyalar – Misir, Babil, Yunan və s onun dumanlı informasiyası əsasında ilkin saatlar yaratmışlar. Bundan sonra qədim insanlar **qum saatını** icad ediblər. Qum saati bir-birinə nazik keçidlə birləşən ellipsvari şüşəyə doldurulan qumdan ibarətdir. Bir şüşədən digərinə axan qum - saati daha dəqiq müəyyən etməyə kömək edirdi. Sonra onu tərsinə çevirirdilər. Şüşənin üstündə olan xətlər isə dəqiqələri yuvarlaqlaşdırırdı. Amma bu saatin yanında kimsə mühafizəçi dayanmalı idi ki, qum şüşənin alt hissəsinə tökülüb qurtaran kimi yenidən qabı tərsinə çevirsin.

1300-cü ildən etibarən Avropa ölkələrində qüllə saati düzəldilib. İlk qüllə saati Fransanın Strasburq şəhərində ucaldılıb. Dünyadakı məşhur qüllə saatlarından biri də Çexiyanın paytaxtı Praqada düzəldilmişdir. 10-cu əsrdə yaşamış italyalı çoban Herbert Aurelian tarixdə Avropada ilk çarxlı saatin ixtiraçısı kimi tanınır. Bu kəşfin əsasında Papa II Silvestr ilk qüllə saatinı da hazırlatdırıb. İlk mexaniki saat 1335-ci ildə İtaliyanın Milan şəhərində meydana çıxıb. Sonralar illər keçdikcə mexaniki saat daha da təkmilləşdirilmişdir. Hazırkı mexaniki saat 1657-ci ildə kəşf olunub. Onun ixtiraçısı X.Hügensdir. O, kəfiri idarəedici detal kimi saata daxil etmişdir. Dəqiqə əqrəbi 17-ci əsrin sonunda, saniyə əqrəbi isə 1760-cı ildə ilk dəfə olaraq tətbiq olunub. Atom saati hazırda ən dəqiq ölçü kimi istifadə edilir, onun xətası 3.7 milyard, ildə cəmi 1 saniyədir.

Saatla bağlı ən maraqlı tapıntılardan biri də ilk dəfə Albert Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi çərçivəsində irəli sürdüyü cazibə qüvvəsinin zamanın gedişinə təsir etməsi ideyasıdır. Bu nəzəriyyənin elmi şəkildə izah etdiyi gerçək budur: Zamanın sürəti cismin sürətinə və cazibə mərkəzinə olan uzaqlığına görə dəyişir. Sürət artdıqca zaman qısalır, sıxılır, daha ağır, daha yavaş işləyərək dayanma nöqtəsinə yaxınlaşır. Zaman hərəkətlə bağlıdır. Hərəkət varsa zamandan söhbət gedə bilər. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsinə görə zaman mütləq deyil, onu ölçdiyümüz hadisələr silsiləsindən müstəqil varlığı yoxdur. Bu nəzəriyyədə vahid mütləq deyilən bir şey yoxdur, hər bir fərdin öz məxsusi zaman miqyası olur. Bu isə həmin fərdin harada yerləşməsindən və necə hərəkət etməsindən asılıdır. Albert Eynşteyn fikrini əsaslandırmaq üçün “Əkizlər paradoksu” nu misal göstərib: Kosmik səyahətə çıxan əkiz tay Yer kürəsində qalan qardaşından daha çox yaşayır. Nisbilik nəzəriyyəsi məkan və zaman haqqında təsəvvürləri köklü surətdə dəyişirdi. Zamanın məkandan bütünlüklə ayrıldığını, ondakı asılılığından azad olmadığını və onunla birlikdə zaman – məkan adlanan vahid bir obyektə formalaşdığını qəbul etdirdi. Alim Ceyms Çin – Ven Çou iki atom saatını göydələnin mərtəbələrinə yerləşdirərək Eynşteynin nəzəriyyəsini sübuta yetirdi. Buradan məlum olur ki, yuxarı qalxdıqca vaxt daha sürətlə axır. Ceyms Çin – Ven Çounun arşdırmasından məlum olur ki, pilləkənin hər pilləsi insan ömrünə təsir göstərir: bir pilləkəni qalxmaq 1 saniyənin 90 milyardıncı hissəsi qədər “artıq zaman” deməkdir. Məsələn, insan ömrü boyu 90 milyard pillə qalxsə heç vaxt pilləkənə ayaq qoymayan əkiz qardaşından 1 saniyə çox yaşamış olacaq. Eynşteynə görə işıq sürətinə yaxınlaşdıqca o cisim üçün zamanın axışı yavaşlar və işıq sürətində gedən bir cisim üçün zaman dayanar. Sürətli cismlər üçün zaman yavaşlamaz, ayrıca bu cisimlərin boyları qısalar. Təbii ki, diqqət edilməlidir ki, bu müşahidəçinin gözlərində belədir. Eynşteyn nisbiliyi formalaşdırmaq üçün kainatı bir fotonun (Foton nəzəriyyəsi) gözlənilə görməyə

çalışıb. Yəni bir foton üçün zamanın olmaması bizim üçün zamanın var olmadığı anlamına gəlmir. Zaman var, ona görə ki biz kütləli cisimlərlər və işıq sürətində hərəkət etmirik. (3)

İndi isə qol saatlarının yaranma tarixinə nəzər salaq: İlk qol saati təsadüfən yaranıb. Birinci Dünya müharibəsində adı məlum olmayan bir əsgər rahat olması üçün cib saatını qoluna bağlayıb. Bu da isveçrəli Jan Satnuya 1918-ci ildə ilk qol saatının istehsalına başlaması üçün ideya verib.

Vaxt fiziki kəmiyyətdir. Həyatımızda bu kəmiyyətə çox rast gəlirik. Vaxt fizika və riyaziyyatda skalyar kəmiyyətdir. Bu kəmiyyət bir neçə xassəyə malikdir:

1. İki zaman fasiləsini müqayisə etmək mümkündür. Məsələn, piyadanın hər hansı məsafəni getmək üçün sərf etdiyi vaxt, velosipedçinin həmin məsafəni getmək üçün sərf etdiyi vaxtdan çoxdur.

2. Zaman fasilələrini toplamaq olar: Məsələn, universitetdə bir mühazirənin davam etmə müddəti orta məktəbdə iki dərsin davam etdiyi müddət qədərdir.

3. Zaman fasilələrini çıxmaq olar: Məsələn bir fəhlə bir işi x saata, o biri fəhlə həmin işi y saata görərsə, hansının həmin işi o birindən neçə saat az və ya çox vaxta gördüyünü çıxmaqla tapmaq olar.

4. Zaman fasiləsini müsbət həqiqi ədədə vurmaq və ya bölmək olar: Məsələn, bir fəhlə bir işi x saat vaxta, o biri fəhlə isə həmin işi görmək üçün iki dəfə çox (az) vaxt sərf edərsə, ikinci fəhlənin sərf etdiyi vaxtı tapmaq üçün birinci fəhlənin sərf etdiyi vaxtı ikiye vurmaq (bölmək) lazım gəlir.

Bunun səbəbi onunla izah edilir ki, qədim astronomlar ayın yer ətrafında dolanma yolunu 28 hissəyə bölmüşlər, çünki Ay bu hissələrin hər birində təxminən 1 (bir) gün olur. 28 ədədi 7 ədədinə qalıqsız bölündüyünə görə həftənin günləri 7 ədədi ilə sayılır. Qədim zamanlarda 7 ən məşhur idi. Ona görə ki, bu rəqəm 7 səma cismi ilə - Ay, Günəş, Merkuri, Venera Mars, Yupiter, Saturn planetləri ilə əlaqələndirilirdi. İl-elə bir müddətdir ki, Yer Günəş ətrafında bir tam dövr edir. Bir il 365 gün, 5 saat 48 dəqiqə, 46,0 saniyədir. 5 saat 48 dəqiqə, 46,0 saniyə 4 ildə yığılır, təxminən 1 gün əmələ gətirir. Ona görə də ildə 365 və ya 366 gün olur. Əsr - ölçü vahidlərindən hesab olunur. 1 əsr yüz ildir. Əsrləri Roma rəqəmlərindən istifadə etməklə yazırlar.

Böyük vaxt intervallarının hesablanması sistemi, təqvim barədə. Təqvim ərəb sözü olub mənası “tərtib və tənzimləmə”, “qaydaya salma”, “yerinə yetirmə”, “düzəltmə” deməkdir. İlk dəfə yaranmış ən qədim təqvim Qəməri təqvim idi. Qəməri ərəbcə “ay” deməkdir. Babillər ayı həftələrə, həm də həftələri günlərə böldülər. Sonra Qəməri təqvimə nisbətən mükəmməl hesab olunan, Misirdə 5000 il əvvəl yaradılan təqvimdə on iki ayı əhatə edən 365 günün olması üçün 5 gün əlavə etmişdilər. Bu təqvimin nöqsanlı cəhəti ondan ibarət idi ki, hər dörd ildən sonra hər gün artıq qalırdı. Buna əsaslanaraq, Misir astronomu Sozigen hər dördüncü ilin 366 gün hesablanmasını təklif etmişdir. Bu təqvim bizim eradan 46 il əvvəl Roma imperatoru Yuli Sezarın fərmanı ilə qəbul edilib. Yuli Sezar bir ili 365 gün qəbul edib, həm də dörd ildən bir fevral ayında bir günü əlavə etdi. Bu təqvim “Yulian” təqvimi adlandırılmışdır. Eramızın 1582-ci ilinə qədər davam etmişdir. Lakin bu təqvimin nöqsanlı cəhəti Yuli təqviminin Günəş ilinə uyğun gəlməməsi ilə bağlı idi Bu təqvim Günəş təqvimindən gündə 11 dəqiqə 14 saniyə uzun idi. 1582-ci ildə Papa XIII Qriqori Günəş təqvimini daha da dəqiqləşdirdi. “Qriqori” təqvimi adlanan bu yeni təqvimdə Qriqori əsaslı dəyişikliklər aparmış və göstərmişdir ki, hər 128 ildən sonra bir gün artıq qalır. Həmin 1 günlər artaraq 1917-ci ilin sonlarında 13 günə çatmışdır. Deməli, Yulian təqvimi arasında 13 gün fərq yaranmışdır. 1918-ci il yanvar ayının 25-də sovet dövlətinin dekreti ilə ilk təqvim “Qriqori” təqvimi qəbul edilmiş, və “13 gün” fərqi aradan qaldırmaq üçün fevral ayının 14-də yeni üsula keçilmişdir. Miladi təqvim İsa peyğəmbərin anadan olduğu gündən hesablanmışdır. Rəvayətə görə İsa peyğəmbər eramızdan əvvəl birinci ilin dekabr ayının 24-də anadan olmuşdur. Eramızın IV əsrində Roma monarxi Dionis miladi təqvimə keçmək fikrini irəli sürmüşdür. Dionisin təklifini 532 - ci ildə İtaliya, VIII əsrdə Fransa, Rusiya isə 1699-cu ildə qəbul etmişdir.

Müsəlman ölkələrinin istifadə etdikləri Hicri tarixi - Məhəmməd peyğəmbərin 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi ilindən hesablanan bu tarix ikidir: Birincisi, Hicri – Qəməri, ikincisi, Hicri – Şəmsi. Hələ təxminən 1000 il əvvəl ərəblər Qəməri təqvimi istifadə edirdilər. Buna görə də hicri tarixi qəbul olunanda Qəməri təqvimi əsas götürdülər. 638 - ci ildə Xəlifə Ömər Hicri

tarixi qəbul etdi. Hicri Qəməri ilin uzunluğu 354 gün idi. Bu il 12 aya bölünmüşdür. Hicri-Şəmsi isə günəş təqviminə əsaslanır. Şəmsi sözünün mənası ərəbcə “günəş” deməkdir. Hicri- Şəmsi tarixi 1925-ci ildə İranda qəbul edilib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanların yaşadıkları Şərq ölkələrində il martın 21-dən hesablanır. Şəmsi təqvimdə birinci aydan altıncı aya qədər, 6-cı ay da daxil olmaqla, aylar 31 gündən ibarət olur. 7-ci aydan 11-ci aya kimi 30 gündən ibarətdir. 12-ci ay adı ildə 29 gündür, hər iki ildən bir isə 30 gündən ibarət olur. İndi isə hicri tarixini miladi tarixə və ya əksinə çevirməyin qaydasına nəzər salaq: Məsələn , 2015-ci ili Hicri – Şəmsiyə çevirmək üçün aşağıdakı kimi hesablama aparaq: 2015-ci ildən 622-ni çıxırıq. 1393 cavabını alırıq ki, bu da Hicri – Şəmsi ilini göstərir. Hicri – Qəmərini miladi tarixə çevirmək üçün başqa bir üsuldan istifadə edirik. Hicri – Qəmərini 33 ili Hicri – Şəmsinin 32 ilinə bərabərdir. Hicri – Qəməri ili 354, Hicri – Şəmsi ili isə 365 gündür. Buna uyğun olaraq da hər 32 ildən bir Hicri – Qəməri ili Hicri – Şəmsi ilinə nisbətən 1 il artıq olur. Bu iki tarix arasında 43 il fərq vardır. Yuxarıda qeyd etdik ki, Miladi 2015-ci il Hicri – Şəmsinin 1393-cü ilinə müvafiq oldu. O zaman 1393 – cü ilin üzərinə 43 əlavə edək, onda 1436 rəqəmini alacağıq. Beləliklə miladi tarixlə 2015-ci il olan zaman, Hicri – Şəmsi tarixlə 1393-cü il, Hicri – Qəməri tarixlə 1436-cı il olur. Hicri – Qəmərini Miladi ilinə çevirmək üçün aşağıdakı kimi hesablama aparmaq olar: Hicri – Qəmərini Miladi tarixə çevirən zaman əvvəlcə 33-ə bölürük və hasili saxlayırıq. Sonra isə həmin ilə 622-ni əlavə edirik. Alınan rəqəmdən hasili çıxırıq. Bununla da müəyyən olunur ki, Hicri – Qəmərini 1436-cı ili Miladi tarixinin 2015-ci ilinə tam uyğun gəlir.

Yerdə il və gündən başqa daha bir dövrü proses var ki, bu da ay fazalarının dəyişməsidir. Buna əsasən yaradılan təqvimdə bir il 12 aya bölünür. Rusiyada qədim tarixə görə yeni il 1 mart tarixi hesab olunurdu. Burada ilin başlanğıcı baharın başlanğıcı götürülürdü.

Dünyanın ilk təqvimi mayalıların təqvimi olub. Mayalılar bir ilin 365 gün olduğunu müəyyən edib 1 ilin 12 ay olduğunu bildiriblər. Təqvimlərini də bu zaman qaydalarına uyğun hazırlamışlar. Hazırladıkları təqvimdə heç bir kənara çıxılmaz olmadan 21 dekabr 2012-ci ilə qədər gün, ay, il məlumatını doğru olaraq məlumat vermişlər. Bu təqvimin niyə 21 Dekabr günü bitdiyinin səbəbini araşdıran zaman məlum olmuşdur ki, mayalılar yaşadıkları tarixdən irəlisini hesablayaraq 2012-ci il 21 Dekabr gününü planetin günəş sisteminə təkrar girəcəyi gün hesab edərək təqvimi o tarixdə sonlandırmışlar. Bununla insanlıq üçün yeni bir həyat tsiklinin başlanğıcını bildirməyə çalışmışlar. Bu təqvim Novruz təqviminə qədər olmuşdur. Novruz təqvimi “Yeni gün”, yeni təqvim kimi yenə də Şərqdə Azərbaycanda yarandı. Bunlar göstərir ki, Novruz baharın başlanğıcıdır, mart ayının 22-nə təsadüf edən yeni il bayramıdır.

Vaxtın hesablanmasında müxtəliflik ilin başlanmasının nə vaxtdan hesablamaqdan irəli gəlmişdir. Qədim Misirlilər ilin başlanmasını Nil çayının daşmasından hesablayırdılar. Bəzi ölkələrdə ilin başlanğıcı yeni hökmdarın hakimiyyətə gəlməsi, paytaxt şəhərinin əsasının qoyulması – Romada və s. qəbul edilmişdi. (4)

Lakin hadisələrin vaxt ardıcılığı, hadisələrin baş verməsi, bitməsi, davam etmə müddəti haqqında məlumatlar isə çətin qavranılır. Məsələn, uşaqlar çox zaman “dünən”, “sabah”, “ bu gün” anlayışlarını səhv salır və onları yerində işlətməkdə çətinlik çəkirlər.

I-IV siniflərdə bu təsəvvürlər tədricən formalaşdırılır və inkişaf etdirilir. Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin, xüsusilə I-II sinif şagirdlərinin zaman haqqında təsəvvürləri konkret xarakter daşıyır. Uşaqlar yalnız öz həyatlarında rast gəldikləri zaman münasibətlərinə malik olurlar. Kiçik yaşlı məktəblilər yalnız saatin, gündüzün, gecənin nə olduğunu bilirlər, sutkada neçə saat olduğunu, ayda, ildə neçə gün olduğunu hələ dəqiq bilmirlər.

References

1. S.S.Hamidov. Methods of teaching mathematics. Baku, Diplomat, 1997
2. N.A.Sadikhov, H.C.Kazimov. Expansion of the concept of numbers, quantities and their measurement. Baku, 1989
3. M.Abdullayeva, Z.Kazimov. Theoretical bases of elementary course of mathematics. Baku, 2016

4. S.Hawking trans. A. Day. Short history of time. Baku, 2017
5. A.Mirzayev. Time management in the process of division of labor (training material)
6. Veli Toptaş. Perceptions of Class Teachers on the Use of Alternative Measurement and Evaluation Methods in Mathematics
7. S.S.Hamidov. Theoretical bases of the course of methodology of formation of elementary mathematical ideas in children. Baku, 1989
8. Teaching the concept of time - WordPress.com
9. 9.1,2,3,4 grade mathematics textbooks
10. Azerbaijan Soviet Encyclopedia. Baku, 1982
11. Sosialistelm.com/philosophy/viktor-afanasyev-mekan-ve-zaman/
12. Z.I.Garalov and b. Mathematics I-IV
13. N.M.Gahramanova and others. Mathematics I-IV, Radius, Baku, 2014.
14. Training in the first place, M. Enlightenment, 1988.
15. Training in the second, M. Enlightenment, 1989.
16. Training in the third, M. Enlightenment, 1990.
17. Training in the fourth, M. Enlightenment, 1989.

Rəyçi: dos. X.T.Novruzova

Göndərib: 28.10.2021

Qəbul edilib: 18.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/49-52>

Günel Xanlar qızı Yunusova
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
yunusovagunel7gmail.com

YAZIÇI ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ONİMLƏR

Xülasə

Bu məqalədə müasir Amerika dilində onimlərin semantik təhlili müzakirə olunur. Əsas diqqət toponimlərin və antroponimlərin funksiyalarının öyrənilməsinə verilir. Bir neçə Amerika yer adlarını təhlil edərkən, mənşəyinə görə çox müxtəlif olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bu yer adları bədii, estetik, məlumatlandırma funksiyası yerinə yetirirlər. Toponimlərin və antroponimlərin xüsusiyyətlərini təhlil edərkən belə qənaətə gəldik ki, Amerika yer adları və antroponimlər Amerika millətinin tarixi və mədəniyyətinin, ictimai və siyasi həyatının ayrılmaz hissəsidir.

Açar sözlər: *antroponim, toponim, bədii mətn, xüsusi ad, Amerika mənşəli sözlər*

Onyms used in the author's work

Summary

This article discusses the semantic analysis of onyms in modern American language. We focus on the study of the basic functions of toponyms and anthroponyms. After analyzing several pieces of toponyms, we can draw that American toponyms in its origin are very diverse. They perform artistic and aesthetic, informational function. After analyzing the features of toponyms and anthroponyms, we came to the conclusion that American toponyms and anthroponyms are an integral part of the history and culture of the American nation, its social and political life.

Key words: *anthroponym, toponym, literary text, proper name, American onyms*

Giriş

Onim – müəyyən obyektə başqa obyektlərdən fərqləndirməyə xidmət edən söz və ya söz birləşməsi, həmin obyektin fərdi və oxşar cəhətlərini əks etdirən vasitədir. Onimin növləri bunlardır: antroponim, toponim, zoonim, fitonim, anemonim, xromonim, astronim, kosmonim, teonim, ideonim, xrematonim. Sonralar bu model əsasında sinonim, antonim, eponim; onomastikada isə toponim, antroponim terminləri yaranmışdır (1, s. 99).

Onomastika xüsusi adların mahiyyətini, funksional spesifikasiyini, mənşəyini, inkişafını, dilin bütün səviyyələri ilə ünsiyyətini araşdırır. Elə dilçilik elminin mahiyyəti də bu hesab olunur. Lakin coğrafi, tarixi, etnoqrafik, mədəni, sosioloji, ədəbi, psixoloji və digər aspektlərin buraya daxil edilməsi yolu ilə dilçilik həqiqətindən kənar qalır.

Tanınmış Azərbaycan dilçiləri Qurbanov A.M., Adilov M., Paşayev A., Abbasova S., Çobanov M.N., rus dilçiləri Gorbanevskii M.V., Salimova D.A., Tupikova N.M., Selişeva A.M., Çiçagov V. K., Sobolev A.I. elmi tədqiqatlarında problem tərifinin aktuallığını və onimlərin linqvistik mahiyyəti arasındakı əlaqənin təhlilini öyrənmişlər (2, s. 54).

Amerika toponimlərinin ümumi xarakteristikasına onun etimologiyası, inkişaf müddətində toponimlərin leksik-semantik mənası daxildir.

Beləliklə, coğrafi adların dil mahiyyətinə görə çox fərqli olduğunu deyə bilərik. Amerika toponimlərini beş qrupa bölmək olar:

- cisimlərin fiziki və təbii xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi adlar: Alyaska-materik (hərfi mənada “dəniz hərəkətini göndərən obyekt”; *Dileyvə-Delaver* çayından, *Baron de La Ware* adlandırılan (mənşəyi *Norman de la guerre* və ya *de la werre, müharibəyə aiddir*);

- coğrafi xüsusiyyətlərinə görə, müəyyən bir yerlə əlaqələndirən görkəmli insanlardan sonra xüsusi adlar verilir. *Louisiana* - kral XIV Louis şərəfinə adlandırılmışdır. *Louis* adı məşhur və müharibə mənşəlidir; *Merilənd* - birinci *Çarlzın həyat yoldaşı Kraliça Henrietta Mariyanın*

şərəfinə; *İvrit* dilindən tərcümə olunan *Maria* adı *acı* və ya *üsyankarlıq* mənasını verir; Misir dilindən isə *sevilən* və ya *sevgi*.

-Başqa ölkələrdən alınma xüsusi isimlər: *Misisippi* - bir hind qəbiləsinin adı dəyişdirilmədən alınan yer adı; *Texas* - *Vichita* adından bir hind qəbiləsi;

- insanın iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi olan xüsusi adlar: *Corciya* - fermer; *Alabama* - kolları və ya bitki toplayanları təmizləmək;

- coğrafi obyektlərin və ya uydurma adların keçmiş adları dəyişdirilmiş xüsusi adlar: *Laputa* – *Conatan Svift*-in *Gülliverin Səyahətləri* ndəki xəyali uçan ada, hər zaman həqiqətlə təmasını itirmiş, dərin düşüncələrə qapılan, praktik olmayan elm adamları və filosoflar (3, s. 29).

Lüğətlərdən toponimik vahidlərin seçilməsi zamanı tədqiqatçılar bəzi vacib amilləri - xüsusən yer adlarını, onların cəmiyyətdəki mənalərini və xalqın tarixini nəzərə alırlar.

Bəzi toponimləri təhlil etdikdən sonra aşağıdakı nəticəyə gələ bilirik ki, mənşəyindəki Amerika toponimləri çox müxtəlifdir. Bu toponimlər əsrlər boyu dəyişə bilməzlər. Biz 100 toponimi təhlil edərkən, onlardan 40% -nin obyektlərin fiziki və təbii xüsusiyyətlərini əks etdirən toponimlər olduğunu gördük; 20% görkəmli insanların coğrafi xüsusiyyətlərinə görə və digər ölkələrdən alınma adlara verilir; adların 15%-i insanların iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində; və yer adlarının 5%-i coğrafi obyektlərin və ya uydurma yer adlarının keçmiş adları dəyişdirilməklə ortaya çıxır.

Antroponimlərə gəldikdə, onların struktur modelləri linqvistik və sosial əhəmiyyəti, ünsiyyət prosesindəki əsas funksiyaları baxımından təhlil edilə bilər. Frazəoloji tərkibə daxil olan antroponim vahidləri sifariş, təhdid, töhmət, xəbərdarlıq, pozitiv, mənfi və ya neytral çalara sahib olan xüsusi bir dil vasitəsi kimi xidmət edə bilər (Uilyamın paltarını geyinmək, Şən Səmuəl) (4, s. 82).

Bədii ədəbiyyatda antroponimlərin əsas funksiyaları Amerika antroponimlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən üslubi dəyərləri ilə müəyyən edilir. Onlar bədii, estetik məlumatlandırma funksiyası yerinə yetirirlər. Müəlliflər linqvistik mənbələrdən istifadə etməkdə fərqlənirlər. Bu, xüsusi adlara və antroponimlərə də aiddir. Məsələn, *Tom Əmi* antroponimi: “*O liman anbarının mərkəzində, düz Tom Əminin kabinəsinin yanında, bir qaradərili kişinin bağlanan salın üstündə oturub sehrbaz uşaqlara viyolonsel oynadığını gördü*”. Bu antroponim yaşlı, xeyirxah, təvazökar və pozitiv bir insan təəssüratı bağışlayırdı. Məşhur Amerika antroponimləri bəzilərinə mənfi mənalı olan klassik mifologiyadan və İncil kitablarından götürülmüşdür.

Antroponimlər həm nərsdə, həm də poetik ədəbi əsərlərdə geniş istifadə olunur. Nəsr və şeir mətnlərinin əsas fərqlərindən danışarkən, nəsr mətnində xüsusi adın dəyərinin bölünməzliklə xarakterizə olunduğunu göstərə bilirik. Nərsdə sözlər yalnız kontekst üçün lazım olan mənanı saxlayır, sözün qalan mənası isə itir. Şeir mətnində olan bütün antroponimlər şərti olaraq iki böyük qrupa bölünə bilər.

Birincisi, antroponimlər aktyorların şeirlərini tanınmış bir şəxsiyyət kimi təqdim edərək, əsərin müəllifinin yaratdığı yeni simvolları ifadə edə bilər.

İkincisi, poetik mətnə antroponim semantik mərhələlər rolunu oynaya və oxucu mətnləri ilə əvvəldən məlum olan bir sıra fərqli birliklərə səbəb ola bilər.

Şeirdə antroponimlər çox vaxt birbaşa aktyorlara təyin edilir. Bu cür antroponimləri iki qrupa bölmək olar:

a) poetik əsərlərin mərkəzi fiquru ədəbi, bibliya və ya tarixi xarakterli ola bilər. Bu xarakter fərqli xüsusiyyətlərini qoruyaraq və yeni mətnin sətirlərində tam mənimsənərək yeni bir şeir funksiyası daşıyır. Bir qayda olaraq, antroponimlərin bu mövzuda bu cür istifadəsini tarixi hadisələrdə, sənət əsərlərində, xatirələrdə, müxtəlif ibadətlərdə, meditasiyalarda və s. tapa bilirik (5, s. 99).

Məsələn, 1863-cü ildə, ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi dövründə yazılmış John Greenleaf Whittier balladası gerçək hadisəyə həsr olunmuşdur - cəsur bir hərəkətlə Frederick şəhərinin qeyri-əsilli sakini Barbara Frietchie, yürüşün qarşısında Birləşmiş Ştatların bayrağını asır. Küçələrdə General Ceksonun başçılıq etdiyi Konfederasiya ordusunun əsgərləri:

*Barbara Frietchie'nin işi bitdi,
Və üsyancı artıq basqınlarına minmir.
Ona hörmət! və gözyaşları*

*Onun şərəfinə Stonewall-un şərəbi.
Barbara Frietchie-in qəbrinin üstündə,
Dalğalansın Azadlıq və Birlik bayrağı,!*

b) poetik əsərlərin qəhrəmanının adı ədəbi-tarixi kontekstlə əlaqələndirilə bilməz. Əksər hallarda, xüsusi adların tərcüməsində - antroponimlər qeyd olunur və başqa bir dilə köçürərkən çətinlik yaratmır. Məsələn, Amerikalı yazıçı *Edgar Allan Poe Annabel Lee* haqqında bəstəsində yazırdı:

*It was many and many a year ago,
In a kingdom by the sea,
That a maiden there lived whom you may know
By the name of Annabel Lee;
And this maiden she lived with no other thought
Than to love and be loved by me.
Çox çox illər bundan əvvəl,
Dəniz kənarında bir krallıqda,
Annabel Lee adı ilə;
Sevmək və sevilməkdən başqa bir düşüncəsi olmayan
Tanıdığı bir qız yaşardı (6, s. 5)].*

Annabel Lee -yə ilham verən hər bir kəs, mübahisələrə səbəb olurdu. Bir çox qadına təklif verilsə də, *Pounun* həyat yoldaşı *Virginia Eliza Clemm Pou* daha etibarlı namizədlərdən biri idi.

Tədqiqatçılar mətndə adların işləməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu dəfələrlə qeyd edirlər, buna görə adlar sənət əsərlərinin formasının ayrılmaz hissəsi, yazıçı üslubunun elementi, bədii obraz yaratmaq vasitəsi hesab olunur.

Onimlər nəzərəcarpacaq dərəcədə tələffüz olunmuş bir məna daşımaqla, qeyri-adi bir səs formasına və gizli bir assosiativ fona sahib ola bilər. Xüsusi adlar üslubi cəhətdən düzgün və dəqiq olmalı, bəzən müəllifin fikrində ifadə edilmiş xüsusi bir məna daşmalıdır (7, s. 92).

Onimlərin onomastik semantikasi çoxşaxəlidir. Onlar konkret obyektləri adlandırmaq, müəyyən etmək, fərdiləşdirmək və digər obyektlərdən fərqləndirmək qabiliyyətinə malikdir. Geniş mənada onimlərin onomastik mənası həm konkret bir nominativ, həm də ümumi mənanı ehtiva edir. Bu onimlər mücərrəd, əlaqə xüsusiyyətləri olan hər hansı bir obyektə tətbiq olunur.

Xüsusi adlar polisemiyadan məhrumdur. Lakin onlar üçün polionimiya fərqli obyektlərə ad vermərkən eyni onomastik leksem istifadə edildikdə xarakterikdir. Polionimiya spesifik onomastik omonimiyani, o cümlədən interonomastik omonimləri (müxtəlif onomastik siniflərə aid olan xüsusi adlar şəklində eynidir) və intraonomastik omonimləri (xüsusi adların vahid sinfində mövcud olan) ehtiva edir.

Həm diaxronik, həm də sinxron onimlər onomastik sinonimiya variativliyi ilə sıx bağlıdır. Toponimlərin çoxsaylı diaxronik variantlarına tez-tez rast gəlmək olur (12, s. 19).

Onomastik sistemin fərqli meylləri, uyğun adları bir-birinə yaxınlaşdırmağa, onları qarşılıqlı şəkildə assimilyasiya etməyə yönəlmişdir.

Xüsusi adların konkret sinifləri səviyyəsində onomastika baxımından müvafiq əlamətlər toplusu konkret onomastik anlayışları formalaşdırır. Elçin kimi onimlər insanın, müəyyən millətdən olan şəxsin, müəyyən cins və yaşa aid olan ümumi anlayışı, eləcə də onimin müəyyən antroponimik kateqoriyaya aid olmasını bildirir.

Onimik işarələr sistem kimi dil səviyyəsində fərqlənir və xüsusi adın sistem mənasını təşkil edir. Qeyd edək ki, bu cür adların ümumiləşdirici mənası onların semantikasının əsas məzmununu, məqsədini deyil, onomastik sistemin fərqli-yaxınlaşan meyllərindən qaynaqlanır. Bu hallarda məna onların istifadəsindən irəli gəlir (9, s.87).

Xüsusi adlar ümumi çağırış anlayışı ilə deyil, ümumi isimlərin assosiativ mənası xaricində tək bir onomastik anlayış vasitəsi ilə formalaşır. Xüsusi adlar ağılla deyil, hissələ tanınır. Onimlərin semantikasını sinxron şəkildə öyrənərkən yeni əlavə mənalari, emosional çalarları, xüsusi adlara səbəb olan emosional assosiasiyaları nəzərə almaq lazımdır (10, s. 43).

Xüsusi adların hərtərəfli araşdırılmasında bu və ya digər tərəfin nisbəti dəyişə bilər. Sadə toponimlərdə təbii olaraq leksik-semantik yanaşma üstünlük təşkil edir. Kompleks toponimlər

sahəsində təsnifat isə ilk növbədə struktur törəmə xüsusiyyətlərinə görə baş verir. Sonra hər bir struktur qrupu daxilində toponimlər leksik-semantik aspektdə nəzərdən keçirilir. Müvafiq adların ikitərəfli kompleks əhatəsi onların xüsusiyyətlərini daha dolğun başa düşməyə kömək edir (11, s. 76).

Beləliklə, bədii mətn antroponimlərinin personaj kimi ola biləcəyi barədə aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür. Şeirdəki antroponimlərin çoxu etimoloji cəhətdən danışan, yəni semantik baxımdan işarələnmişdir.

Nəticə

Toponimlərin və antroponimlərin xüsusiyyətlərini təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəldik ki, Amerika toponimləri və antroponimləri ölkənin millətinin tarixi və mədəniyyətinin, sosial və siyasi həyatının ayrılmaz hissəsidir.

Amerika onimlərinin əksəriyyəti əsas nominativ funksiya ilə yanaşı, nəticələrin, assosiasiyaların və s.-nin emosional qiymətləndirilməsini özündə cəmləşdirən əlavə bir funksiya ilə birlikdə qruplara bölünə bilər.

Hər bir yazıçı əsərində istifadə etdiyi onimlərdə qəhrəmanların daxili vəziyyətini, hiss və təcrübələrini açıq şəkildə göstərməyə çalışır. Antroponimlər və toponimlər üzvi olaraq Amerika şeir mətnlərinin dil vasitələri sisteminə daxil olur, əsərlərin ümumi formasını yaradır və ətrafdakı gerçəkliyin panoramasını qabarıq şəkildə təsvir edir.

Bütün bunlar müəllifin yüksək elmi dərəcəsi və geniş maraq dairəsindən və fəlsəfi dünyagörüşünün böyüklüyündən danışmağa imkan verir.

References

1. Qurbanov A., Azerbaijan onomastics, Baku, 2006, 205pp.
2. Karimov S.K, Yusifov Y.B, Basics of toponymy, Baku 2000, 105 pages.
3. R.Litvin. Toponymic dictionary of Latin America / I.R.Litvin. M.: Science, 1983, 250 pp
4. Namitokova P.Yu., Regional onomastics: Educational-methodical manual Maikop, 2005. 170 p.
5. Pospelov E.M. Geographical names of the world: Toponymic dictionary / E.M.Pospelov. M.: Russian Dictionaries, 1998.
6. Edgar Allan Poe, Annabel Lee, New York, 2001, 27 pp
7. Superanskaya A.V. The structure of a proper name. Phonology and morphology. The science. Moscow, 1960.
8. Superanskaya A.V. Common theory of a proper name. Moskva, Nauka, 1973.
9. Van Langendonck, Theory and typology of proper names. Berlin–York, 2007.
10. Wattenberg, L. The Baby Name Wizard, Revised 3rd Edition: A Magical Method for Finding the Perfect Name for Your Baby (3 ed.). New York, 2013.
11. Wiver, G. The Mosaics of American Culture, 2002.
12. Yermolovich D.I. Proper names., the Theory and Practice of Cross-Language Transfer. Moscow: R.Valent, 2005
13. <http://anl.az/el/Kitab/2019/01/cd/Azf-305663.pdf>
14. <http://afadqurbanov.az/books/4.%20Az.Onomalogiyasinin%20Esaslari%20I.pdf>
15. <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3347/H%C3%9CSEYNOVA%20CEYHUN%C6%8F%20H%C3%9CSEYN%20QIZI.pdf>
16. <https://azkurs.org/xusus-adlarin-zahli-luget>

Rəyçi: dos. M.Hüseynova

Göndərib: 27.10.2021

Qəbul edilib: 14.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/53-58>

Кифаят Алигамет гызы Долханова
Бакинский славянский университет
старший преподаватель
kifayat.dolxanova@yandex.ru

ВИРТУАЛЬНОЕ ЗНАКОМСТВО ДЕТЕЙ С МИРОМ ТВОРЧЕСКИХ ПРОФЕССИЙ

Uşaqların yaradıcı peşə dünyası ilə virtual tanışlığı

Xülasə

Bu məqalədə uşaqlara böyüklərin yaradıcı ixtisasda çalışmaları haqqında məlumat çatdırmaq; uşaq hansı yaşda peşə seçə biləməsi; uşaqların daha çox məlumatı əldə etməsi- onların həyatında həlledici seçimini etmək daha asan olacaq. Eyni zamanda İKT texnologiyaları ilə tanışlıq (proqramlarla) gələcəkdə yeni informasiyaların axtarışı, əldə edilməsi, saxlanması və emalı zamanı resurslardan düzgün istifadə qaydaları haqqında biliklər mükəmməl ixtisas sahibi olmasına kömək olur.

Açar sözlər: virtual aləm, yaradıcı peşələr, İKT, kompüter proqramları

Virtual acquaintance of children with the world of creative professions

Summary

In this article, children in the creative specialty of adults about exercises convey information; at what age is the child choosing a profession; children get more information- in their lives to make a decisive choice it will be easier. At the same time acquaintance with ICT technologies (with programs) in the future search for new information; obtaining, storage and during processing knowledge of the rules of proper use of resources perfect help the owner of the specialty.

Key words: virtual world, creative professions, ICT, computer programs

Мир профессий в обществе – сложная, динамичная, постоянно развивающаяся система. Большое влияние на детей оказывает эмоциональное отношение взрослого к труду. Знакомство детей с трудом взрослых — это не только средство формирования системных знаний, но и значимое социально эмоциональное средство приобщения к миру взрослых, приобретение детьми опыта общения с людьми. Дети получают возможность расширить и уточнить знания о профессиях. Непринужденная беседа взрослых с детьми обеспечивает развитие детского мышления, способность устанавливать простейшие связи и отношения, вызывает интерес к трудовой деятельности взрослых.

Доброжелательность, заинтересованное отношение к детским вопросам, поощрение выступления в диалоге позволяют преодолеть в детях замкнутость, застенчивость, нерешительность. Целенаправленные наблюдения, экскурсии за пределы группы, знакомящие детей с трудом взрослых, способствуют накоплению ярких эмоциональных впечатлений. В ходе различных экскурсий дети проявляют активность в диалоге, интерес к профессиям. Воспитательная эффективность ознакомления с трудом зависит не только от того, какой труд наблюдается, но и от того, на какие его стороны направляется внимание детей. Взрослый по мере возможности вовлекает детей в производимый им трудовой процесс, давая им посильные поручения, налаживая элементарное сотрудничество. Когда дети имеют возможность сами активно действовать, то они получают более точные и полные представления о труде взрослых, начинают им подражать. Для усиления эмоционального воздействия на детей используется детская художественная литература, энциклопедии. Ознакомление с профессиями детей школьного возраста подводит к пониманию того, что любая деятельность взрослых имеет результат труда для общества. Быть здоровыми, лучше работать и отдыхать, красиво и удобно одеваться, иметь красивую причёску, быть защищенными, находиться в безопасности, труд взрослых заслуживает уважения и

благодарности, а сделанные ими предметы и вещи надо беречь. Все это имеет решающее значение для школьника ценностного отношения к труду взрослых, способствует сближению между детьми и взрослыми, большему пониманию ребенком мира взрослых.(7)

Выбор профессии и подготовка к профессиональному труду – один из главных жизненных выборов, совершаемых человеком в подростковом возрасте. Выбирая профессию, ты выбираешь свой образ жизни и жизненный путь.

Что же такое профориентация? Профессиональная ориентация или сокращенно профориентация – комплекс мероприятий по ознакомлению молодежи с миром профессий.

Основная идея реализации состоит в организации совместной и познавательно-творческой деятельности детей, родителей и педагогов. На подготовительном этапе планируется провести беседу с детьми с целью выявления их представлений и интересов о профессиях, поддержать интерес к разным профессиям, способствовать самостоятельности мышления и выбора. А также планируется провести мероприятие с родителями, обсудить способы представления информации детям о труде, работе, различных профессиях, наметить совместный план работы педагогов и родителей с учетом интересов детей, выявленных в ходе беседы.(7)

Трудно переоценить возможности информационных технологий в качестве средств художественного выражения и обучения, эстетического развития и художественного образования детей. Новые информационные технологии, являющиеся важным фактором обогащения интеллектуального и эмоционального развития ребенка, катализатором развития его творческих способностей, могут входить в школьное образование наравне с традиционными средствами развития и воспитания детей через игру, конструирование, художественную и другие виды деятельности, но ни в коем случае не могут их заменять. Концепция внедрения новых информационных технологий в школьное образование принципиально исключает обучение детей основам информатики, составлению алгоритмов и моделей.

Под ИКТ подразумевается использование компьютера, интернета, телевизора, видео, DVD, CD, мультимедиа, то есть всего того, что может представлять широкие возможности для коммуникации. Использование ИКТ позволяет в наиболее доступной и привлекательной игровой форме достигнуть нового качества знаний детей, информированности родителей, профессионального мастерства педагога. С помощью ИКТ возможна эффективная интеграция образовательных областей, особенно гармонично сочетаются музыкальная и художественно–образительная деятельность. ИКТ несет в себе образовательные функции и вместе с тем поддерживает игру, как ведущий вид деятельности дошкольников (6).

«Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать» — сказал мудрец. Важнейшим средством приобщения дошкольников к художественно-эстетическим ценностям является русская культура, аккумулирующая духовно-эстетические идеалы, воплощенные в великих произведениях литературы и живописи, музыке. Занятия по ознакомлению с произведениями изобразительного искусства, декоративно-прикладного искусства строятся на зрительном, музыкальном, литературном материале. С помощью ИКТ можно знакомить воспитанников с творчеством художников, скульпторов, архитекторов. Совмещение слайдов с видеорядом наглядного материала и музыкальных фрагментов способствуют развитию эстетического вкуса у детей, создают творческую атмосферу на мероприятии.

Способы использования ИКТ:

- Интерактивные (виртуальные экскурсии).
- Презентации, видео презентации.
- Рисование с помощью графических редакторов.
- Электронные энциклопедии и др.

1. Интерактивные (виртуальные экскурсии)

Вы хотите познакомить детей с миром театра? Используйте ресурсы сети интернет. Сайты большинства театров позволяет зрителю увидеть его обустройство, даже не заходя в

него. Дети подробно смогут рассмотреть афишу, гардероб, гримерную, костюмерную. Они побывают на сцене, в зрительном зале, заглянут за кулисы. (8)

2. Видео – игровые и интерактивные презентации, видеопрезентации. Презентации используются для того, чтобы познакомить, например, детей с народными промыслами, работами каких-то мастеров и тд. Например показать видеофрагмент поэтапного изготовления горшка на гончарном круге. Можно оформить презентацию с трогательным поздравлением для мам. Можно создать видеообращение сказочных персонажей. Ознакомление с музыкальными инструментами, как они звучат? Музыкальные викторины. Музыкальные дидактические игры и видео оркестры. Слайд-шоу. Наглядный материал, используемый в слайд-шоу, дает возможность выстроить объяснение логично и научно, наглядно продемонстрировать изучаемый материал. Его использование способствует расширению знаний школьников по изобразительному искусству, развивает художественное восприятие произведений изобразительного искусства.

3. Рисование с помощью графических редакторов.

Дошкольники любят рисовать. Мы можем познакомить их с возможностями графического редактора - программой для создания графических изображений на компьютере. Дошкольникам можно предложить создать картинки, поздравительные открытки, приглашения на утренник, театральные билеты и т. д.

Закрепить навыки работы в графическом редакторе дети могут дома, выполняя с родителями небольшие задания:

- изготовление атрибутики к сюжетно-ролевым играм (билетики, условные деньги и др.);
- пригласительные билеты на утренник, поздравительные открытки;
- раздаточный материал на занятиях (счетный, развивающий, поощрительный);
- материал для самостоятельной художественной деятельности детей (задания по типу раскрасок, “Дорисуй картинку”, “На что похоже?”, “Составь картинку” и т).

4. Электронные энциклопедии.

Ответы на вопросы маленьких почемучек ищите в электронных энциклопедиях. Они содержательны, интересны по форме, включают красочные иллюстрации.

5. Тематические разделы разнообразны и не ограничены книжным форматом. Помощь оказывают мультимедийные энциклопедии, позволяющие расширять представления детей по данной теме. Благодаря анимационным эффектам можно подробно рассмотреть специфику храмовой архитектуры, все её элементы: купола, арки, колонны, барабаны, световые окна и другие.

6. При взаимодействии с детьми в культурно-досуговой деятельности можно использовать домашний кинотеатр, центр – караоке, мультимедиа, компьютер со специально подобранными программами, презентациями. Использование в процессе воспитательной образовательной работы интерактивных средств позволяет производить быструю смену дидактического материала, способствует активизации познавательной деятельности воспитанников, стимулирует развитие мышления, восприятия, памяти.

7. Особое внимание хочу уделить мини-играм (мини-задания, тест-задания, тест-игры). Они сопровождают и виртуальные экскурсии, и путешествия, развлечения, и непосредственную образовательную деятельность, из них составляются викторины. Мини-игры состоят из 1-5 слайдов с 2-4-мя картинками на каждом, из которых нужно: а) выбрать правильную (ответ на вопрос, б) исключить лишнюю, соответственно заданию. Мини-игры на внимание, способствующие формированию у ребенка сенсорных эталонов: «Найди отличие», «Найди форму (цвет)», «Что лишнее?», «Замок с секретом», «Испечём торт на день рождения». Ориентировка на плоскости (в пространстве): «Составь натюрморт», «Составь пейзаж» развивается понятие близко-крупно-большой, далеко-мелко-маленький. Развитие памяти: «Узнай сказку (картину) по фрагменту», «Чья тень?», «Найди фрагменты картин». Интеграция музыкального и художественного творчества «Подбери музыку к картине», «Какой инструмент может озвучить картину?», «Настроение в живописи и

музыке». Систематизации и классификации: «Что лишнее?», «Из чего составим натюрморт?» на дифференциацию цвета, жанров и видов картин. Исследования «Смешивание красок» и так далее.(12)

7. Ещё одной интересной формой работы с дошкольниками является загадывание загадок. Это очень познавательное и при этом интересное развлечение. Использование мультимедийных загадок в реализации образовательной области художественно-эстетическое развитие помогает формировать элементарные представления о видах и жанрах искусства, средствах выразительности в различных видах искусства. Вам представлены загадки на такие темы как: жанры живописи, средства рисования, народные росписи. После прочтения и отгадывание загадки появляется изображение с ответом. Такой приём вызывает у детей большой интерес и позволяет ребёнку самостоятельно себя проконтролировать.(5)

Наиболее эффективные формы организации работы с компьютером в детском саду – это подбор иллюстративного материала к совместной образовательной деятельности, оформление стендов, групп, кабинетов. Компьютер используют при разработке дидактических игр, сценариев к праздникам и другим мероприятиям, для обмена опытом, при знакомстве с периодикой и наработками других педагогов, проведении ООД, совместных родительских – детских праздников с применением мультимедийных презентаций.

Использование современного оборудования позволяет педагогу экономить массу времени и заменить основную часть наглядных пособий и моделей. Из всего выше сказанного, можно сделать вывод, что применение ИКТ в воспитательном образовательном процессе:

1. Увеличивает интерес детей к обучению, активизирует познавательную деятельность, повышает качество усвоения программного материала детьми.
2. Позволяет ярко, образно, в доступной дошкольникам форме преподнести новый материал, что соответствует наглядно-образному мышлению детей дошкольного возраста;
3. Позволяет привлечь внимание детей движением, звуком, мультипликацией;
4. Способствует повышению профессионального уровня как педагога, активизирует на поиск новых нетрадиционных форм и методов обучения, дает стимул к проявлению творческих способностей.

Во всей этой работе педагогу помогают такие компьютерные программы как:

- Microsoft Word – для работы с текстом;
- PowerPoint – для создания презентаций;
- Adobe Audition – для работы с музыкальными файлами;
- Photoshop – для работы с фотографиями;
- Nero express – для записи информации на диск;
- Nero vision – для работы с видео файлами;
- Adobe Reader – программа для работы с отсканированным текстом;
- ProShow Producer – создание видеоклипов, флэш презентаций;
- Internet Explorer – выход в Интернет;
- Win ZIP Win RAR – архиваторы;
- Movavi – видео конвертер.

Таким образом, сочетание разнообразных форм подачи информации может оснастить содержание союза литературы и живописи, книги и музыки, слова и художественной деятельности детей, что содействует художественному развитию и эстетическому воспитанию личности дошкольника. Занятия с использованием информационных технологий не только расширяют и закрепляют полученные знания, но и в значительной степени повышают творческий и интеллектуальный потенциал ребят. (1,2) Но! Компьютерные технологии – это только средство для реализации целей и задач, поставленных перед педагогом. Они стали уже не новинкой, а необходимостью для проведения, подготовки занятий, для организации работы с родителями, самообразования. Если педагог грамотно

организует образовательную деятельность, дети не заикнутся на примитивных компьютерных играх. Правильный режим работы за компьютером позволит избежать негативного влияния на психическое и физическое здоровье ребенка, предотвратит раннюю зависимость и искусственную аутизацию!(5)

Чтобы ребенку было легче усвоить данный материал, решено было подключить к этой проблеме родителей и других членов семьи. Поэтому самым доступным методом ее решения была выбрана дать ребёнку начальные и максимально разнообразные представления о профессиях: название, инструменты труда, трудовые действия, польза данной профессии. Сформировать у ребёнка эмоционально-положительное отношение к труду и профессиональному миру: структура трудового процесса, качества представителей разных профессий, общественная значимость труда. Предоставить возможность использовать свои силы в доступных видах деятельности: участвовать в посильной трудовой деятельности, моделировать трудовые отношения в игре. Развивать эмоциональную отзывчивость, чувство гордости за принадлежность родителей к той или иной профессии.

Возможно, имея более обширные представления о профессиональном мире, подкрепленные, игровыми технологиями, ИКТ - сопровождением, необходимой наглядностью, дети смогут более уверенно рассуждать на тему профессий и даже смогут самоопределиваться в данном выборе. А также позволит использовать разнообразные методы работы, чтобы сплотить всех участников, определить обязанности каждого и получить результат. Ребенок станет полноценным участником процесса, почувствует свою важность и необходимость. А взрослый, уделяя внимание ребенку, получает положительные эмоции, делает определенные выводы о возможностях своего ребенка. Вызвать интерес, к данной теме используя ИКТ технологии и продолжать учить детей взаимодействовать в игре в зависимости от ситуации, принимать ролевое поведение в соответствии с профессией (4).

В настоящее время педагоги предоставляют детям «свободу выбора» предстоящей деятельности и своим мастерством увлечь детей за собой. Чтобы деятельность была интересной для воспитанников, педагогу приходится осваивать новые технологии и приёмы подачи информации. ИКТ – технологии все больше и больше завоевывают сферу школьного образования. Основные инновации связаны сегодня с применением интерактивных методов обучения. Слово «интерактив» пришло к нам из английского от слова «interaction». «Inter» — «взаимный», «act» — действовать. Интерактивный плакат в первую очередь призван обеспечить высокий уровень наглядности познавательной деятельности.

Плакат – это наглядное изображение, которое может быть использовано в самых различных целях: реклама, агитация, обучение и т.п. Важно то, что плакат по своей сути – это средство предоставления информации, то есть основная его функция – демонстрация материала.(10)

Под интерактивностью понимается способность информационно-коммуникационной системы, активно и разнообразно реагировать на действия пользователя. Таким образом, интерактивный плакат – это средство предоставления информации, способное активно и разнообразно реагировать на действия пользователя. Как минимум, интерактивный плакат не может представлять собой статичную иллюстрацию, либо набор мультимедиа компонентов – он должен обеспечивать взаимодействие контента (содержания плаката) с пользователем. Интерактивность обеспечивается за счет использования различных интерактивных элементов: ссылок, кнопок перехода, областей текстового или цифрового ввода и т.д.(11)

В процессе обучения интерактивный плакат позволяет достичь важных результатов:

- за счет использования интерактивных элементов вовлечь ребенка в процесс получения знаний;
- за счет использования различных мультимедиа и 3D объектов добиться максимальной наглядности информации;
- даёт возможность сделать вашу работу с детьми насыщенной, доступной, интересной, можно использовать как групповую работу, так и индивидуальную.

Что означают слова “Правильно выбрать профессию”?(6)

Профессия в современном мире – это не только “инструмент” для зарабатывания денег.

Правильно выбранная профессия – это возможность реализовать себя, развить свои таланты и способности; основа для уважения и самоуважения человека и основа материального благополучия и возможности иметь многое для собственного развития и удовлетворения.(5)

Для создания интерактивных плакатов можно использовать разные программы: Microsoft PowerPoint, Glogster, Blendspace. (3)

References

1. G.N.Kuznetsova. Organization of early career guidance in a preschool educational institution. Study guide for preschool teachers. Chelyabinsk CHIPPKRO 2021 37-58 s, 80 s.
2. I.A.Novikova. Methodical recommendations for the organization of vocational guidance work in the Altai Territory at different levels of education. / under total. ed. - Barnaul: AKIPKRO, 2016. – 134 s., 16-20 s.
3. Makhaneva M. D., Skovrtsova O.V. We teach children to work: a methodological guide. -M.: "TC Sphere", 2012. -64 p.
4. All works are good. Urban professions. A guide for preschool children. Issue 1 / Avt.-comp. N.V. Nishcheva. -SPb.: "Childhood-Press", 2017. -16 p.
5. Municipal competition of methodological developments "Career guidance 2017" I choose a profession in kindergarten. Ishimbay, 2017.117s, 14s.
6. Petrova O.V. An innovative project for early career guidance for children of middle and senior preschool age "Playing in a profession - I choose my future" Dedicated to the youth movement "WorldSkills". 2015. 51 p., 10 p.
7. Sultanova E.N. The use of modern innovative technologies corresponding to the Federal State Educational Standard of DO in the educational process // Young Scientist. -2018. -No. 2 (188). -S. 146-148.
8. <http://poznaiko.ru/>
9. www.infourok.ru
10. www.единныйурок.рф
11. www.moluch.ru
12. <https://teatr-teatr.com/teatr/bigstage/>

Рецензент: доц. С.Джабраилзаде

Göndərilib: 26.10.2021

Qəbul edilib: 17.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/59-62>

Arzu Ağanəhmət qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
Mrs.arzu1960@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİ QOVUŞMA İDİOMLAR

Xülasə

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom-İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

Açar sözlər: sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli xüsusiyyətlər

Nominal compositions idioms in Azerbaijani language

Summary

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics – lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Key words: Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features

Dildəki sabit söz birləşmələri, ifadə və ibarələrdən bəhs edən dilçilik şöbəsi frazeologiya adlanır. Frazeologiya termini iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir. Yunan dilində **phrasis** ifadə deməkdir. Bütövlükdə frazeologiya termini həmin dildə ifadə haqqında təlim anlayışını bildirir.

Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin (frazemlərin) dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, yaranma və inkişaf etmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir (3b. səh.3-5).

Frazeoloji vahidlərin ilk müşahidəkiləri – lüğət tərtib edənlər – leksikoqraflar olmuşlar. Onlar bəzi sözlərin mənalarının itdiyini müşahidə etmişlər.

XIX əsrin II yarısında rus alimlərindən A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və başqaları frazeoloji materialın elmi təhlili ilə məşğul olmuşlar. Fortunatov və onun davamçıları frazeoloji vahidlərin həm semantik, həm qrammatik əlamətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışlar (11.12-13).

XX əsrin əvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə Şarl Balli məşğul olmuşdur. Balli nitqdə iki növ söz birləşməsi olduğunu müşahidə etmiş, sabit birləşmələrin sirri onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Balli belə birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxron planda şərh etməyə çalışmışdır. Ş.Balli frazeoloji birləşmənin həm zahiri, həm də daxili cəhətinə nəzər yetirməyi mühüm şərt hesab edirdi. Sovet dilçiliyində frazeologiya məsələlərinə dair ilk dəfə 1931-ci ildə Y.D.Polivanov fikir söyləmişdir. O demişdir ki, frazeologiyanın leksikaya münasibəti sintaksisin morfolojiyaya olan münasibəti kimidir.

1936-cı ildə S.İ.Avakumov “Sözlərin sabit birləşmələri” adlı məqaləsində sabit birləşmələri idiomatika və frazeologiya adı altında iki qrupa ayırmışdır. Avakumova görə tərcümə edilməyən, leksik və semantik cəhətdən bölünməyən, sabit söz sırasını mühafizə edən bütün birləşmələr idiomatikaya aiddir. Ədəbi sitatlar, şablonlar, şamp xarakterli birləşmələr frazeologiyaya məxsusdur. Bu tipli vahidlər bir sözün ekvivalenti ola bilmir. Dilçiliyin tarixində frazeologiyanın leksikologiyaya çərçivəsindən çıxıb tam müstəqil şöbə kimi formalaşmasında sovet alimi V.V. Vinqradovun xidmətləri çox böyükdür. Onun 40-cı illərin sonunda çap olunmuş əsərlərində rus dilinin frazeologiyası elmi aspektdə şərh edilmişdir.

V.V.Vinqradovun frazeologiya konsepsiyası frazeologiyayı dərinəndən dərk etməyə kömək etmiş və tədqiqatın istiqamətini bu sahəyə yönəltmişdir.

Dilçilikdə rus dilinin materialları əsasında V.V.Vinqradov sabit birləşmələri “фразеологические сочетания” adları altında üç qrupa bölmüşdür (2,21-28). Bu bölgü türk dillərinin sabit birləşmələri haqqında yazan dilçilər tərəfindən həmin dillərin materiallarına tətbiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində H.Bayramov bu bölgüyə əsaslanaraq, sabit birləşmələri “frazoloji birikmələr”, “frazoloji bitişmələr”, “frazoloji birləşmələr” adları ilə üç yerə ayırmışdır (1-131-138). A.Qurbanov (3, 328-330) və s. Murtuzayev (6, 109-112) sabit birləşmələri üç yerə ayıraraq, “frazoloji qovuşma”, “frazoloji birlik”, “frazoloji birləşmələr” adları altında təsnif edilmişdir. S.Cəfərov (8, 328-330) bu bölgünü frazeoloji birləşmələrin bir növü kimi verilən idiomatik ifadələr tətbiq etmişdir (9, 328-330). Verilən bu bölgülər istər frazeoloji vahidlərin, istərsə də onların bir növü kimi verilən idiomaların quruluşu, özünə məxsus xüsusiyyətlərini şərh etmək üçün maraqlı nəticədir.

İsmi qovuşma idiomlar qeyri-sabit idiomların başqa növlərindən onunla fərqləni ki, onların tərkibində olan sözlər öz əvvəlki mənasını itirir və tamamilə məcazi mənaya keçir. Məsələn, ağ gün idiomu xoşbəxtlik, qara gün idiomu isə bədbəxtlik mənasında işlənir, bunların tərkibində olan ağ və gün, qara və gün sözlərinin həqiqi mənalarında ağ və gün, qara və gün sözləri ilə heç bir müstəqim münasibəti qalmamışdır. İsmi qovuşma idiomların başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bunların tərkibinə daxil olan sözlər bir dəfə qəbul etdiyi formadan başqa, heç bir qrammatik dəyişikliyə uğramır. İsmi qovuşma idiomların daha bir xüsusiyyəti onun komponentləri arasına söz daxil ola bilməməsidir, məsələn, ağzı göyçək, başı uca, idiomlarını ağzı biraz göyçək, başı xeyli uca kimi işlətmək olmaz. Yalnız cümlə daxilində ismi qovuşma idiomların komponentlərinin sonuncusu, cümlənin tələbinə uyğun olaraq qrammatik dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn: hər gündüzün bir gecəsi olduğu kimi, hər ağ günün də bir qara günü vardır (7, 237).

Qovuşma idiomlar əsasən isim, sifət, feil, zərf, nida kimi nitq hissələrinə mənsub ola bilər. İsmi qovuşma idiomlar formal cəhətdən aşağıdakı qayda ilə əmələ gəlmişdir.

I.Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim modeli, əsasında formalaşan, birinci növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: **artıq tikə, ağ gün, ağ yalan, ağır gün, ac göz, qara gün, quru nəfəs, dal gün, dar gün, dar ayaq, əyri yol, yumşaq ürək, lül qənbər, şirin dil, şirin söz** və s.

1. On səkkizinci ilin qaçqınlığı bizi torpağımızdan götürüb dəryanın o biri tayı Türkünə tulladı. Biz də elimizlə **qara günə** düşdük, oğlum!

İndi isə **ağ gün** doğubdur, ana! (7a 22).

2. Biz vuruşduğumuz bu yerlərdə bizim sərdarlarımız və razalarımız yəqin ki, toy məclisi quracaq, **ağ gün** keçirəcəklər (7a - 250).

3. Mən əcəb bilirəm ki, gen günü **dar günə** sığışdırmaq çətindir (7a - 174).

4. Hər necə öz minnətinə olmaq istəsən də, **dar ayaqda** dost dayağına ehtiyac duyuram.

5. Deyirəm **dar ayaqda** insan nəcabəti üzə çıxmalı, insan insana dayaq durmalıdır (7a - 281).

6. Həmişə deyərdiniz, siz cürətlə səhnəyə çıxın, **dar ayaqda** komsomol sizə dayağıdır (7b - 200). Alqış o insanlara ki, bu dünyada **dar günlərdə** belə haqqa səs verir, insani ləyaqətlərini itirmirlər, xeyirli abidələr qoyurlar, yeni-yeni kəşflər edirlər (7a - 251).

II. Birinci tərəfi düzəltmə sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: **dadlı tikə, duzlu qələm, yağlı dil, yağlı tikə, yağlı söz, yağlı adam, duzlu söz** və s.

1. Kamilov sözdə hay-küy eləyib, baxırsan ki, opportunisti söyər, amma işə gələndə cücə çığırması üçün **yağlı adamla** yağ-bal olar (7b - 160).

2. Hə əcəb **yağlı tikəni** sənə verdi (7b - 252).

3. Yoxsa deyirəm alim, müəllim olandan başqa birisi öz şəxsi həyatında bir cür həlləm-qəlləm oldu, **yağlı dilində** isə başqa cür bəlağətli bir natiq oldu, daha bu heç olmadı (7a - 239).

III. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş, II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: **alın yazısı, barmaq yeri, buz baltası, qan çanağı, qabırğa söhbəti, qızıl parçası, qulaq yoldaşı, quş südü, dil pəhlivani, elm dəryası, əl yeri, əl kiri, zəhər tuluğu, ilan dili, it dəftəri, göz dağı, sinə dağı, süd gölü, od parçası, oğlan çağı, çörək ağacı, çaxır tuluğu, can dərmanı, cəhənnəm əzabı** və s.

1. Ana öz ürək parçasına **ürək sözlərini** göndərməyə çalışır, Mahiyyə dəonları ürəklə kağıza köçürdü (8 - 20).

2. Üçüncü dəfə arxalı bir qızla evlənəndə **bəxt ulduzu** parladı (5, 31).

3. Əjdaha cəhənnəmi udandan sonra onun içərisi başladı alışıb-yanmağa, əjdaha **ilan dili** çıxarıb yalvardı (10a, 109). Mühakiməm bu alov kürəsində qızara-qızara təzəzlülə uğrayır, sanki beynim **qan çanağına** çevrilir. Nə etməli, siz vermirsiniz, mən də istəmirəm. Pul deyəndə **əl çirkidir** (10a - 121). Necə hər tərəfdən bizim bu yerlərdən axın-axın Bakı neft hövzəsinə gələn cır-cındalılar **cəhənnəm əzabları** içərisində qapqara bataqlıqlara bata-bata bu səhrənin o biri şimal sahəsində - Balaxanıda, Suraxanıda, ya da səhraya söykənən Bayıl – Qənbiheybətdə boz qumluqla, sərt təbiətlə üz-üzə gəliblər (7a - 271).

IV. Təktərəfli söz birləşməsi ilə yerlik haldakı isim modelindən ibarət olanlar: **boynu çiyində, əli qoynunda, gözü yolda, gözü əldə** və s.

İndi əmim Xudayar xana söz verib, hətta ondan nişan da qəbul edibdir. Mən də qalmışam kənardə, **əli qoynunda** (10b - 156).

V. İki ismin birləşməsindən əmlə gələn idiomların bir qismi III növ təyini söz birləşməsi quruluşuna uyğun olur: **Allahın qəzəbi, gözünün işığı, tülkünün quyruğu, ürəyinin başı, başının çarəsi, türkün sözü, Allahın bəlası, xoruzun quyruğu** və s.

1. Məlumdur ki, Məhəmmədhəsən əminin **gözünün işığı** tək bircə eşşəyidir (4a - 21).

2. Əbdülcədir nə qədər gizlətməyə, işin üstünü örtməyə çalışsa da artıq **xoruzun quyruğu** görünürdü (7b - 284). Bir də belə hər kəs hər necə özünün gizləsə də yenə də tezli-gecmi qoltuğunda gizlətdiyi **xoruzun quyruğu** görünəcəkdir (7a - 251).

VI. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifət olan idiomlar. Bu idiomları üç yarım qrupa bölmək olar:

A) birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olub, ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: **ağızdan boş, ağızdan iti, ağıldan yavan, ağıldan kasıb, ayaqdan yüngül, sudan ucuz, dildən pərgər, dildən iti, çənədən boş, güldən ağır** və s.

Xan Məhtəbanın gözündə başqalaşır. Axı, o güc göstərüb Məhtəbana toxunmur, qıza **güldən ağır** bir söz demirdi (7a - 23).

B) Təktərəfli isimlə əsli sifət tipində olanlar: **ağzı göyçək, başı uca, başı boş, bəxti qara, qabırğası qahn, qəlbi çövrək, dili uzun, əli uzun, könlü-gözlü tox, gözü ac, günü qara, üzü bərk, üzü yumşaq, ürəyi sınıq, ürəyi təmiz, ürəyiaçıq, sözü bütöv, kefi kök, damağı çağ** və s.

Ləkə insanı cürətsiz, **başı aşağı** edər (7b - 8). Bir az o arvadın ayağı sürüşkən, **gözü dağınıq** idi (7b - 223). Bir belə ağıllı, **ağzı göyçək** olsa, daha iş qurtarar (7b - 242). Bir də **ürəyi əyri** olanın işi, hərəkəti düz ola bilməz (7a - 147). Naçalnikin **kefi kök** görünür (7b - 298). Murtuzov isə şüşə cingiltisindən bu ana qədər özünü **kefi kök, damağı çağ** aparır (7b - 2348). Kitabsız hər hansı adam olsa, **başı boş** qala bilər (7b - 280). Yoxsa arvadın boğulmağında da özünü təqsirkar görmək istəyirsən, ay **başı boş** (7b - 246). Biz hələ vicdanı dür-düyünlü bədxahları da, dargöz paxılları da, müftəxor tüfeyliləri də, yeddi ağac özündən uzaqda qoyulası mərdiməzarları da, namərd kəmfürsətləri də, **əli əyiriləri** də bu səpgidən olan başqa-başqalarını da dünyadad min-min kərə lənətləmək istəyirik (7a - 250). Adil söz udan, danlaq götürən, öz boynuna başqasının minnət şələsini qaldırıb **gözü kölgəli** gəzdirən deyildir, oğlum üçün asılı olmamaq, heç kəsin yanında **başı aşağı** dayanmamaq, ancaq və ancaq öz minnətinə yaşayıb, **alını açıq** olmaq şərtəndir, müqəddəs qanundur, bir zərrəcə də olsa tərəddüdü, çəkəndisi yoxdur (7a - 246). Özüm də az-çox yazdıqlarımdan belə qənaətə gəlmişəm ki, bəs gərək natəmiz təmizlikdən, oğru düzlükdən, yalançı doğruluqdan, cəllad insanpərvərlikdən, namərd mərdlikdən, satqın sədaqətdən, xəsis cömərdlikdən. **Açgöz-dargöz** olan **gözü-köklü** toxluqdan danışmasın (7a - 239). Xatun oğlunun həmişə **gözü-köklü** tox olmağını, artıq tamaha yol verib, cüzi bir şeylə də olsa öz adını ləkələməməyini, atası Murada layiq tərtemiz bir oğlu olmasını öz aramsız, ürək çırpıntılarıyla arzu edirdi (7b - 56).

C) Təktərəfli söz birləşməsi ilə düzəltmə sifətin birləşməsindən əmələ gələnler: **ağzı yelli, ağzı dadsız, başı bəlalı, başı daşlı, başı lovlı, başlı papaqlı, burnu yelli, qarnı qurdlu, əli bağlı, əməli saleh, ürəyi yanıqlı** və s.

İnsan bacardıqca öz minnətinə yaşamaq yolundan çıxıb, özgə minnətinə, özgə hesabına **başı toxmaqlı** yaşamalıdır (7a - 196). İnsafi ona necə yol verir ki, mənim kimi ona satın alma qul tək qulluq edən qardaşı oğlunu buraxıb, qızını xan oğluna ərə verə? Bə sonra özü də gedib haman xan oğlunun qapısında **əli bağlı** durub, icazə verməyincə içəri daxil olmağa cürət elməyə (10b - 152). Qızım, **alını damğalı** adam, **qulağı damğalı** heyvandan pisdir (7b - 172). Anbarın qapısı bağlı qalıb, camaat da **boynu burulu**, hələ də ağzına da surğuc vurublar ki, gərək buranı silist eləyək (7b - 243). Görünür ki, gərək buranı silist eləyək (7b - 243). Görünür ki, o hərif kölgəsindən ürküb, bu hərifə tapşırıb ki, o qızı **gözü kölgəli** elə (7a - 185).

References

1. Bayramov H.Sabit word combinations. Az. EA edition. Baku, 1961, p. 131-138.
2. Vinqradov V.V. Poor Russian. Moscow, 1947, p. 21-28.
3. Gurbanov A. Modern Azerbaijani literature. Baku, Maarif. 1985, p. 328-330.
4. Gurbanov A. Phraseology of modern Azerbaijani language. Baku, 1963, p. 3-5.
5. World Children's Literature Library. A) J.Mammadguluzadeh's works and b) A.Hagverdiyev's works. Youth - Baku, 1983.
6. İldırımoglu A. man by. Baku, Yazıçı 1987.
7. Murtuzayev C.M. Language and stylistic features of F. Akhundov's comedies. Baku - Azerneshr 1962, p. 109-112.
8. Rahimov S. a) Selected works Volume 4 Azerneshr, Baku, 1970, b) Selected works Volume 5 Azerneshr, Baku, 1974.
9. Huseynoglu G. Selected works, Volume 1 Azerneshr, Baku, 1993.
10. Jafarov S. Vocabulary of modern Azerbaijani language AUL, Baku, 1958, p. 328-330.
11. Receipt of Paradise. Atheistic works of Azerbaijani writers a) Hagverdiyev's b) Vampire's hell letters c) Odabashi's story. Baku, Azerneshr, 1986.
12. Telia. What is phraseology. M. 1966, p. 12-13.

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmov

Göndərib: 28.10.2021

Qəbul edilib: 16.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/63-68>

Könül Mübariz qızı Vəliyeva
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
doktorant
konul.veliyeva97@gmail.com

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA ƏSAS AMİL KİMİ QARABAĞIN TURİZM PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Müasir dünyada turizm bütün əlaqəli infrastrukturun inkişafına birbaşa və dolayı təsir göstərən sosial-iqtisadi hadisə kimi qəbul edilir. Müasir turizm nəqliyyat, sosial və xidmət sahələrinin yüksək inkişaf səviyyəsinə əsaslanır ki, bu da son nəticədə onu iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sahəsinə çevirir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) məlumatına görə, turizm bu gün dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli və dinamik sektorlarından biridir. Gəlirliliyə görə neft hasilatı və emalından sonra ikinci yerdədir. Turizm dünyanın ümumi milli məhsulunun təxminən 6%-ni, qlobal investisiyaların 7%-ni, hər 16-cı iş yeri, qlobal istehlak xərclərinin 11%-ni və bütün vergi gəlirlərinin 5%-ni təşkil edir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə turizm sektoru dövlət dəstəyi ilə fəal inkişaf edir. Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağda turizmin inkişaf perspektivlərini təhlil etməkdir.

Dağlıq Qarabağın böyük turizm potensialı var və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə itirilmiş infrastruktur kommunikasiyalarının bərpası ilə biznes üçün, o cümlədən turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşacağı gözlənilir. Məqalədə Qarabağda turizmin xüsusiyyətləri, turizmin inkişaf perspektivləri konsepsiyası, eləcə də problemlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Qarabağ, turizm, inkişaf, iqtisadiyyat, perspektivlər

Karabakh's tourism prospects as a key factor in the development of the national economy

Summary

In the modern world, tourism is perceived as a socio-economic event that directly and indirectly affects the development of all related infrastructure. Modern tourism is based on a high level of development of transport, social and service sectors, which ultimately makes it a highly profitable sector of the economy. According to the World Tourism Organization (WTO), tourism is one of the most profitable and dynamic sectors of the world economy today. It is the second most profitable after oil production and refining. Tourism accounts for about 6% of the world's gross domestic product, 7% of global investment, every 16th job, 11% of global consumption spending and 5% of all tax revenues. In this regard, the tourism sector is actively developing in many countries with state support. The main purpose of the study is to analyze the prospects for the development of tourism in Karabakh.

Nagorno-Karabakh has great tourism potential, and the restoration of lost infrastructure communications in the liberated territories is expected to create favorable conditions for business, including the development of tourism. The article discusses the features of tourism in Karabakh, the concept of tourism development prospects, as well as its problems.

Key word: Karabakh, tourism, development, economy, prospects

Mədəniyyət və yaradıcılıq sənayesi dünya iqtisadiyyatında ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan biridir. 2019-cu ildə BMT Baş Assambleyasının 74-cü sessiyası 2021-ci ili "Dayanıqlı İnkişaf üçün Yaradıcı Sənaye İli" kimi qəbul edib (BMT Baş Assambleyası, 2019). Qlobal ÜDM-də (UNESCO, 2021) 3% paya malik olan bu sektorun rolu da artır. Növbəti illərdə dünyada təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsi, gəlirlərin və asudə vaxtın artması mədəniyyətə tələbatın artmasına səbəb olacaq. Beləliklə, cəmiyyətlər zənginləşdikcə və insanların əsas ehtiyacları ödənildikcə, onların qeyri-maddi məhsulların istehlakına olan ehtiyacları da artır. Yaradıcılıq aşağıdakı ölçüləri bir neçə və ya hamısını birləşdirən mürəkkəb yenilik prosesidir:

- ideyalar,
- bacarıqlar,
- texnologiya,
- idarəetmə,
- istehsal prosesləri və eyni zamanda mədəniyyət.

Buna görə də mədəniyyət həm istehsal prosesində aralıq məhsul kimi, həm də son istehlak məhsulu (filmlər, kitablar, musiqi, mədəniyyət turizmi və s.) kimi təhlil edilməlidir. Ümumiyyətlə, yaradıcılıq iqtisadi rəqabət qabiliyyətini inkişaf etdirir, bacarıq və istedadlarla yanaşı yerli iş yerlərinin qorunmasına kömək edir. Yaradıcı sənayelər turizm üçün yaradıcı məzmun təmin etməklə, turizm və marketinqdə innovativ yanaşmaları dəstəkləməklə turizmin inkişafını stimullaşdırır.

Turizmin yaradıcı sənaye ilə əlaqəsi:

- turizm məhsullarının inkişafı;
- mövcud turizm məhsullarını canlandırmaq;
- turizmin inkişafı üçün kreativ texnologiyadan istifadə təcrübəsi;
- ənənəvi mədəni turizm modellərinin məhdudluqlarını aşmaq.

Qarabağın işğaldan azad edilməsi ölkədə turizmin inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Mənfur düşmən torpaqlarımızda Xocalı soyqırımını törətdi, doğma Şuşamızı əldən getdi, Füzuli, Zəngilan və digər rayonlarımız məğlub oldu... Lakin Azərbaycan dövləti 30 ilə yaxın davam edən bu terrora ləyaqətlə cavab verdi. Biz qayıtdıq! Azərbaycan xalqı və qalib Azərbaycan ordusu Ali Baş Komandanın ətrafında birləşərək dəmir yumruq kimi 44 günlük Vətən müharibəsində erməni terrorçularını darmadağın edərək ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdi. Bütün dünya bir həqiqəti anladı ki, “Qarabağ Azərbaycandır!”. İkinci Qarabağ müharibəsində tarixi qələbədən sonra Azərbaycan qarşısına yeni vəzifə qoydu- işğaldan azad edilmiş və erməni terrorçuları tərəfindən xaincəsinə dağıdılmış ərazilərimizi bərpa etmək.

Prezident İlham Əliyevin ümummilli məsələ kimi qarşıya qoyduğu bu məqsəd- işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin dirçəldilməsi məqsədinin həyata keçirilməsinə artıq başlanılmış və ilkin müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, indiki halda söhbət həmin ərazilərdə yenidənqurma işlərinin aparılmasından yox, onun köklü şəkildə aparılmasından gedir. Belə ki, onlar ərazilərimizin Ermənistan tərəfindən işğalı illərində Dağlıq Qarabağın ətrafında yerləşən və 10 min kvadratmetr əraziyə malik Aran Qarabağını tamamilə dağıdıb, hətta bu ərazilərin qayalarını da dağıdıblar. Məhz buna görə də işğal olunmuş torpaqlarımızın qaytarılması “Qarabağın tikintisi” adı altında ümummilli məsələ kimi müəyyən edilib. Son ayların təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı və rəhbərliyi Qarabağın tezliklə ən yüksək standartlara uyğun bərpa olunacağına böyük inam bəsləyir. 44 günlük müharibədə olduğu kimi, bu işdə də milli qüvvələrin həmrəyliyi ilham mənbəyi və hərəkətverici qüvvə kimi xidmət edəcəkdir. Ona görə də tam əminliklə deyə bilərik ki, ölkənin bütün daxili imkanlarını səfərbər etməklə, qısa zamanda erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış Qarabağımızı və bu torpaqların əsl sahiblərini – bu torpaqlarda yaşayan soydaşlarımız, qaçqınlar öz ata-baba yurdlarına qayıdacaqlar.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Bu rayon həm də zəngin turizm təcrübəsinə malikdir və uzun müddət həm keçmiş SSRİ əhalisinin, həm də xarici ölkələrin marağına səbəb olmuşdur. Əslində, Qarabağın turizm potensialı çox zəngindir və bu işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin müxtəlif növlərini- ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, müalicəvi (tibbi) turizm, ov turizmini yenidən qurmaq və inkişaf etdirmək üçün böyük imkanlar var. Dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşən və flora və faunası, tarixi-mədəni və dini abidələri, bənzərsiz memarlığı ilə seçilən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa, termal təmizləyici suyu “İstisu” ilə seçilən Kəlbəcər və s. bu imkanların nə qədər geniş olduğunu güzgüsüdür. Turizm sektoru hər bir ölkənin demokratik dəyərlərə, qanunun aliliyinə və sosial-iqtisadi statusuna sadiqliyinin güzgüsü kimi çıxış edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası turizm sahəsində qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Azərbaycanda turizmin inkişafı, turizm

coğrafiyasının genişlənməsi XX əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir və ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Çoxlu möhtəşəm mənzərələri, valehedici dağları, gölləri, düzənlikləri və dərələri, qədim tarixi və mədəni irsi ilə Qarabağ zəngin turizm potensialına malikdir. Güzəl bir təpədə yerləşən Şuşa şəhəri rayonun mədəniyyət paytaxtıdır. Şuşa muğamın beşiyi, xalçaçılıq və dünya şöhrətli Qarabağ atlarının yetişdirilməsi mərkəzidir - bütün bunlar YUNESKO-nun Qeyri-Maddi İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzinin YUNESKO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi prosesinə artıq başlanılıb - Şuşa 2001-ci ildən ilkin siyahıya daxil edilib.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialından istifadəyə dair ilkin araşdırmalar aparılır. Həmçinin Şuşaya yeni yolun çəkilməsi, azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıtması üçün Qarabağda bütün lazımı infrastrukturun həyata keçirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı işlər sürətlə davam etdirilir. Təbii ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin tam bərpası vaxt aparacaq, çünki işğal 90-cı illərin əvvəllərindən davam edib və bu, bir çox mədəniyyət və tarixi abidələrin dağıdılmasına və ya zədələnməsinə səbəb olub. Bununla belə, biz müxtəlif turizm marşrutları və layihələri hazırlayırıq və əminik ki, gəzintilər, açıq hava fəaliyyəti, mədəni və dini irs obyektlərinə, şərab zavodlarına, parklara və muzeylərə, eləcə də bir çox digər turizm istiqamətlərinə səfərlər tezliklə burada populyarlaşacaq və biz gəlin Qarabağı dünyaya yeni turizm məkanı kimi tanıdaq. Azərbaycana səfər edərkən mütləq Dağlıq Qarabağa səfər etməlisiniz. Yerli bölgələrin inanılmaz təbiəti yerli yaylada yerləşən dağlıq relyeflərin, göllərin, mağaraların, alp çəmənliklərinin, dərələrin və dərin kanyonların olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan həmişə füsunkar, fantastik dağları ilə məşhur olub. Və yaxın bir ildə rayona tətillə gələn şəxs bu sözlərin doğruluğunu hiss edəcək. Turistlərin əksəriyyəti zəmini və ərazini ziyarət edəcək və atçılıq, yürüyüş, kürəklə gəzinti və maraqlı balıqçılıqla dolu gözəl tətillə tapacaqlar. Canlılarla yanaşı, qədim bölgənin nəhəng potensialına və mədəni irsinə əsaslanan bir çox ekskursiya marşrutları da var. Siz tarixi, arxeoloji və memarlıq xarakteri kimi saysız-hesabsız görməli yerləri ziyarət edə bilərsiniz.

Qarabağda turizmin bərpa və inkişaf etdilməsi

Son illər turizmin inkişafı Azərbaycan regionlarının iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir və onun həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar mövcuddur. İqtisadiyyatın digər sahələri kimi, turizm sektoru da pandemiya böhranı nəticəsində tənəzzülə uğrayıb (Qeyd edək ki, turizm əhalinin yerdəyişməsi və sərhadə keçməsi ilə əlaqəli olduğundan, pandemiyanın turizm sektoruna dağıdıcı təsiri daha güclüdür) Bu tənəzzül, ilk növbədə, ölkəmizə turist axımının əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli azalmasında özünü göstərir. Belə ki, 2018-ci ilin ilk 4 ayında ölkəmizə 157 xarici ölkədən 630 minə yaxın turist, 2019-cu ildə 611 minə yaxın turist gəlmişdisə, 2021-ci ilin yanvar ayında ölkəmizə gələn əcnəbi vətəndaşların sayı cəmi 36,1 min nəfər olmuşdur və bu rəqəm 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6,3 dəfə az olub. Qeyd edək ki, bu kontingentin böyük əksəriyyəti ölkəmizə turist kimi deyil, əsasən qeyri-turizm məqsədləri ilə gəlib. (1)

Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafında bir sıra neqativ hallar var. Belə ki, ölkəmizdə turizm sektoru “xalq” sektoru statusu qazanmayıb və daha “elitar” statusa malikdir. Məsələn, qonşu Gürcüstanda ölkə əhalisinin böyük bir hissəsi (təxminən 70%) turizm sektorunda çalışır ki, bu da artıq dövlət biznesi statusu alıb. Azərbaycanda karantin rejimindən əvvəl bu sektorda cəmi 20 min insan çalışırdı. 2018-ci ildə Gürcüstanın 3 milyard dollarlıq turizm gəliri də Azərbaycandan xeyli yüksəkdir. Deməli, ölkəmizin turizm sektorunun gələcək inkişafı üçün böyük və mümkün perspektivləri var.

Ölkəmizdə turizm sektorunun inkişafında bir sıra uğurlar əldə olunsada, Azərbaycan hələ də qlobal turizm sənayesinə çevrilməyib və ölkə üçün ÜDM-in formalaşmasında bu sahənin payı kifayət qədər deyil. Turizm sektorunda bu vəziyyətin yaranmasının səbəblərindən biri maddi resursların qənaətbəxş olmaması və islahatların aparılması zərurətidir. Azərbaycanda turizm sektoru, vergi güzəştləri, nisbətən ucuz və sadə hostellərin tikintisi, sərfəli otellər şəbəkəsinin yaradılması, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi, hətta bəzi ölkələr üçün vizasız gediş-gəlişlə bağlı

dövlət məlumatlarına böyük ehtiyac var. Azərbaycan Respublikasının turizm sektorunun inkişafına dair strateji yol xəritəsində turizmin tam reallaşdırılması məqsədi ilə ölkəmizdə turizm sektorunun inkişafına təkan verəcək məqsədlər kimi milli turizmin keyfiyyət sisteminin yaradılmasının seçildiyi bildirilir. Xarici turistlər hesabına Bakının potensialından yararlanmaq, ölkədə turizm sektorunun inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmaq, regional turizmi inkişaf etdirmək, turist məmnunluğunu artırmaqdır.

“Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” sənədində elan edilmiş beş prioritetdən biri işğaldan azad edilmiş torpaqlara böyük qayıdıla bağlıdır. Sənəddə vurğulanır ki, işğaldan azad edilmiş rayonun iqtisadi fəallıqdakı payını işğaldan əvvəlki vəziyyətə çatdırma və durmadan artırma bilərik. Məhz turizm sektoru işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəallığın bərpasında müstəsna rol oynaya bilər. Qeyd edək ki, 1992-ci ildə Şuşanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində 600-ə yaxın tarixi-memarlıq abidəsi dağıdılıb və talan edilib. 2020-ci ildə Şuşanın işğaldan azad edilməsindən sonra Azərbaycan Prezidentinin ölkənin mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi bu şəhərdə turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar açır. Artıq Şuşada Vaqif poeziya günlərinin və “Xarı bülbül” festivalının bərpası istiqamətində işlər aparılır. Qeyd edim ki, 2021-ci il 12-13 may tarixlərində ilk “Xarı bülbül” musiqi festivalı keçirildi. (2)

Digər tərəfdən, Şuşaya yeni yolun yəni “Zəfər yolunun” çəkilməsi, Füzulidə beynəlxalq hava limanının açılması bu ərazilərdə turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Qeyd edək ki, XX əsrin 70-80-ci illərində Qarabağda turizmin inkişafı yüksək səviyyəyə çatmış, burada çoxlu sayda kurort, mədəniyyət müəssisələri, istirahət mərkəzləri, yerləşdirmə obyektində çarpayılar çox olmuşdur. Belə ki, 1987-ci ildə Azərbaycana gələn 50 min əcnəbi turistlərin əhəmiyyətli hissəsi, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən gələn 250 min turist və yerli turizm və ekskursiya bürolarının təşkil etdiyi turlarda iştirak edən 2,5 milyon yerli turist Qarabağa səfər etmişlər.

Rusiya Federasiyası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin və Ermənistan Respublikasının Baş nazirinin birgə bəyanatında göstərilən razılışmalara uyğun olaraq, noyabrın 10-u 2020-ci il Moskva vaxtı ilə saat 00:00-dan etibarən tam atəşkəs elan edilib. Azərbaycan hakimiyyəti 2020-ci ilin payızında silahlı münaqişə zamanı Bakının nəzarətinə keçmiş Dağlıq Qarabağ ərazilərinin yenidən qurulmasına 2,2 milyard manat (1,3 milyard dollar) ayırmağı planlaşdırır. Maliyyələşdirmə dövlət haqqında qanun layihəsində öz əksini tapıb. 2021-ci ilin büdcəsi ölkə parlamentinə təqdim edilib. Bu pullar “şəhərlərin və kəndlərin bərpasına” və müasir infrastrukturun, o cümlədən yolların, kommunikasiyaların, mənzillərin, sosial obyektlərin yaradılmasına sərf olunacaq.

Müharibədən sonrakı dövrdə turizm iqtisadiyyatda prioritet sahələrdən biridir. Minlərlə tarixi, mədəni və təbii attraksionlar, infrastrukturun bərpası, sərmayələrin cəlb edilməsi, iqtisadi və turizm yarmarkalarında və forumlarında iştirak Budet Sənayenin sürətlə inkişafına töhfə verəcək.

Kəlbəcər və Laçın rayonlarının, bütövlükdə Qarabağ bölgəsinin böyük turizm potensialı var. Bu potensialı reallaşdırmaq üçün mühüm işlər görülməlidir. Kəlbəcər rayonu əsasən dağlıq ərazilərdə yerləşir, ən yüksək zirvələri Camışdağ (3724 m) və Dəlidağdır (3616 m). Burada enliyarpaqlı meşələr (palıd, fıstıq, qarağac), yüksək dağlıq ərazilərdə meşə-çöl bitkiləri geniş yayılmışdır. Subalp çəmənlikləri, faunasından isə dağ keçisi, cüyür, qonur ayı, çöl donuzu, dələ, qar xoruzu, saqqallı qartal, ov və məişət alətləri, burada qazıntılar zamanı tapılmış, tarixi eramızdan əvvəl IV-III minillikləri əhatə edir. Eyni zamanda, Kəlbəcər qədim türk mədəniyyətinin beşiyidir. Bu ərazidən Tunc dövrünə aid Kür-Araz mədəniyyətinin nümunələri də aşkar edilmişdir. Kəlbəcər termal su mənbələri ilə də zəngindir. Şimaldan Kəlbəcərlə həmsərhəd olan Laçın rayonunun ərazisində 3 mindən çox tarixi memarlıq abidəsi var. Onların arasında kurqanları, abidələri, qalaları, qəbir daşlarını, at fiqurlarını, qoçları, süjet daşlarını və s. sadalaya bilərik. Laçının ən yüksək zirvəsi Qızılboğaz dağıdır (3594 m). Rayon subalp və alp çəmənlikləri və meşələri ilə zəngin relyefə malikdir. (3)

Laçın (eləcə də Kəlbəcər) zəngin və qədim xalçaçılıq ənənəsinə malikdir. Laçındakı dünyaca məşhur Qasımuşağı xalçaçılıq məktəbini qeyd etmək istərdim. Laçının da zəngin su bulaqları, termal bulaqları var. Hər iki rayonun ərazisində alban mədəniyyəti abidələri mövcud olmuşdur. Onların bir çoxu ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq öz saxta tarixlərini onlara yazdırmağa çalışıblar. Bunu nəzərə alaraq, əminliklə demək olar ki, bu ərazilər geniş turizm potensialına malikdir. Bu ərazilər təbii

və texnogen ehtiyatlarla zəngindir. Yuxarıda göstərilənlərə istinad edərək əminliklə deyə bilərik ki, yaxın gələcəkdə bu rayonların ərazisində ekoturizm, o cümlədən qayayadırmanma və alpinizm, yaşıl turizm, maarifləndirici turizm, arxeoloji tur, müalicə turizmi, rekreasiya kimi fəaliyyətlər inkişaf etdiriləcəkdir.

Hazırda minalardan təmizləmə işləri aparılır. İnfrastruktur işləri aparılmalıdır. Bu gün həmin bölgəyə hər hansı turun təşkilindən danışmaq tezdir. Əvvəlcə bu iş görülməlidir. Ən əsası isə tarixi memarlıq abidələrinin vəziyyəti öyrənilməlidir. Onlar yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Bir sıra alimlər Qarabağda yerləşən tarixi abidələri tədqiq etsə də, 30 il keçib. Təbii ki, onlara yenidən baxılmalıdır. Hansı abidələr dövlət mühafizəsinə alınmalıdır? Onları bərpa etmək lazımdır. Gəzinti yolları tikmək, gəzinti yollarını çəkmək və işarələmək lazımdır. Turist xəritələrinin hazırlanması və digər işlər görülməlidir. Qarşıdakı illərdə bunun öhdəsindən gələ biləcəyik. Bu işi bir sıra idarə, nazirlik və qurumlar həyata keçirməlidir. Müxtəlif qurumlar və institusional strukturlar tərəfindən həll edilməli olan məsələlər var.

Ümumiyyətlə, Qarabağ bizim üçün yeni turizm məkanına çevriləcək. Təkcə bir neçə rayon deyil, bütün Qarabağ ərazisi yeni turizm məkanına çevriləcək. Bu ərazilərin təhlükəsizliyini təmin etmək lazımdır. Turist üçün oraya səfər təhlükəsiz olmalıdır. Ümid edirəm ki, bütün alimlər birgə Qarabağ ərazisini təhlil edəcək, yeni turizm marşrutları, turizm məhsulları yaradacaqlar. Turizm sektorunda böhran aradan qalxdıqdan sonra bu məhsulları satmaqla biz çoxlu turist cəlb edəcəyik. Xüsusi yeni turizm növləri meydana çıxacaq. Əminəm ki, Qarabağ ekoloji turizm ərazisinə çevriləcək və ekoloji turizm üçün regional ərazi kimi tanınacaq. Vaxt gələcək ki, biz Qarabağda və ona bitişik rayonlarda İsveçrə Alplərindəki kurortlardan, Fransa, İtaliya, Almaniyaadakı kurortlardan daha gözəl yerlər yaradacağıq.

References

1. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
2. Azerbaijan 2030: national priorities for socio-economic development. Baku, 2021. URL: <https://president.az/articles/50474>
3. <http://www.yap.org.az/az/view/news/48737/prezident-ilham-eliyev-fusunkar-tebieti-ve-tarixi-abideleri-olan-qarabag-azerbaycanin-esas-turizm-zonasindan-birine-chevrilecek>
4. Mahir Shkarov, "Economy and Development Potential of Karabakh", International Scientific Conference of Masters and Doctoral Students in Economics and Management, June 4-7, 2021, Ganja / Azerbaijan, pages 1438-1444
5. Yadulla Hasanli, Gunay Rahimli, Sudabe Salihova, "Economic impact of tourism in Azerbaijan: a sam-based multiplier model", 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Baku, 25-26 June, 2021
6. "On approval of strategic roadmaps for the national economy and key sectors of the economy", Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Baku, December 6, 2016, № 1138, <http://e-qanun.az/framework/34254>
7. <https://sesqazeti.az/news/politics/849406.html>
8. A.A.Huseyn, W.F.Sadigova, "The impact of the coronavirus on the tourism sector of Azerbaijan and the possibilities of developing alternative tourism in the post-pandemic period," Bulletin of Tomsk State University. Economy. 2021. No. 54, Art 287-297
9. Dmitry Kolomyts, Vitaly Kovalev, "Modern directions, problems and prospects for the development of Russian-Azerbaijani humanitarian ties", Kazan (Volga Region) Federal University Kazan, Russia, 2021, UDC 327, st. 33-56
10. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the composition of the Observer Council "Karabakh Revival Fund". Baku, January 4, 2021
11. Azerbaijan will have new drivers of economic growth. 24.11.2020 http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerbaycanda_iqtisadi_artimin_yeni_dravveri_olacaq-1079

12. Gulnara Ali Mamedova, “Diagnostic analysis of the development of the recreation and tourism sector”, 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Baku, 25-26 June, 2021, page 191-204
13. Y.Hasanli, S.Salihova, (2020). “Analysis of the interaction of the tourism sector in Azerbaijan with other sectors of the Economy Through the Input-Output Table”, 7 Th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications, Vol 2, Bakı

Rəyçi: i.f.d.T.Qarayev

Göndərilib: 29.10.2021

Qəbul edilib: 19.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/69-73>

Elchin Farhad Osmanov
Baku Business University
doktorant
Osman.elchin@gmail.com

FORMATION AND DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE LIBERATED TERRITORIES

Summary

The article will focus on the development and formation of small and medium enterprises in the liberated territories. Today, the people of Azerbaijan are living the most memorable and glorious days of history. Under the far-sighted policy and strategic leadership of the Supreme Commander-in-Chief, President İlham Aliyev, the glorious Azerbaijani Army has given us happy days of victory by liberating Karabakh territories have longed for and occupied by our hated neighbor for nearly thirty years. At such a joyous moment, it is time to write about the economic potential of these areas and determine the direction of business development, provided that it is used effectively. Of course, the historical and cultural significance of these territories for the people of Azerbaijan far exceeds any economic values. It is gratifying to note that the liberated territories have a rich economic potential. The new economic value created based on the integration of these territories into the country's economy will often exceed all the financial costs of the Azerbaijani state for the restoration of the regions.

Key words: *Azerbaijan, entrepreneurship, small, medium, occupation, territory*

Azad olunmuş ərazilərdə kiçik və orta müəssisələrin formalaşması və inkişafı

Xülasə

Tədqiqatda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və formalaşmasından bəhs ediləcək. Bu gün Azərbaycan xalqı tarixin ən yaddaqalan, ən şərəfli günlərini yaşayır. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti və strateji rəhbərliyi ilə şanlı Azərbaycan Ordusu otuz ilə yaxındır ki, həsərətini çəkdiyi və mənfur qonşumuz tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ torpaqlarını işğaldan azad edərək bizə xoşbəxt qələbə günləri bəxş etdi. Belə bir sevindirici məqamda bu sahələrin iqtisadi potensialından yazmaq, ondan səmərəli istifadə etmək şərti ilə biznesin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək vaxtıdır. Təbii ki, bu ərazilərin Azərbaycan xalqı üçün tarixi-mədəni əhəmiyyəti istənilən iqtisadi dəyərlərdən qat-qat üstündür. Sevindirici haldır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər zəngin iqtisadi potensiala malikdir. Bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası əsasında yaradılan yeni iqtisadi dəyər çox vaxt Azərbaycan dövlətinin regionların bərpası üçün bütün maliyyə xərclərini üstələyir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, sahibkarlıq, kiçik, orta, işğal, ərazi*

Introduction

During the development of entrepreneurship. As a result of successfully implemented state programs over the past years, the agricultural sector has developed to eliminate food security in the country. In 2020, enterprises, organizations, and individual entrepreneurs produced a gross domestic product of 72.4 billion manats. Determining financial sources to achieve the results calculated for 2021-2025 and beyond has always been a priority. When studying the features of the financing of small and medium enterprises on a theoretical and economic basis, it should be borne in mind that funding from internal sources harms the sphere of small businesses and individual financial entities. Targeting essential measures such as financing small and medium-sized companies in various sectors of the national economy based on diversification may result in the expansion of this sector in the coming years. At the same time, the production of local products and raw materials that will replace imports will increase. As a result, the country's demand for consumer goods will be met through local products, and exports will be encouraged. This, in turn, will prove to be the primary goal of small and medium business development in the country. In general, the development of the national economy makes it

necessary to determine the financial security of small and medium-sized businesses to develop them. The approved Strategic Roadmap framework for growing small and medium enterprises is planned to implement essential measures aimed at 2025. Research shows that small businesses can't reduce and eliminate funding difficulties without government intervention. This should not be understood as directing budget funds to the use of any entrepreneur. On the other hand, every micro-firm doesn't need to become a small, medium, and large enterprise. However, the experience of developed countries shows that the initial financial capital is one of the best conditions for expanding the size of a small enterprise

Formation and development of small and medium enterprises in the liberated territories

It is safe to say that the favorable business environment to be created in the liberated territories, the formation of micro, small and medium enterprises will give a significant impetus to the dynamic development of the non-oil sector.

The material basis of this confidence will be the natural resources of the liberated territories, and the socio-economic base will be selfless and proud people returning to their native lands.

The main task facing the present and future generations is to ensure the sustainable socio-economic development of Karabakh by using these resources sparingly. It must also be acknowledged that it will not be easy to restore the territories, real estate, material and spiritual wealth destroyed by Armenian vandals in a short time. But it is also safe to say that the President of the country, who put an end to 30 years of longing for our people, successfully led the process of liberation of our native Karabakh with his courage, far-sighted policy, diplomatic skills and determination, was awarded the highest military rank and the title of National Hero. With the direct support of İlham Aliyev, these difficult and very complex socio-economic problems will soon be resolved.

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2020 "On the organization of temporary special administration in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan" - the establishment of temporary commandant's offices in the liberated territories and the representation of state bodies protection and restoration of territories, protection of special facilities that are a source of high danger to people and the environment, protection of public safety and other important issues.

On the other hand, the President of the country provided assessment and elimination of damage caused to civilians, state property, including infrastructure facilities, as well as business entities as a result of the aggression of the Armed Forces of the Republic of Armenia on the territory of the Republic of Azerbaijan on November 6, 2020. A special State Commission was set up to assess the damage and submit proposals to the President on the funds required for their elimination, full restoration of damaged facilities and repair and construction work, and to ensure the creation of a single database on expenditures. (MİT 2020).

For the organization, management, and development of entrepreneurship in the autonomous regions, a complex legal, organizational-economic, technical-technological, social, environmental, etc., that meet the requirements of modern times, reflect the best international practices, and are based on a systematic approach. Development and implementation of character measures are required. In other words, a conceptual approach should be preferred for the rehabilitation of areas. First, it is essential to note that the existing normative-legal documents do not implement measures directly for the liberated regions. In this case, Fizuli, Agdam, and Tartar regions can be partially excluded. However, if we consider that during the war, our hated neighbor fired on these areas and other sites and caused a lot of destruction, then it is not difficult to determine the scale of the work to be done. In our opinion, large-scale restoration and construction work in these areas should be carried out by international standards and modern requirements, and socio-economic measures should be implemented in the following three areas:

- regions to be partially restored (Agdam, Fizuli, Tartar, Barda, Agjabadi, Ganja);
- relatively less rehabilitated regions (Khankendi city, Khojaly, Shusha, Khojavend);
- districts to be fully restored (Jabrayil, Kalbajar, Lachin, Gubadli, and Zangilan).

Given the need for a legal framework for each measure, it is essential to urgently develop and adopt the Law of the Republic of Azerbaijan "On Liberated Territories," a state program for its complete restoration and socio-economic development as the Strategic Road Map.

Another urgent measure is to determine the number and demographic composition of the population to be returned to the liberated areas in stages. Implementing this process is inevitable because all settlements and infrastructure in the accessible rooms have been destroyed. Therefore, it will take time for them to recover.

In our opinion, to effectively use the fertile lands liberated from occupation, it is expedient to give preference to a systematic location in the restoration or reconstruction of settlements and village houses. At the same time, taking into account the relief of the area, the population will receive 600-1000 manats per square meter for the restoration of previously lost property and land reform after demining and demolition. It should be clarified. The construction of multi-story buildings in the cities and settlements of Karabakh and the construction of broad and well-developed streets may be preferred.

The existence of numerous mineral deposits in Karabakh may allow the establishment of joint mining and non-ferrous metal enterprises in the Kalbajar and Zangilan regions;

The existence of 46 settlements in the region, as well as the real industrial potential of cities, can realize the possibility of creating 28 industrial and service neighborhoods there;

- Establishment of a modern technopark with the participation of existing industrial enterprises, scientific and educational institutions by creating the Shusha Regional Scientific Center of ANAS, a branch of the High Technology Park of ANAS in Shusha, can allow effective use of the city's economic potential;

Establishment of branches of "Azerkhalcha" OJSC in Aghdam, Jabrayil, and Gubadli districts, development of cocoons in these and other favorable conditions can give impetus to the dynamic development of micro and small business;

Given the large mineral water reserves in Kalbajar, Lachin, and Shusha, the establishment of a relevant business entity for the packaging and consumption of a wide range of water there can also provide high economic benefits;

The establishment of border-free trade zones in Fizuli and Jabrayil districts could expand the region's export potential;

The existence of historical monuments in Shusha, Fuzuli, Jabrayil, Gubadli, Zangilan districts will ensure the development of tourism there;

Organization of individual and micro-entrepreneurial activities in various fields of agriculture under the self-employment program to be developed within each administrative region of Karabakh (BİDP 2017).

Increasing the number of world-famous Karabakh horses by the individual, micro, and small entrepreneurs.

It would be helpful to give preference to the use of alternative and renewable energy sources in the mountainous villages and settlements of the regions, in the facilities of individual, micro, and small businesses, as well as in individual houses, using the existing and successful experience of brotherly Turkey.

In our opinion, after the full settlement of the population in Karabakh:

- Being a branch of the newly established National Conservatory, all-purpose music schools in Shusha, the new Mugam House to be built, business entities engaged in producing musical instruments, orchestras, and ensembles of folk instruments, etc. Creating a Music Cluster;

- Restoration of all music schools in the regions;

- Establishment of "ASAN" service and "DOST" centers in cities with favorable positions;

At the end of the last century, despite a difficult historical period, Azerbaijan was recognized in the world as a country that confidently went through a significant evolution in its socio-economic and cultural life and ensured a stable, secure, and modern standard of living. The country's international prestige has increased significantly, the traditions of statehood in society have been strengthened, and the construction of modern socio-economic infrastructure has been successfully implemented. High financial opportunities from economic development have contributed to macroeconomic stability and growth for many years, creating a solid potential for security.

The following five National Priorities for the socio-economic development of the country should be implemented in the next decade:

1. steadily growing competitive economy;
2. a society based on dynamic, inclusive, and social justice;
3. Competitive human capital and space for modern innovations;
4. Great return to the liberated territories;
5. Clean environment and "green growth" country.

The National, as mentioned earlier, Priorities are also of particular importance in the implementation of the commitments arising from the United Nations "Transformation of our World: Agenda for Sustainable Development until 2030."

In the long run, economic growth must be healthy and balanced. Such economic growth will create a solid foundation for sustainable development. The following two goals must be achieved for the effective implementation of this priority:

- sustainable and high economic growth;
- resistance to internal and external influences.

Economic growth is one of the main factors affecting the lives of citizens. By increasing the economy sustainably and at a high pace, a high level of per capita national income must be achieved. Economic growth should ensure an annual improvement in living standards by creating high-income jobs.

New "driving forces" must be found for sustainable economic growth, profound national economy diversification, and the full realization of export potential for goods and services. Although the oil sector is one of the pillars of socio-economic development, the non-oil economy must become the development center.

Economic growth must be based on advanced and effective private initiatives and strengthened public-private partnerships. The activity of the innovative private sector should be revived, and the share of the private sector in financing the non-oil sector should be increased.

For the private sector, tiny and medium enterprises, to become a significant source of economic growth and employment, the business environment must be significantly improved, transparency in the judiciary must be increased, and unfair competition must be prevented. A new and transparent privatization strategy must be implemented. The economic efficiency of business promotion mechanisms should be increased. Tax and customs policy should stimulate entrepreneurship while creating adequate opportunities to ensure the state budget expenditures.

To fully meet the needs of present and future generations, the use of environmentally friendly "green" technologies should be expanded. Based on the scientific and technical potential, the share of alternative and renewable energy sources in primary consumption in all sectors of the economy should be increased, and the impact on climate change should be reduced. In addition, the use of environmentally-friendly vehicles will have a positive effect on the environment and air quality.

In 2020, the Agency will continue to work in this direction, actively participate in the process of improving the business environment, improving public services and legislation in the SME sector, the creation of new SMEs and the development of existing SMEs, protection of legitimate interests of entrepreneurs, SME markets, supported access to knowledge and innovations, financial resources. Last year was difficult for Azerbaijan, as it was worldwide. On the one hand, our country fought against the coronavirus (COVID-19) pandemic, and on the other hand, against Armenia, which once again resorted to military provocation against Azerbaijan. As a result of the determination of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev, the courage of the victorious Azerbaijani army, this provocation was prevented, the 44-day Patriotic War ended with a great victory of our country. Unfortunately, as a result of the Armenian military provocation, the civilian population and infrastructure facilities and SMEs were severely damaged. The pandemic also created certain difficulties and limitations for business in 2020. The Azerbaijani state visited the entrepreneurs affected by the pandemic and the military provocation of Armenia and provided them with appropriate assistance. KOBIA also stood by the entrepreneurs with various support and services in 2020, which is difficult for business. You will find detailed information about the Agency's activities in 2020 in this issue. This publication is also a report of KOBIA to the business community and other stakeholders,

based on the principles of transparency and entrepreneurial satisfaction. We believe that this publication, which reflects various aspects of KOBIA's activities in 2020, will serve as an important source of information for entrepreneurs and other stakeholders seeking information about the Agency's activities (AİƏB 2020).

References

1. Law of the Republic of Azerbaijan "On Entrepreneurial Activity", Baku, December 15, 1992, № 405. 12.
2. "Entrepreneurial activity", Civil Code of the Republic of Azerbaijan, Article 13, p-4. 13.
3. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the "Regulations on the form and procedure for conducting a single information register of inspections in the field of entrepreneurship", February 15, 2011, № 383. 14
4. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On some measures to regulate inspections in the field of entrepreneurship and ensure protection of consumer rights", April 13, 2010, № 246. 15.
5. "Changes in the Tax Code in questions and answers", Baku, 2019, pp. 2-3.
6. Abdullayev Sh.A., Askerova RV (2009) - "Banking". Baku, 472p.
7. AERB (2020). Statement of the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Russian Federation dated November 10, 2020. Baku, "People's" newspaper, November 11.
8. ADB (2020). Classification of administrative-territorial division of Azerbaijan, 2019 (AZS 882-2020) Baku, ConEC, 121 p.
9. AR (2019). Regions of Azerbaijan. Statistical collection, Baku, ConEC, 786 p. AYLТ (2020). Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated November 17, 2020 "On measures related to the design and construction of the Ahmadbeyli-Fuzuli-Shusha highway". Baku, "People's" newspaper, November 18, 2020.
10. BİDP (2017). State Program on the development of cocoons and silkworm breeding in the Republic of Azerbaijan for 2018-2025. Baku, "People's" newspaper, November 28.
11. Aliyev TN, Ahmadli AM, Mammadov RM (2001) "Joint Ventures and Entrepreneurship." Baku. p.68 19.
12. ASE (2020). Water resources of the occupied territories. <https://minenergy.gov.az>> Nagorno-Karabakh. Reference date: November, 2020.
13. Islamov E., Musayeva G., Babashov B., Agayeva Sh. (2017) - "Franchising: A Guide for Small Business" -Baku, 29 p. 18.
14. Manafov Q.N. (2011) "Theory of Entrepreneurship". Baku, 118 p.
15. MXIT (2020). Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2020 "On the organization of temporary special administration in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan". Baku, Respublika newspaper, October 30. RİDP (2019). State Program "Socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan in 2019-2023", Baku, "Xalq" newspaper, January 30.
16. G.N.Manafov (2002) "Scientific and practical problems of formation and development of entrepreneurial activity" e. d-ru a. sweat al. for ol. dis.: 08.00.01 / Q.N.Manafov; Azərb. State Economic University. Baku, p.324 20.
17. QNS (2018). Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated September 19, 2018 "On additional measures to support competitive domestic production in the non-oil sector." Baku, "People's" newspaper, September 20.

Göndərib: 23.10.2021

Qəbul edilib: 14.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/74-78>

Günay Şakir qızı Süleymanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
müəllim
gunayshakir83@gmail.com

VOTSAP MESENCER MESAJLARINDA DİL ÜSLUBLARININ ÜSLUBİ TƏHLİLİ

Xülasə

Votsap Mesencer ənənəvi SMSin inkişaf etmiş versiyasıdır. Votsap Mesencer istifadəçiləri tərəfindən istifadə olunan çoxlu SMS üslubları vardır. Qrafalogiya şərtlərinə görə, bu üslublar bunlardır:

- 1.Sözlərin qısaldılması (Clipping);
- 2.Sözlərin rəqəmlərlə əvəz edilməsi (Substitution of words with numbers);
- 3.Sözlərin yeni sözlərlə (neologizmlərlə) əvəz edilməsi (Coinage style);
- 4.Böyük kiçik hərflərin birləşməsi (Combination of uppercase and lowercase);

Votsap Mesencerdə SMS üslublarının istifadəsinə təsir əsas amillər bunlardır: yaş və münasibət. Təhlil etdiyimiz nümunələrdən görürük ki münasibətləri yaxın olan şəxslər tərəfindən orta standard dil seçilir. Digər tərəfdən, əgər mesaj göndərən və qəbul edən arsındakı münasibət aydın deyilsə onlar dilin daha nəzakətli və standard formasını seçməyə meyillidirlər. Gənclər yaşlılara nisbətən daha çox SMS üslublarından istifadə edirlər.

Bu tədqiqatları gələcəkdə dilçilər eyni ilə digər messengerlərdə (Twitter, Line, BBM) apara bilərlər. Bu tədqiqat işinin dilçilik kurslarında üslubları öyrənən hər bir tələbə və ya oxucu üçün yararlı ola biləcəyinə ümid edirəm.

Açar sözlər: *üslubi təhlil, dil üslubu, müasir ünsiyyət vasitəsi, texnologiya, vatsap, mesajlaşma üslubu*

Stylistic analysis of language styles in whatsapp messenger messages

Summary

WhatsApp Messenger is the developed version of the traditional SMS (Short Message Service). There are many SMS styles which are used by WhatsApp Messenger's users. In terms of graphology, the styles are clipping, substitution of word with number, coinage, and combination of lowercase and uppercase.

The factors that influenced the most were age and relationship in the use of SMS styles in WhatsApp Messenger. From the data analysed, there was an evidence that more and less standard language were used by those whose relationship was close. On the other hand, if there was no clear relation between the sender and receiver, they tended to use standard language and more polite form of language. The younger people preferred to use more SMS styles rather than the older ones.

The future researchers or linguists who love to study about the language styles in messengers can conduct another similar study in different messengers (Twitter, LINE, and BBM). The researchers also hope that this article can be useful for readers or students who are interested in learning stylistics in the linguistics course.

Key words: *stylistic analysis, language style, modern communication method, technology, whatsapp, texting style*

Giriş

Bildiyimiz kimi dil insanların bir-biriləri ilə ünsiyyət qurması üçün bir vasitədir. Bu vasitəni insanlar təkcə nitq və yazı forması kimi araşdırmırlar. Emmit və Pollok dilin şifahi və yazılı kodlar vasitəsilə ortaya çıxan mürəkkəb və mücərrəd hadisə olduğunu bəyan edirlər. Bundan əlavə Bergmann, Hall və Ross dili insanlara daha mənalı fikirlər ifadə etməyə və qavramağa unikal tərzdə kömək edən mücərrəd qavramsal (koqnitiv) sistem kimi təqdim edirlər. Ona görə də, belə bir

nəticəyə gəlmək olar ki, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda insanlara ünsiyyət qurması üçün müxtəlif mənalı mülahizələr ifadə etmə bacarığı verən vasitədir. (5,s.5)(3,s.660)

Müasir dövrdə müxtəlif növ texnologiyalardan istifadə etmək çox artmışdır. Müxtəlif ixtiraçılar tərəfindən ixtira olunan bir çox yeni texnologiyalar insanların öz gündəlik həyatlarını idarə etməyə kömək etməsi üçün hazırlanıb. Məsələn, ünsiyyət qurmaq üçün müasir zamanda insanlar harda və nə vaxt istəsələr əlaqə qura bilərlər, belə ki istifadə edə biləcəkləri o qədər çox vasitə var. Keçmiş zamanlarda bir birilərindən uzaq məsafədə yaşayan insanlar ünsiyyət qurmaq üçün məktublaşmalı olurdular. Hal-hazırda isə, onlar sadəcə ağıllı telefonlardakı proqramlar vasitəsi ilə asanlıqla bir biriləri ilə ünsiyyət qura bilərlər. Məsələn, Qısa Mesaj Xidməti (SMS), Blackberry Mesencer (BBM), Line və We Chat proqramlarından dünyanın hər bir yerində olan insanlar ilə əlaqə qurmaq üçün istifadə olunur. Bunlardan ən çox tanınanı isə çoxluq tərəfindən istifadə olunan Votsap Mesencerdır (WA).

Votsap Mesencer əvvəllər daha çox istifadə olunan qısa mesaj xidmətinin (Short Message Service-SMS) daha inkişaf etmiş formasıdır. Bu tədqiqat işində ifadə olunmuş problemlər: 1) Votsap Mesencerdə istifadə olunan SMS üslubları; 2) SMS üslublarının istifadəsinə hansı amillər təsir edir;

Bir çox tədqiqatçılar Votsap mesajlarının üslublarını müəyyən etmək üçün Azhar tərəfindən təklif olunan SMS üslubları nəzəriyyəsini tətbiq etmişdilər. Onlar əsasən fikirlərini kiçik və böyük hərf birləşməsi (combination of lowercase and uppercase), sözlərin qısaltılması (clipping), sözün rəqəmlə, yeni sözlə əvəz edilməsi (substitution of word with number, coinage) və qrafaloji (graphology) aspektlərinə yönəldirdilər. İlk nəticə onu göstərdi ki, Votsap mesaj göndərənlər yuxarıdakı üslubların birləşməsindən istifadə edirlər. İkinci nəticə isə yaş, status və insanlar arasındakı münasibət faktorlarıdır. (2, 2010)

Dil üslubunun təhlili haqqında ikinci xüsusi araşdırma “Magnum Reklamlarındakı Sözlərin Dil Üslublarının Təhlili” başlığı altında məqalələri ilə Permatasari və Yulia tərəfindən olmuşdur. Araşdırmada Permatasari və Yulia Magnum reklamlarındakı sözlərin dil üslubu ilə əlaqəli iki tədqiqat problemini həll etməyə çalışmışlar. Problemlər bunlar idi: (1) Magnum reklamındakı dil xüsusiyyətləri nələrdir?! və (2) Magnum bu reklam vasitəsi ilə istehlakçılar üzərində nə kimi hakimiyyət əlaqəsinə sahibdir?! Birinci nəticə göstərir ki, Magnum reklamlarında çox az sayda dil xüsusiyyətləri var. İkinci nəticə onu göstərir ki, kompaniya və istehlakçılar arasındakı üstünlük (hakimlik) əlaqəsi müraciətin (sözlərin) kifayət qədər açıq və aydın olmasına görə asanlıqla müəyyən edilə bilər. (10, 2013)

Məqalə

Votsap Mesencer (WA) əsasən Blackberry Mesencərə (BBM) oxşayan ağıllı telefonlar (smartphones) üçün olan bir mesencer proqramıdır. Əslində isə, Votsap Mesencer 2009-cu ildə CEO, Jan Koum və Brian Acton tərəfindən iPhone üçün hazırlanmış proqram idi. Baxmayaraq ki, o ilk olaraq digər ağıllı telefonlar üçün hazırlanmamışdır, sürətli inkişaf nəticəsində zamanla bu proqram daha çox insanın istifadə edə bilməsi üçün bütün ağıllı telefonlar üçün hazırlandı. İndi Blackberry, Android, Nokia 40 Seriya və Vindovs telefonlarına daxil olan bütün platformalarda Votsap Mesencer istifadə etmək olar.

İnsanlar Votsap Mesenceri istifadə edərkən müxtəlif tipli mesajları tez bir zamanda yazmaq və göndərmək istəyirlər. Onlar öz vaxtlarını mesaj yazmaqla keçirməyi xoşlamırlar. Bu tədqiqat işi insanlara vaxta qənaət edərək daha təsirli və daha çevik mesajlar yazmağın yollarını tapmağa kömək edəcək. Belə ki, Votsap Mesencer istifadəçiləri mesaj yamaqda daha yaradıcı olurlar və onlar bəzi dil üslubları hazırlayan texniki vasitələr işləyib hazırlayırlar. Bu prosesdə bir hecanı daha təsirli etmək üçün bir hərf qısaltırlar. Məsələn, “have – hve”, “because – bcause”, “thanks – thnks”. Qısacası, istifadəçilər tez-tez müxtəlif SMS üslublarını istifadə edirlər (məsələn, sözləri qısaltma üslubu (clipping)).

Yazılı mesajlarda təhlil edilə biləcək və öyrəniləcək çoxlu dil fenomeni olduğuna görə tədqiqatçılar Votsap Mesencer mesajlarındakı dil üslubunu təhlil edən araşdırmanı müşayiət etmək

istəyirlər. Bundan əvvəl, ilk olaraq online mesencer mesajlarının üslublarını araşdıran tədqiqatçılar Pervitasari və Tania öz tədqiqatlarını “Qısa Mesaj Xidmətində (SMS) Dil Üslubu” başlığı ilə təqdim edirdilər. Araşdırmada Pervitasari və Tania SMS üslublarını və Qısa Mesaj Xidmətində (SMS) istifadə olunan mesajların üslublarına təsir edən amilləri müəyyən etməyə çalışmışlar. (11, 2014)

İlk nəticə onu göstərirdi istifadə olunan üslublar bunlardır: Sözlərin qısaldılması (Clipping); Sözlərin rəqəmlərlə əvəz edilməsi (Substitution of words with numbers); Sözlərin yeni sözlərlə (neologizmlərlə) əvəz edilməsi (Coinage style); Böyük kiçik hərflərin birləşməsi (Combination of uppercase lowercase);

İkinci nəticə isə təsir edən amillərin mesajı göndərən və qəbul edən arasındakı münasibət və yaş fərqinin olmasını göstərir.

Üslubiyyət dil və üslub arasındakı əlaqəni öyrənən makrolinqvistik sahələrin biri hesab olunur. Verdonk deyirki üslubiyyət dildə fərqli linqvistik ifadə və onun məqsədinin təsvirinə aid olan üslubun tədqiqatıdır. Bundan da əlavə, Aitchison üslubiyyəti “ədəbi dilin linqvistik təhlili” hesab edir. Bu o deməkdir ki bu linqvistik sahə ədəbiyyat dünyasında dilin necə tətbiq olunması ilə əlaqəlidir. Qısacası, üslubiyyət-ədəbiyyatda dil üslubunu öyrənən makrolinqvistik sahə hesab olunur. (12, s.121) (1,s.148)

Votsap Mesencer SMS kimi bir telefondan digərinə mesaj çatdırmaq kimi əsas funksiyası olan bir çox onlayn sosial mesencerdən biridir. Votsap Mesencer 2009-cu ildə CEO, Jan Koun və Brian Acton tərəfindən yalnız iPhone üçün hazırlanmışdı. Belə ki, o ilk olaraq bütün smartfonlar (ağıllı telefonlar) üçün nəzərdə tutulmamışdır. Buna baxmayaraq sürətli inkişaf edərək bu tətbiqetmə (application) nəticə etibarilə bütün növ smartfonlar üçün hazırlandı və hazırda daha çox insan ondan istifadə edə bilir. SMS və Votsap Mesencer arasındakı ən birinci açıq fərq odurki, Votsap Mesencerlə müqayisədə SMS kifayət qədər köhnədir (ənənəvidir). SMS göndərmək üçün kontur lazımdır. Bundan fərqli olaraq Votsap Mesencerlə mesaj göndərmək üçün internetə çıxış lazımdır. İkinci fərq isə odur ki, SMSlə ancaq mətn mesajları göndərə bilirik. Lakin Votsap Mesencerlə yalnız mesaj göndərmək deyil, hətta video və adi zəng edə bilirik.

SMS üslubunda mesaj ekranı (görüntüsü), söz seçimi, qrammatika, mesajların məzmunu formasında və ya SMS ilə mesaj çatdırmaq yolu kimi görülə bilən bir çox üslubi aspektlər var. Qısacası, bu aspektlər bunlardır: 1) qrammatik aspekt; 2) leksik aspekt; 3) qrafoloji aspekt;

Qrafoloji tədqiqat işində, tədqiqatçılar məlumatı təhlil etmək üçün yalnız qrafolojiyə yönəliirlər. Bundan əlavə qrafoloji aspektin bu tədqiqatın məlumatını təhlil etmək üçün istifadə edilə bilən bəzi üslubları var. Qrafologiyada dörd üslub var:

- 1) Sözlərin qısaldılması (Clipping);
- 2) Sözlərin rəqəmlərlə əvəz edilməsi (Substitution of words with numbers);
- 3) Sözlərin yeni sözlərlə (neologizmlərlə) əvəz edilməsi (Coinage style);
- 4) Böyük kiçik hərflərin birləşməsi (Combination of uppercase lowercase); (2, s.9)

Hər üslubun təsviri aşağıdakı kimi verilmişdir:

a) Sözlərin qısaldılması (Clipping)

Dilçilikdə, sözlərin qısaldılması çoxhecalı sözləri qısaldan söz quruluşu proseslərindən biridir. O’Grady, Dobrovolsky və Katambanın bəyan etdikləri kimi, “söz qısaldılması bir və daha çox hecaların silinməsi ilə çoxhecalı sözü qısaldan söz quruluşu prosesidir”. Votsap Mesencerdə, insanlar məhz yeni söz düzəltmək üçün sözlərin qısaldılmasından istifadə etmirlər. Beləki, insanlar bundan şriftlərin əlavə sayını, boş yer və internet ehtiyatı saxlamaq üçün istifadə edirlər. Aşağıdakı cədvəldə Votsap Mesencerdə olan sözlərin qısaldılması prosesindən bəzi nümunələr göstərilir. (9, s.707)

Cədvəl 1. Söz qısaltma üslubunun SMS və Ənənəvi üslublar arasındakı nümunələri və müqayisələri.

SMS üslubu

Ənənəvi üslub

1. Dear Lisa thx 4 ur elp. Dear Elizabeth thank you for your help. **2.** Im gonna lve b4 8 oclock. I am going to leave before eight o’clock.

Yuxarıdakı nümunələrdə gördüyümüz kimi bəzi sözlər söz qısaltma prosesinə məruz qalmışlar. Birinci nümunədə “Elizabeth-Lisa”, “thank you-thx”, “for-4”, “your-ur”, “help-elp” çevrilmişdir. İkinci nümunədə “am” forması apastrofsuz “m”, “to-2”, “leave-lve”, “before-b4” çevrilmişdir. Buna görə də tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlirlərki Votsap Mesencer istifadəçiləri mesajı qəbul edən və ya göndərən daha çox yer və xarakter (işarə, şrift) saxlamaq üçün söz qısaltmasından istifadə edirlər.

b) Sözlərin rəqəmlərlə əvəz edilməsi (Substitution of words with numbers)

Rəqəm ilə əvəzlənən bir çox hərfələr var. Beləki, hərfələri onlara daha çox bənzəyən rəqəmlərlə əvəz edirlər. Belə tərzdə yazının məqsədi daha cəlbedici və gözəl görsənməkdir.

Cədvəl 2. Sözlərin rəqəmlərlə əvəz edilməsi üslubunun SMS və Ənənəvi üslublar arasındakı nümunələri və müqayisələri

SMS üslubu   Ənənəvi üslub

1. H4ve you 3ver h3ard about th4t ?   Have you ever heard about that?
2. I will be waitin9 for you in the 9arden. I will be waiting for you in the garden.

c) Sözlərin yeni sözlərlə (neologizmlərlə) əvəz edilməsi (Coinage style)

Neologizm üslubu sözü eyni məna verən simvola çevirmək üçün istifadə edilir. Azhar neologizm üslubunun sözü təqdim etmək üçün istifadə edilən üslub olmasını bildirir. Simvollar onlara aid olan sözlərin arasındakı əlaqəni görməyə imkan verə bilən istifadəçilər tərəfindən seçilir.

Cədvəl 3. Sözlərin yeni sözlərlə (neologizmlərlə) əvəz edilməsi üslubunun SMS və Ənənəvi üslublar arasındakı nümunələri və müqayisələri

SMS üslubu   Ənənəvi üslub

1. I have to go now & please tell your. I have to go now and please tell your class to study independently. ☺ friend to study independently. (smiling)

Yuxarıdakı nümunədə mesajlar neologizmlərə çevrilir. Məsələn, “&” işarəsi “və” bağlayıcısını və “☺” işarəsi isə gülüş mənası verən qeyri verbal (nonverbal) ifadəni təqdim edir.

d) Böyük, kiçik hərflərin birləşməsi (Combination of uppercase lowercase)

Böyük, kiçik hərflərin birləşməsində heç bir dəqiq qayda yoxdur, belə ki o şəxsin öz üslubundan asılıdır.

Cədvəl 4. Böyük, kiçik hərflərin birləşməsi üslubunun SMS və Ənənəvi üslublar arasındakı nümunələri və müqayisələri

SMS üslubu   Ənənəvi üslub

1. Miss, How long will The test last ?   Miss, how long will the test last?
  2. afri, I Want To have a LuncH .   Afri, I want to have a lunch.
- 4. SMS üslubunun istifadəsinə təsir edən amillər.**

Votsap Mesencerdə SMS üslubunun belə istifadəsinə mesajı qəbul edən tərəfin təsiri var. Belə aydın olur ki, mesajı qəbul edən mesajı göndərən dil üslubu seçiminə müəyyən qədər təsiri var. Holmes bəyan edir ki, biz daha yaxşı tanıdığımız kimsə ilə daha səmimi nitq üslubları seçirik. İnsanlar yaxşı tanımadıqları insanlar ilə daha standart dil seçirlər. Lakin dostları ilə daha ləhcəli (yerli, şivəli) formalar seçirlər. Bu o deməkdir ki mesaj göndərən və qəbul edən arasındakı əlaqə hansı dil üslubunun istifadə ediləcəyini təyin edir. Məsələn, bir şəxsin müəlliminə və dostuna göndərdiyi SMS üslubu kifayət qədər fərqlidir. Müəllimə göndərilən üslub dostu göndərilən üslubdan daha rəsmidir. (6, 2001)

Bundan başqa mesajı qəbul edən və göndərən arasındakı yaş amilində üslub seçiminə məruz qalır. SMS istifadəçilərinin yaşla bağlı sosial kontekstlərdən asılı olan fərqli dil davranışları var. Belə aydın olur ki, mesaj göndərən gənclər yaşlılara nisbətən daha üslubi yollar seçməyə meyillidirlər. Ola bilər ki, bu da dildə təbii dəyişimin təzahürünü göstərir. (9, s.529)

Bundan əlavə, nitq uzlaşması SMS üslublarının istifadəsinə təsir edən amillərdən hesab olunur. Bu müəyyən qarşılıqlı əlaqədə üslubun dəyişməsi kimi müəyyən oluna bilər. (9, s. 492) Holtgraves əlavə edir ki, Uzlaşma həm yuxarıya doğru (daha çox nüfuzlu dəyişikliyə doğru) həm də aşağıya doğru (daha az nüfuzlu dəyişikliyə doğru) ola bilər. Əgər istifadəçilər dəyişikliyi tətbiq etsələr SMS üslubu daha nəzakətli ola bilər. Mesaj göndərənlər elə bir dəyişmə prosesi seçə bilərlər ki, bu onların üslublarının bir-birinə müxtəlif olanının ayrılması ilə nəticələnsin. Holtgrave görə “Nitq

ayrılması cari vəziyyətə xaric olan istinad qrupu ilə bir kəsin şəxsiyyətini vurğulamaq arzusu kimi hesab olunur". (7, s. 80)

Bu tədqiqat işi rəqəmsaldan fərqli olaraq məlumatı təsvir formasında şərh olunan keyfiyyət qrupuna aiddir. Johnson və Christensen real (original) tədqiqatın yeni fərziyyə və nəzəriyyələri hazırlamaq üçün istifadə olunmasına əsaslanır. Bu o deməkdir ki bu növ tədqiqat işi tədqiqatçının müəyyən mövzu və ya fenomeni üçün yeni nəzəriyyə və fərziyyələri hazırlamasına lazım olan təsvir haqqında araşdırma aparmaq və ya daha çox öyrənməyi üçün istifadə olunur. Buna görə də bu tədqiqatın məlumatı keyfiyyət qrupuna aiddir. Beləki, tədqiqat məlumatı təsvirlə şərh olunub, toplanıb və sənəd təhlili texnikasından və məzmunundan istifadə edilərək təhlil olunub. (8, s.33)

Məzmun təhlilləri müəyyən mövzu və temaları araşdırmaq üçün məzmunları yoxlayan məlumat təhlil texnikalarından biri kimi müəyyən oluna bilər. Cohen, Manion və Morrison bəyan edir ki məzmun təhlilləri kommunikasiyanın aydın xüsusiyyətlərini təsvir edir, kommunikasiyanın əvvəlkilərini nəzərdə tutur. (4, s.564)

References

1. Aitchison J. "Test yourself: Linguistics" New York, 2003.
2. Azhar I.N. "Style bahasa SMS" Metalingua, 2010.
3. Bergmann A., Hall K.C. & Ross S.M. "Language files (10th ed.). Columbus: The Ohio State University Press. 2007.
4. Cohen L., Manion L., & Morrison K. "Research methods in education (7th ed.). Oxon: Routledge. 2011.
5. Emmitt M. & Pollock J. "Language and learning". Victoria: Oxford University Press, 1991.
6. Holmes J. "An introduction to sociolinguistics (2nd ed.)" London: Longman 2001.
7. Holtgraves T.M. "Language as social action: Social psychology and language use" Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. 2002.
8. Johnson R.B. & Christensen L. "Educational research (6th ed.). Thousands Oaks: SAGE Publications. 2017.
9. O'Grady W., Dobrovolsky M., & Katamba F. "Contemporary linguistics: An introduction. London: Longman. 1996.
10. Permatasari S.N. & Yulia M.F. "An analysis on the language style of the utterances in magnum advertisements" A Journal on Language and Language Teaching Journal, 2013.
11. Perwitasari A.P. & Tannia Y. "Language style in short message service" 2014.
12. Verdonk P. "Stylistics" Oxford: Oxford University Press, 2002.

Rəyçi: f.f.d. S.Səlimova

Göndərib: 28.10.2021

Qəbul edilib: 18.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/79-83>

Türkan Yusif qızı Əhmədova
Lənkəran Dövlət Universiteti
doktorant
turkan_ahm@mail.ru

1139-cu İL ZƏLZƏLƏSİNİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNƏ TƏSİRİNƏ DAİR TARİXİ MƏLUMATLAR

Xülasə

XII əsr Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi Gəncə şəhərinin də çiçəklənmə dövrü kimi xarakterizə olunur. Eyni zamanda, bir sıra tarixi hadisələrə şahid olan şəhər bu dövrdə dəhşətli təbii fəlakətin dağıntılarına məruz qaldı. Zəngin tarixi keçmişə malik olan Gəncə şəhərində 1139-cu il sentyabrın 30-da 11 bal gücündə zəlzələ baş vermiş və şəhər xarabaya çevrilmişdir. Bir sıra müəlliflərin məlumatlarına əsasən dəhşətli təbii fəlakət nəticəsində 230 mindən 300 minədək şəhər sakini həlak olmuşdur. Əl-İsfahaninin sözləri ilə desək: “Gəncə şəhəri və mahalı torpağın altında qaldı. O, elə dağılmışdı ki, sanki yer üzündə belə bir şəhər heç olmamışdı”.

XII-XIII əsrlərdə Gəncə öz gözəlliyini yenidən bərpa etdi. Şəhər əzəmətini geri qaytardı, daha da şöhrətləndi. Dirçəlmiş şəhər mədəni və siyasi cəhətdən inkişafa doğru irəlilədi.

Açar sözlər: *Arranın mərkəzi, Gəncə, toponim, dəhşətli zəlzələ, Kəpəz dağı, dirçəliş, inkişaf*

Historical information about the impact of the 1139 earthquake on the city of Ganja Summary

The twelfth century is characterized as the heyday of Ganja, as well as many cities of Azerbaijan. At the same time, the city, which witnessed a number of historical events, was destroyed during this period by a terrible natural disaster. On September 30, 1139, a magnitude 11 earthquake shook the city of Ganja, which has a rich history, and the city turned into ruins.

According to several authors, the terrible natural disaster killed between 230,000 and 300,000 citizens. According to Al-Isfahani: “The city and region of Ganja are buried. It was destroyed as if there had never been such a city on earth. ”

In the XII-XIII centuries, Ganja restored its beauty. The city regained its splendor and became even more famous. The revived city developed culturally and politically.

Key words: *The center of Arran, Ganja, toponym, terrible earthquake, Kapaz mountain, revival, development*

Giriş

Gəncə şəhəri tarixi əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, ölkənin qərbində yer alan böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzidir. Şəhər haqqında ərəb, fars, gürcü, rus və orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. Gəncə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi əlverişli coğrafi mövqeyə, gözəl mənzərəyə sahib olan yaşayış məskəni olub tədricən şəhər kimi formalaşmışdır. Gəncə həm də siyasi cəhətdən inkişaf edərək, orta əsr Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən birinə çevrilmişdir.

İlk orta əsrlərdən Gəncə mühüm Azərbaycan şəhərlərindən biri kimi tanınır. Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə şəhəri alimləri, şairləri, təbibləri və digər sənət adamları ilə böyük şöhrət tapmışdır. Bu şəhər bəşəriyyətə Əbül-üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qivami Mütərəzzi kimi dühaları bəxş etmişdir. X əsr tarixçisi İbn Höqvəlin sözləri ilə desək, “Əcnəbiləri və alimləri sevirdilər. Gəncədən xeyli elm adamı çıxmışdır”.

İbn əl-Əsir əzəmətə malik olan Gəncə şəhərini mədəni həyat səviyyəsinin yüksək inkişafına görə “Arranın anası” adlandırmışdır.

Azərbaycanın şimal-qərbində, ticarət yollarının mərkəzində yerləşən, Arranın mərkəzi, Şəddadilər dövlətinin paytaxtı, Eldənizlər dövlətinin mərkəzi şəhərlərindən biri, Səfəvilər dövrü

Gəncə bəylərbəyliyyəsinin mərkəzi olan strateji əhəmiyyətli Gəncə şəhəri qədim və zəngin tarixə malikdir.

Gəncə adının mənşəyi ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar və tarixçilər, istərsə də dilçilər bu ada müxtəlif izahlar veriblər. Bu ad istər leksik-qrammatik quruluşuna görə, istərsə də areal-coğrafi cəhətdən türkdilli toponimlər sırasına daxildir. Gəncə farsca “Qanca”, ərəbcə “Cənzə”, gürcü dilində “Qanza” kimi işlədilmişdir.

Sözün mənası ilə bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. Farscadan tərcümədə xəzinə, var-dövlət saxlanılan yer mənasını daşıyır. M.Kaşğarının fikrincə sözün mənası “gəncək” adlı qədim türk tayfaları ilə bağlıdır. M.Kaşğarının “Divan”-ında gəncək türk qəbilələrindən birinin adı kimi işlədilir. Adın mənasını coğrafi relyelə bağlayan müəlliflər də az deyil. Belə ki, sözün ilk hecasının Azərbaycan dilindəki gen sözü ilə qarşılaşdırılır. XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini Gəncədən bəhs edərkən “xəzinə” və “gəncə” sözlərinin hər ikisindən istifadə etmişdir. Həmdullah Qəzvini yazırdı ki, Arranda Gəncə dolu bir xəzinə idi, necə ki, İraqda İsfahan, Xorasanda-Mərv və Tus, Rumda-Ağsaray idi. Dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sində bu ad xəzinə mənasında işlənmişdir.

Gəncə şəhərinin yaranma tarixi və kim tərəfindən qurulduğu dəqiq məlum deyil. Ərazisində olan çoxsaylı kurqanlara, qədim izlərə nəzər yetirdikdə bəlli olur ki, qədim tarixə malik olan bu şəhər çoxdan salınıb.

Rus tarixçisi V.Bezmenova görə Gəncə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən inşa edilmişdir. Bu fikri xalq arasında yayılmış əfsanəyə əsaslandırmaq olar. Çünki Makedoniyalı İsgəndərin Arran ölkəsində olması ilə bağlı heç bir tarixi fakt, dəlil mövcud deyildir.

Şəhərin qurulması haqqında ən qədim tarixi məlumatı isə Mirxond vermişdir. Mirxonda görə şəhər Sasani hökmdarı I Kavad (489-531) tərəfindən salınmışdır. Onun fikrinə görə, I Kavad çoxsaylı şəhərlərin salınmasına və yeni binaların tikilməsinə həddindən artıq önəm vermişdir. Bu baxımdan Gəncə şəhərinin də hökmdar I Kavad tərəfindən salındığı ilə bağlı məlumatları qeydə almışdır.

Həmdullah Qəzvini isə Gəncə şəhərinin yaranmasını hicri təqvimlə 39-cu ilə aid edir. Bu da VII əsrə, yəni 659-660-cı illərə təsadüf edir.

"Tarix-i əl-Bab"a görə Məhəmməd ibn Xalid Gəncənin əsasını qoyan, yəni Arran şəhərlərindən birinin hakimi olmuşdur. Onun qardaşı Heysəm ibn Xalid həmin vaxt Şirvanın hakimi idi və müstəqillik qazanaraq, Şirvanşah titulu qəbul etmişdi. "Tarix-i əl-Bab"-da sonra deyilir: "...Heysəm ibn Xalid Şirvanda müstəqillik əldə edəndə onun qardaşı Yəzid ibn Xalid də Layzanda müstəqillik qazandı. Heysəm Şirvanşah, onun qardaşı Yəzid isə Layzanşah adlanırdı" /Aşurbəyli, 2006: 99/.

Xəlifə Mütəvəkkil 851-ci ildə Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyədə belə bir iqta bəxş edərək, Bab əl-Əbvab şəhərini ətraf vilayətləri ilə birlikdə ona vermişdi. Gəncə şəhəri "Xalidiyyə adlanan məşhur malikanələrlə birlikdə" yenə ona bəxş edilmişdi /Bünyadov, 2007: 168/.

Beləliklə, biz Gəncənin əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif tarixlərlə qarşılaşırıq. Lakin şəhərin tarixi ilə məşğul olan müəlliflərdən heç biri onun əmələ gəlməsinin dürüst tarixini göstərə bilməmişdir. İ.M.Cəfərzadə belə hesab edir ki, Gəncə Sasani Kavad (Qubad) tərəfindən tikilməmiş, VII əsrdə (hicri 39-cu ildə) ərəblər tərəfindən salınmamış və "IX əsrdə Abbasilər sülaləsindən olan Bağdad xəlifəsinin fərmanı ilə" inşa edilməmişdir, əksinə, bu tarixlərdən çox əvvəl mövcud olmuşdur /Bünyadov 2007: 206/.

Mənbə məlumatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, X əsrin birinci yarısında Arranın əsas şəhəri Bərdə sayılırdı. Gəncə şəhəri Bərdədən Tbilisiyə gedən ticarət yolu üzərində yerləşirdi. X əsrdən Bərdə öz önəmli rolunu Gəncə şəhərinə verdi. X əsin ikinci yarısında Gəncə artıq böyük əhəmiyyət kəsb edən şəhər idi.

Əl-Müştərik'də deyilir: "Gəncə Arranın məşhur və ən tanınmış şəhərlərindəndir. Arranı təsvir edərkən, onun adını çəkirlər. O nahiyədə olanlardan biri mənə danışdı ki, Gəncə Bərdədən iki mərhələlik məsafədədir və Bərdədən oraya şimal-qərb istiqamətində bir mil uzunluğunda yol var. O adam qeyd etdi ki, Gəncə həmin nahiyənin mərkəz şəhəridir və orada çoxlu bağ-bostanın olduğunu təsdiqlədi /tərcümə edən-Ağayeva, 2005: 189/.

Bir sözlə, Gəncənin nə zaman və kim tərəfindən salınması haqqında dəqiq fikir yoxdur. Tədqiqatçıların fikrincə, erkən orta əsrlərdən şəhər kimi formalaşmağa başlayan Gəncə IX əsrdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzi, X əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri kimi məşhurlaşır. Hələ VIII əsrin əvvəllərində Gəncədə zərb olunan gümüş pulların aşkar edilməsi şəhərin qaynar həyatından xəbər verir. Şəhərdə zərboxanaların fəaliyyət göstərməsi Gəncənin Azərbaycan tarixindəki əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

Müxtəlif mənbələrdə Arran və Gəncənin adı eyniləşdirilir. Ərəb müəlliflərindən olan İbn Hövqəl yazır ki, “Arran elə Gəncədir”.

Çoxlu suvarma xəndəkləri, orta əslər dövrünün kəhrizləri suyunu Gəncə çayından alaraq şəhərin hər tərəfinə yönəlir. Gəncəçayın sol sahilindəki ərazinin cənub-şərqində X əsrə aid bir neçə kilometr davam edən kəhriz qalıqları aşkarlanmışdır. Həmin kəhrizdə kənarları çay daşı ilə hörülən qoruyucu quyular qeydə alınmışdır. Nəhəng çinar ağacları, tünd yaşıl sərvlər qədim şəhərə rəngarənglik verir.

Arxeoloji bilgilərə əsaslanaraq V-IX yüzilliklərdə Gəncədə məhəllələrin olmasını ehtimal etmək olar. Dulusçular, Şərablar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Üşşəçilər, Bağbanlar, Qəssablar, Zərrabı, Əllaflar, Dabbaxlar, Səbzavad, Ozan, Ərəbli, Əttarlar kimi məhəllə adları göstərilən dövr Gəncəsi ilə səsləşir. Yuxarıda sadaladığımız məhəllələrlə yanaşı İmamlı, Sofulu, Xərabat, Sərraşlar, Sarvannar, Seyitlər, Məstçilər, Çölək, Xasa yeri, Gavırküçə kimi məhəllələr yaranmışdı. Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatdakı bilgiləri təhlil edərək XIII-XVI yüzilliklərdə Gəncədə Töyoxçu, Qacarrar, Qaramanlı, Xəlfəli, Şərəfxannı, Təbrizdi, Şatırgörən, Allahdad, Şöylü-bəyli, Arazbar, Daylaxlılar, Dəlləklilər, Nöyütçülər, Sadıllı, Xocalı, Şamlı adlanan yaşayış məhəllələrinin mövcud olduğunu söyləmək olar /Əhmədov, 1998: 131/.

Gəncənin bir şəhər kimi daha çox məşhurlaşdığı dövr Şəddadilərin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Şəddadilər sülaləsindən olan Şavir 1063-cü ildə strateji məqsədlə şəhərin ətrafına möhkəm qala tikdirmiş və iki qapılı dəmir darvaza qoydurmuşdur. Qapılardan birinin üstündə aşağıdakı məzmununda belə bir yazı vardı: “Mərhəmətli və rəhmdil Allahın adı ilə həşmətli mövlamız və əmirimiz Seyyid Şavir ibn Əl-Fəzl bizə bu qapını Qazi Əbül Fərəc Məhəmməd ibn Abdullahın inayəti ilə qurmağı əmr etdi. Dəmirçi İbrahim ibn Osman Ənqaveyhin işi. Hicri 455-ci il” /Məşədiyev, 1990: 64/.

Gəncə şəhəri tarixən bir sıra fəlakətlərlə üzləşmişdir. VII əsrin ortalarında ərəblər tərəfindən ələ keçirilmiş, xəzər türkləri ilə ərəblərin döyüşlərinə səhnə olmuşdur. XII əsrdə şəhər təbii fəlakətin dağıntılarına düşər oldu. Bu fəlakət şəhərin qamətini silkələdi.

Bu hadisə 1139-cu ildə sentyabrın 30-da baş verdi. Arranın mərkəzi şəhəri olan Gəncə dəhşətli zəlzələyə məruz qalmış, şəhər tikililərinin çoxu dağılmış, sakinlərin xeyli hissəsi məhv olmuşdur. XII əsrin birinci yarısı üçün bu zəlzələ şəhərin böyük faciəsi idi. İbn əl-Əsir yazırdı ki, “hicri 534 (1139)-cu ildə Gəncədə, Azərbaycan və Arranın başqa vilayətlərində zəlzələ oldu. Lakin ən güclü zəlzələ Gəncədə baş verdi. Orada çoxlu evlər dağıldı, saysız-hesabsız adam qırıldı. Deyirlər ki, ölənlərin sayı 230 min nəfər idi...”

İsfahani və İbn əl-Əsirin yazdığına görə tələf olanların sayı 230 mindən 300 minə qədər olmuşdur.

Gəncəli Kirakos yazırdı: “dəhşətli zəlzələ baş verdi, Gəncə şəhəri dağıldı. Onun tikililəri əhalinin üstünə töküldü, zəlzələdən həmçinin Kəpəz dağı uçdu və dağın arasındakı dərəni bağladı, nəticədə göl (Göygöl) əmələ gəldi”. Onun verdiyi məlumatlara görə, zəlzələdən sonra gürcü çarı I Demetre (1125-1156) şəhərə gəlib, onun darvazasını hərbi qənimət kimi öz ölkəsinə aparmışdı. Bu, Şavurun dövründə usta İbrahimin hazırladığı darvaza idi. Onun bir tayı XVIII əsrdə Helat monastrının örtüyü təmir olunarkən istifadə edilib, ikinci tayı isə həmin monastrda saxlanılır /Əhmədov, Onullahi, 1994: 13/.

Gürcü çarı I Demetre böyük bir qoşunla hərəkət edərək Arran vilayətinə gəldi. O, öz sərkərdəsi İvanenin başçılığı altındakı qoşunla paytaxt olan Gəncə şəhərinə çatdı. Onlar sağ qalmış şəhər əhalisi üzərinə amansızcasına və kobud surətdə hücum edərək, hamını qılıncdan keçirdilər, ya da özlərinə qul etdilər.

I Demetrenin qənimət kimi apardığı və Gəncənin ən qiymətli yadigarlarından olan şəhər darvazalarının üzərində ərəb kufi xətti ilə hökmdar Şavur və onu düzəldən usta İbrahim Osman oğlunun adı həkk olunmuşdur.

Şəhərin çiçəkləndiyi bir dövrdə qəfildən karvan-karvan keçən dünya, zaman-zaman ötən dünya alt-üst oldu, gülüstan qəbiristana döndü. Göy kişnədi, bulud ağladı. Gəncənin işıqlı keçmişi zülmətə qərğ oldu. 1139-cu il Gəncə zəlzələsi yeri-göyü silkələdi, lərzəyə gətirdi. Qaynar həyat torpağa gömüldü. Vay təbili çalındı, neylər nalə oxudular, sızıltı-inilti ərşə bülənd oldu. İsmi məlum olmayan, qoca dünyadan doymayanların yerdə özləri batdı, göydə ulduzları. Qürur karvanı qəm qatarına qovuşdu /Bünyadov, 1986: 74/.

Kəpəz dağının uçması nəticəsində qaya parçaları Ağsu çayının qarşısını kəsmişdir. Ağsu çayının yatağında Göygöl, Maralgöl və digər göllər yaranmışdır.

Kirakos qeyd edir ki, binaların xarabalıqları altında ölən kişi, qadın və uşaqları saymaq mümkün deyildi.

Bəzi mənbələrdə zəlzələnin törətdiyi fəsadlar təfərrüatlı və obrazlı şəkildə təsvir olunmuşdur. İbn əl-Əsirin bildirir ki, zəlzələ nəticəsində baş verən dağıntılardan biri də feodal Müştədid əd-din Bəhruza məxsus olan qəsir-qaladır.

İsfahani hadisəylə bağlı belə məlumat verir ki, zəlzələ nəticəsində Gəncə və onun ətrafı yerin dibinə qərğ olub.

Dahi Nizami Gəncəvi 1139-cu ildə Gəncədə baş verən zəlzələnin şəhərə və şairin həmvətənlərinə yetirdiyi fəlakətləri ürək ağrısı ilə qələmə aldığı diqqət önünə çəkilir:

Göyləri dağdan bir zəlzələdən
Nə qədər şəhərlər yox oldu birdən,
Dağlara, daşlara bir lərzə saldı
Ki, fəlak özü də toz altda qaldı...
...Göylər öz yerində qalmış deyildi,
Dünyaya matəmdən sürmə çəkildi,
O qədər xəzinə batdı o gecə
Ki, şənbə gününü unutdu Gəncə.
Bütün erkək, qadın, qoca, həm cavan
Qopardı dəhşətli min ahu-fəğan.

1139-cu il zəlzələsindən sonra yenidən bərpa edilən Gəncə şəhəri Arran vilayətində Şəmsəddin Eldənizin iqamətgahına çevrilir. Şəhəri atabəyin valiləri idarə edirdilər. Eldəniz burada geniş quruculuq işləri aparır. Gəncə yaxın və Orta Şərqdə ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınır. Çox keçmir ki, Eldəniz tədrisən bütün Azərbaycana yiyələnir. O illərin canlı şahidi, gəncəli Mixitar Qoş həmin dövrü belə təsvir edir: “Eldəniz gücləndi, bütün hökmdarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi... O, Arran ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu” /İsayev, 2008: 41/.

Zəlzələ baş verən il Gəncədə Azərbaycanın və Arranın əmiri Qara Sunqurun iqamətgahı yerləşirdi. O, Gəncə şəhərinin dağılmış divarlarını bərpa edərək, şəhərin hüdudları daxilində sülh yaratdı. Bundan sonra o, gürcü çarının hakimiyyəti altında olan vilayətə yollanıb, onların əli ilə viran edilmiş öz vilayətlərinin intiqamını aldı. Qara Sunqur Gürcüstan ölkəsinə birinci və sonra ikinci dəfə həmlə edərək, onların canına hiddətli qorxu saldı.

Mənbələr zəlzələ zamanı ailəsi ölmüş Qara Sunqurun bu vaxt qarışıqlıqdan istifadə edərək Gəncəyə hücum edən və şəhər darvazasını da özləri ilə aparmış gürcüləri məğlub etməsi, daha sonra isə şəhərin əvvəlkindən də yaxşı cəlalını özünə qaytarması haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar da yerli mənbələrdə təsdiq olunur /Vəlixanlı, 2004: 24/.

Qara Sunqurdan sonra əmirlik Çavlı ət-Toğruluya keçdi (1140/1-1146). Sonra isə Arranın hakimi Sultan Məsud tərəfindən təyin olunan Rəvvadi oldu.

Bu dövrdə feodal münafişləri də şəhərdə sabitliyin pozulmasına səbəb olurdu. Lakin nə zəlzələ, nə feodal münafişləri Gəncənin yenidən dirçəlişinin qarşısını ala bilmədi.

Dəhşətli zəlzələnin təsirindən çıxdıqdan sonra Gəncədə bərpa işləri aparıldı. Şəhər əvvəlkindən daha çox inkişafa doğru irəlilədi. Bir çox tarixçilərin fikrincə sonrakı Gəncə yeni yerdə tikildi. Çünki zəlzələ şəhəri viran günə qoymuşdu. Şəhər əhalisinin əzmi sayəsində şəhər yenidən çiçəkləndi.

1139-cu il zəlzələsinə qədər mövcud olan qədim Gəncə ərazisində 1940-cı ildə arxeoloji qazıntılar apararıq İsaq Cəfərzadə VII əsrə aid olan tapıntılar sırasında Cəmər Qəssabın qəbrini təsbit edərək ortaya çıxarmışdı.

Gəncə şəhəri haqqında ətraflı və daha dəqiq məlumatları tədqiqatçılarımız İ.Cəfərzadənin “Köhnə Gəncənin tarixi-arxeoloji öçerki” və Arif Məmmədovun “Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi arxeoloji tədqiqat)”, “Gəncə və onun ətrafının tarixi arxeoloji tədqiqi (ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər)”, “Qədim Gəncə (tarixi arxeoloji tədqiqat)” kitablarından əldə etmək olar.

Nəticə

Əsrlər boyu tarixi hadisələrə səhnə olan, karvan yolları üzərində yerləşən, Arranın mərkəzi Gəncə şəhəri çox qədim köklərə dayanan ulu diyardır. Gəncə Arran memarlıq məktəbinin gözəl örnəyi olan mədəniyyət beşiyimizdir. Nizami yurdudur Gəncəmiz... Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət, sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhəri bitib-tükənməyən mənəvi bir xəzinədir.

Gəncənin tarixinin öyrənilməsi uzaq keçmişimizin qəhrəmanlıq salnaməsinin gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Dahi şairimiz Səməd Vurğunun sözləri ilə qeyd etsək: “Üstündə tarix, yaxud təsvir olan hər bir qədim daş vaxtilə yaşamış canlı bir insanın, tarixin od və alovlar içərisində bizim gözəl torpağımızı hifz edən qurucu insanın daşlaşmış ürəyidir”.

References

1. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 416 səh.
2. Fərrux Əhmədov, Gəncənin tarix yaddaşı, Bakı, 1998, 196 səh.
3. Gəncə (tarixi öçerk) – Bakı: Elm, 1994, 152 səh.
4. Teymur Bünyadov, Mərd qalalar, sərt qayalar, Bakı, 1986, 139 səh.
5. Əhməd İsayev, Gəncə və gəncəlilər (roman-xronika), Bakı, 2008, 596 səh.
6. Q.İ.Məşədiyev, Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, 1990, 148 səh.
7. Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, 424 səh.
8. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar, Bakı: “Nurlan”. – 2005, 336 s.
9. Gəncə şəhərinin tarixi, elmi-praktik konfransın materialları (sentyabr-oktyabr-2003), Bakı, - “Nurlan” – 2004, 258 səh.
10. A.Məmmədov, Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı-1992-Elm, 205 səh.
11. Əzizəğa Nəcəfzadə, “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında” (monoqrafiya), Bakı, 2019, 224 səh.
12. Mahmudlu Y.M., Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: 2012 — 296 səh.
13. M.M.Altman, “Gəncə şəhərinin tarixi öçerki”, Tovuz mətbəəsi, 1991, 63 səh.
14. Q.Cəbiyev, Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər), “Şərq-Qərb”, Bakı, 2010, 616 səh.
15. Q.Qeybullayev, Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994, 248 səh.
16. Ş.F.Fərzəlibəyli, Azərbaycan və Osmanlı imperiyası(XV-XVI əsrlər), Bakı,1995, 200 səh.
17. Tarix Dostiyev, Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri), Bakı, 2016, 200 səh.
18. Rahimizadə İbrahim Çavuş, Harimi, Kitab-ı Gəncine-i feth-i Gence, Çamlıca, 2010.

Rəyçi: dos. E.Aslanov

Göndərilib: 23.10.2021

Qəbul edilib: 16.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/84-88>

Orxan Şəfa oğlu Şadmanlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
doktorant
orxann.93@bk.ru

İCARƏ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Müasir bazar iqtisadiyyatının infrastrukturunun ən mühüm elementlərindən biri kirayə bazarıdır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dinamik inkişafında səmərəli kirayə bazarının çox mühüm rolu var. Başqa sözlə desək, icarə münasibətlərinin bazar qanunlarına uyğun inkişafı iqtisadiyyatın inkişafında kəmiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, keyfiyyət göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına mühüm şərait yaradır. Lizinq - istehlakçı tərəfindən əmlakın sonradan alınması və icarəyə verilməsi formasında yaranan münasibətləri təcəssüm etdirən fəaliyyət növüdür. Həmçinin, lizinq hazırda iqtisadiyyatda investisiya proseslərinin həyata keçirilməsinin ən səmərəli üsullarından birinə çevrilib. Son illər Azərbaycanda icarə münasibətlərinin səmərəli inkişafı üçün bir sıra mühüm normativ-hüquqi aktların qəbulu bu sahədə mühüm qanunvericilik bazasının yaradılması ilə nəticələnib ki, bu da icarə bazarının ölkədə formalaşmasında böyük rol oynayıb.

Açar sözlər: *icarə, təhlil, lizinq, mülkiyyət, balans, aktivlər*

Analysis and evaluation of the current situation of rental operations accounting Summary

One of the most important elements of the infrastructure of a modern market economy is the rental market. In this regard, the efficient rental market has a very important role in the dynamic development of the economy. In other words, the development of lease relations in accordance with market laws, along with quantitative changes in the development of the economy, creates important conditions for a significant improvement in quality indicators.

Lease is a type of activity that embodies the relationship that arises in the form of subsequent purchase and lease of property by the consumer. Also, leasing has now become one of the most effective ways to implement investment processes in the economy. The adoption of a number of important normative-legal acts for the effective development of lease relations in Azerbaijan in recent years has resulted in the creation of an important legislative framework in this area, which has played a major role in the formation of the rental market in the country.

Key words: *Rent, analysis, leasing, property, balance, actives*

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Müasir bazar iqtisadiyyatının infrastrukturunun ən mühüm elementlərindən biri də icarə bazarı sayılır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dinamik inkişafında səmərəli fəaliyyət göstərən icarə bazarının olduqca mühüm rolu vardır. Başqa sözlə, icarə münasibətlərinin bazar qanunlarına uyğun inkişafı iqtisadiyyatın inkişafında kəmiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı keyfiyyət göstəricilərinin də xeyli yaxşılaşdırılmasına önəmli şərait yaradır.

İcarə əmlakın istehlakçı tərəfindən sonradan satın alınmaqla ona icarəyə verilməsi formasında yaranan münasibətləri təcəssüm etdirən fəaliyyət növü hesab edilir. Həmçinin, hazırda icarə fəaliyyəti iqtisadiyyatda investisiya proseslərini səmərəli həyata keçirmə üsullarından birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda son illərdə icarə münasibətlərinin səmərəli inkişafı məqsədilə bir sıra vacib normativ-hüquqi aktların qəbulu, nəticə etibarilə, bu sahədə vacib qanunvericilik bazanın yaradılması ilə nəticələnmişdir ki, bu da ölkədə icarə bazarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

İcarə əməliyyatlarının uçotunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Müasir zamanda mühasibat uçotu təcrübəsində icarə əməliyyatlarının əsasən iki forması daha çox istifadə edilir:

a) Maliyyə icarəsi; b) Əməliyyat icarəsi.

Maliyyə icarəsi (lizinq) – aktiv üzrə mülkiyyət hüquqlarına aid təqribən bütün risklərin və mükafatların ötürülməsini təmin edən icarə növü hesab olunur. Maliyyə icarəsi zamanı obyekt icarəçi tərəfin balansına keçmiş olur. Götürülən obyekt hər iki tərəfin razılığına uyğun olaraq qəbul-təhvil aktı ilə rəsmiləşdirilir. İcarəyə verilən əsas vəsaitlər tərəflərin qəbul etmiş olduğu müqavilənin müddəalarına uyğun olaraq icarədar tərəfin balans hesabından çıxsa da bilər, onun balansında qala da bilər.

İcarənin maliyyə və yaxud əməliyyat icarəsi olması icarə müqavilələrinin formalarından deyil, onların məzmunundan asılı olur. Maliyyə hesabat sənədlərində icarə, aşağıda göstərilmiş olan şərtlərin ən azı biri olduqda maliyyə icarəsi hesab olunur:

1) İcarəçinin aktivini güzəştə almaq hüququnun olması;

2) İcarəçi tərəfin icarə müqaviləsinin sonunda obyekt üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi;

3) Maliyyə icarəsi üzrə icarə ödənişlərinin həcmi aktivin bazar dəyərinin 90%-dən çox hissəsini əhatə edir.

4) İcarə qaydalarının qəbul olunması tarixində minimal icarə ödənişlərinin diskontlaşdırılmış dəyəri, icarəyə verilmiş əsas vəsaitlərin ən azı ədalətli dəyərinə bərabər olur;

5) İcarədə olan vəsaitlər elə önəmli xüsusiyyətə malik olurlar ki, onların tərkib hissələri modifikasiya olunmadan, yalnız icarəçi tərəf həmin vəsaitlərdən istifadə edə bilərlər.

Həmçinin aşağıda göstərilmiş şərtlər, ayrılıqda yaxud birlikdə, icarənin maliyyə icarəsi forması olmasına şərait yarada bilər:

a) əgər icarəçi tərəf öz müqavilə şərtlərini ləğv edə bilirsə, icarəyə verən tərəfin həmin ləğv əsasında çəkmiş olacağı bütün zərər icarəçi tərəfindən qarşılmalıdır;

b) icarəçi icarəni bazar qiymətindən aşağı qiymətə uyğun olaraq ikinci dövrdə də davam etdirə bilər;

c) icarəyə verilmiş obyektin son qalıq dəyərlərinin dəyişməsi əsasında yaranmış olan gəlir və ya xərc icarəçi tərəfə aiddir.

İcarəçi tərəfindən aparılan maliyyə icarəsi uçot forması:

a) İcarəçinin maliyyə sənədlərində maliyyə icarəsi üzrə götürülmüş obyekt əsas vəsaitlər və ya qeyri-maddi aktivlər hesablarında icarə dəyəri ilə qeydə alınaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada amortizasiya olunur. Maliyyə icarəsi üzrə götürülən obyekt eyni zamanda “Maliyyə icarəsi üzrə əməliyyatlar” hesabında icarəyə verən tərəf qarşısında öhdəlik olaraq tanınır.

b) Maliyyə icarəsi kimi götürülən obyektin dəyərinin ödənilməsi icarə müddəti ərzində icarəyə verənlər qarşısında öhdəliklərin azalması kimi tanınaraq “Maliyyə icarəsi üzrə əməliyyatlar” balans hesabında qeydiyyatla salınır.

İcarəyə verən tərəfindən aparılan maliyyə icarəsi uçot forması:

a) İcarəyə verən tərəfin maliyyə sənədlərində müəyyən olunmuş faiz dərəcələrinə uyğun daxilolmalar hər dövrə uyğun olaraq daimi faiz dərəcələrini saxlamaq üçün icarə dövrü ərzində dövrlər üzrə bölüşdürülməklə maliyyə ilinin mənfəət-zərər hesablarında gəlir olaraq tanınır.

b) İcarəyə verilən obyektlərin icarə dəyəri ilə balans dəyəri arasında olan fərqlər mənfəət-zərər hesabında gəlir və yaxud zərər kimi tanınır.

c) İcarəyə verən tərəfin maliyyə hesabat sənədlərində maliyyə icarəsi kimi verilmiş olan obyekt uyğun olaraq əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər hesabında qeydiyyatdan çıxarılır və debitor borc formasında “maliyyə icarəsi üzrə əməliyyatlar” balans hesabında icarə dəyəri üzrə uçota qeyd olunur.

Maliyyə icarəsinin həyata keçirilməsi mərhələlərini aşağıdakı formada izah edə bilərik:

1) İcarəyə verən müəssisə ilə icarəyə götürən müəssisə arasında qiymət və çatdırılma şərtləri daxil olmaqla əvvəlcədən razılaşdırılır;

2) Layihə maliyyələşdirmə mərhələsinə gəldikdə, investor şirkəti maliyyə icarə şirkətinə müraciət edir. Qiymətləndirmə üçün şirkətə lazım olan məlumatlar təqdim edilir;

3) Maliyyə icarəsi şirkəti lazımlı maliyyə analizləri apararaq investor firmaya bir təklif verir. Gərəkli görülsə investor firmadan təminat tələb edə bilər.

4) Maliyyə şirkəti əmlakın dəyərini satıcı firmaya ödəyir;

5) Sözləşmədə göstərilmiş olan əmlak icarəçiyə verilir;

6) İcarəçi icarə şirkətinə icarə müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş icarə haqqını ödəyir;

7) Müqavilə müddəti bitdikdən sonra ya mallar icarəçi tərəfindən əvvəllər müəyyən edilmiş daha aşağı qiymətlə satın alınır və ya müqavilə daha aşağı icarə haqqı ilə uzadılır və ya əmlak icarəçi tərəfindən icarə şirkətinə qaytarılır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 115.5-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, əsas vəsaitlərin icarəyə götürülmə müddəti, qaydaları, onun təmirinə çəkilən xərclər qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada icarəyə verən tərəflə icarəçi arasında bağlanılan müqavilə ilə razılaşdırılır. Məcəllənin 115.6-cı maddəsinə əsasən, təmir işləri icarəyə verən tərəfin hesabına həyata keçirildikdə və ya icarəçinin hesabına aparılaraq icarə haqqı ilə əvəzləşdirildikdə bu Məcəllənin 115-ci maddəsi icarəçi tərəfə tətbiq edilmir. Məcəllənin maddələrindən görüldüyü kimi, təmir xərcləri icarəçi tərəfindən çəkilən hallarda həmin xərclərin icarə haqqı ilə əvəzləşdirilməsini, yəni icarəyə verən tərəfdən ödənilməsinə qeyd etmiş olur. İcarəyə verənin bu barədə razılığının olub olmamasından asılı olmayaraq icarəçinin öz adına rəsmiləşdirərək çəkmiş olduğu təmir xərcləri vergitutma baxımından gəlirdən çıxılan xərclərə aid oluna bilməz. İcarəyə götürülmüş olan əsas vəsaitlər icarəçi tərəfin balansında qeydə alınması şərti ilə, məsələn, lizinq yolu ilə istifadə edildiyi hallarda isə bütün təmir xərcləri icarəyə götürən tərəfindən xərc formasında uçota alınmalıdır. Vergi Məcəlləsinin 115.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş “icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər” məhz “icarəçi tərəfin balansında uçota alınmaqla icarəyə götürülən əsas vəsaitlər” olaraq tanınmalıdır.

İcarəyə götürülmüş olan əmlakın təmir xərclərinin uçotu “Təmir məsrəflərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair Qaydalar”da ətraflı izah olunmuşdur. Həmin Qaydalarda aşağıdakılar əks edilmişdir:

1) Əsas fondların icarəyə götürülməsi müddətləri, şərtləri, onların təmiri üzrə xərclər qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada icarəyə verən tərəflə icarəçi tərəf arasında bağlanılan müqavilədə razılaşdırılır. Bağlanmış müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq əsas fondlar uçota alınır;

2) Bir ildən artıq müddətə icarəyə götürülən, gələcəkdə alınma hüququ olmayan və yaxud olan, şərtləşdirilmiş müqavilədə göstərilən qiymətlərlə icarəçi tərəfin mülkiyyətinə keçən obyektlər əsas fondlara aid olunmaqla, icarəçi tərəfindən uçotda əks olunur;

3) İcarəçi tərəfindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada icarəyə götürülən və uçota alınan əsas fondlar üzrə əsaslı təmir xərclərinin məbləğləri bu Qaydaların 4.1 və 4.2-ci bəndlərinə uyğun olmaqla əsas fondların balans dəyərlərinin artırılmasına sərf edilir;

4) İcarəçi tərəfindən icarəyə götürülən və uçota alınan əsas fondlar üzrə cari təmir məsrəflərinin məbləğləri bu Qaydaların 3.2-ci, 4.3-cü və 4.4-cü bəndlərinə uyğun olaraq xərcə aid olunur;

5) İcarəyə götürülmüş və uçota alınmamış əsas fondlar icarəçi tərəfindən təmir edildikdə bununla bağlı xərcləri təsdiqəyən lazımi sənədlər icarəçi tərəfə göndərilir;

İcarəyə verən tərəfindən təmir işlərinin xərcləri birbaşa ödənildikdə, “Bankda olan hesablaşma hesabı”nın müvafiq subhesablarının debeti və “Qısamüddətli debitor borcları” hesabının subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışları verilir.

Təmir işlərinin dəyəri icarə haqqının azaldılması yolu ilə kompensasiya olunan zaman “Qısamüddətli debitor borcları” hesabının krediti, “İcarə ilə bağlı qısamüddətli kreditor borcları” hesabının subhesablarının debeti ilə müxabirləşir.

Hazırkı şəraitdə icarə əməliyyatlarını tənzimləmək üçün “İcarə” adlı 17 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartından geniş istifadə olunmaqdadır. Bu Standartın əsas məqsədi həm icarəyə verən, həm də icarəçi tərəf üçün nəzərdə tutulan icarə əməliyyatları ilə bağlı tətbiq olunacaq uçot siyasəti və məlumatların açqlanması qaydalarının müəyyən olunmasından ibarətdir. Bu Standart aşağıda qeyd olunmuş icarə növlərindən başqa, digər bütün icarə növlərində tətbiq olunan uçot formasında da istifadə edilməlidir:

a) Neft, təbii qaz, faydalı qazıntılar və başqa bərpa olunmayan təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və istifadə olunması ilə əlaqədar icarə sazişləri;

b) Patent, əlyazmalar, kinofilmlər, tamaşa və video yazılar, müəllif hüquqları kimi obyektlər üzrə lisenziya müqavilələri.

İcarədar üçün icarə bazarının üstün tərəfləri sırasına müqavilələrin təhlükəsizliyini, xərclərin razılaşdırılmasını, icarə ödəniş haqqlarının dəqiq müəyyən olunmasını, maliyyə levericinin (rıçaqının) səmərəsini, hesablaşmaların rahatlığını və vergi imtiyazlarından istifadə imkanlarını qeyd etmək olar.

Ömtəə istehsalçısı üçün icarə əməliyyatlarının üstünlüklərinə xüsusi başlanğıc kapitalına tələbatın aşağı salınması, vəsaitlərin əlverişli olması, ödəmə sisteminin sürətliliyi, müqavilə müddətinə əsasən

icarə obyektinin sürətli amortizasiyası,transaksion xərclərə qənaət olunması,vaxt amili,vergi imtiyazları, dövlətin icarə əməliyyatlarının aparılmasına köməyi, əmtə istehsalçısında avadanlığın köhnəlməsi riskinin minimuma endirilməsi, istehsal potensialının artırılması,istehsal texnologiyaların təkmilləşdirilməsi,sahibkarın iqtisadi azadlığının genişləndirilməsi, icarə obyektindən istifadənin etibarlılığı və digər amillər daxildir.

İcarənin üstünlüklərindən biri odur ki,burada yalnız istifadə olunan müddət üçün haqq ödənilir. Aylıq ödəniş haqqları avadanlıqdan dərhal istifadə olunmasına imkan yaradır. Yeni müasir avadanlıqdan istifadə etməklə gəlir əldə olunur və avadanlıqdan istifadəyə görə bu gəlirdən haqq ödənilir. İcarə həm də 100 faizli maliyyələşdirmə üsuludur.

İcarənin əsas üstünlüklərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, əsas vəsaitlərin təzələnməsi vasitəsidir. İcarə müntəzəm olaraq avadanlığın təzələnməsinə və beləliklə də müasir texnologiyalardan istifadə olunmasınaşərait yaradır. Digər tərəfdən, icarə büdcə məhdudiyətlərini nəzərə almamaq imkanı yaradır. İcarə hətta büdcə imkanları məhdud olan müəssisələr üçün də mümkündür.

İcarəyə verən tərəfin icarədarla əlaqələrini tənzimləyən əsas sənəd icarə müqaviləsi hesab olunur. Bu müqavilənin tərkibində bir sıra müddəalar əsas yer tutur: icarə olunan əmlakın müddəti, icarə ödəniş məbləği, əmlakın tərkibi və dəyərləri, mülkün ikinci əldən icarəyə verilmə yollarına münasibət, icarəyə götürən tərəfin əmlakı müqavilə şərtlərinə uyğun qaydada istifadə etmək vəzifəsi, icarə məbləğinin ödənilməsi və müqaviləyə xitam verildikdən sonra mülkü müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq icarəyə verən tərəfə təhvil vermək vəzifəsi və s.

İcarə əlaqələri zamanı uyğun tərəflər kimi icarəyə verən tərəf və icarədar tərəflər iştirak edirlər. Xüsusi əmlak hüququ ilə mülkə sahib olanlar və qanuna uyğun qaydada əmlak mülkiyyətçisi kimi çıxış edən hüquqi və fiziki şəxslər icarəyə verən tərəf, istənilən digər hüquqi və fiziki şəxslər isə icarədarlar ola bilərlər.

İcarə əməliyyatları uçotda əks olunma qaydaları icarə münasibətlərindən asılıdır. Bunlar da uyğun olaraq icarəyə verilmiş əmlakların icarəyə verilmə şərtlərindən və icarə müddətlərindən asılı olmaq şərtləri ilə digər müxtəlif forma və növlərdə olmaq hüququna malikdirlər.

Uzunmüddətli icarəyə verilmiş torpaq, tikili və avadanlıqlar icarə zamanı sona yetdikdən sonra icarəyə götürən tərəfin mülkiyyətinə həmin obyektlərin keçməsi icarə sazişində nəzərdə tutulmuş və ya həmin icarə olunmuş obyektlərin müddəti sona çatana qədər icarədar tərəfindən müqavilə vasitəsi ilə şərtləşdirilmiş satınalma qiymətləri ödənilmiş obyektlər daxildir. Uzunmüddətli icarənin bir sıra şərtləri aşağıda göstərilmiş qaydalara uyğundur:

- a)İcarə edilmiş obyektə verilmiş olan icarə müddəti – avadanlıq və tikililərin obyektlərinin xidmət göstərdiyi zamana bərabərdir;
- b)Məhv olma və ya korlanmaya görə risk – icarədar öz üzərinə götürür;
- c)Ödənişin məbləği – tərkibində torpaq, tikili və avadanlıqların obyektlərinin kredit faizlərini, onların dəyərini və komission ödənişlərini əks etdirir;
- d)Mülkiyyət – torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektini icarəyə verən şəxs ya şirkətə məxsus olur, icarə vaxtı bitdikdə və satın alınan zaman icarədarın əmlakı hesab olunur.

Uzunmüddətli icarə əməliyyatları təşkil olunarkən torpaq, tikili və avadanlıqlar icarəyə, icarədar və icarəyə verən şəxslər tərəfindən müqavilədə razılaşıdırılmış olan icarə qiyməti ilə (alış qiyməti) verilir.

Bundan əlavə uzunmüddətli icarə və lizinq əməliyyatları bir-birinə çox oxşar əməliyyatlar kimi görünsə də onlar heç də eyni anlayışlar deyildir. Lizinq icarəsi və kredit əməliyyatlarını bir yerdə cəmləşdirən fəaliyyət sferası kimi qeyd etməkmümkündür. Bu növ əməliyyatlar daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə geniş sferada yayılmışdır.Bu tip inkişaf etmiş ölkələrdə bu növ əməliyyatlardan daha çox iri şirkətlər istifadə etməkdədir. Hər hansı bir lizinq şirkəti digər bir müəssisədən nəzərdə tutulmuş miqdarda mülk növü, misal üçün, istənilən növ bir avadanlıq almış olur. Daha sonra həmin bu alınmış olan avadanlıq və ya hər hansı bir dəzgah onun əsas istehsal və istifadəçisi olan digər bir müəssisəyə müqavilə əsasında verilmiş olur. Bu müqavilə müddəti ərzində avadanlığa sahib olmuş müəssisə bundan istifadəyə görə lizinq şirkətinə müqavilədə göstərilmiş şərtlərə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş miqdarda haqq ödəyir. Bağlanmış olan bu müqavilənin müddəti başa çatdıqda həmin avadanlıq müəssisə tərəfindən satın alınma bilər. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən lizinq fəaliyyəti ilə bir qayda kimi ixtisaslaşmış iri kredit şirkətləri və maliyyə qrupları məşğul olur.

Azərbaycan Respublikası keçid iqtisadiyyatı dövrünə keçdikdən sonra həyata keçirilən özəlləşdirmə və torpaq islahatları nəticəsində xüsusi mülkiyyət formasının meydana gəlməsi və inkişafı heç də

təəccüblü deyildir. Bu halda icarə əməliyyatları və əlaqələrinin inkişaf etməsi və ölkə çərçivəsində daha da genişlənməsi nəzərə çarpacaq dərəcədə artacaqdır. Deməli, bu yöndə mühasibat uçotunu, icarə əlaqələrinin məzmununu, formaları və sairə ilə bağlı olan digər məsələlərin nəzərdən keçirilməsi və diqqətli araşdırılması daha məqsədəuyğundur.

Hazırkı zamanda bank krediti torpaq, tikili və avadanlıqların ən geniş vüsət almış maliyyə təminatçısı kimi çıxış edir. Ancaq buna baxmayaraq, bir sıra şərtlərə əsasən bank krediti kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələr üçün əlverişli olmur, bu müəssisələrin tələblərinə cavab verməkdə çətinliklərlə üzləşilir. Çünki, girov şərtlərinin ağır olması, faiz dərəcələrinin yüksək olması bir çox hallarda iri və səmərəli maliyyə imkanlarını əldə etmək şanslarını məhv etmiş olur.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin inkişaf etməsində əlverişli maliyyə vasitələri kimi çox böyük rol oynayan lizinq baş vermiş problemlərin aradan qaldırılmasında əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Hazırda 30 ildən artıq olar ki, lizinq azad və rentabelli sahibkarlıq formalarının inkişaf və genişləndirilməsi üçün geniş şəraitlər yaradan əsas baza kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Lizinq fəaliyyəti maliyyə yönümlü sahələrdə çox mühüm rol oynamaqla yanaşı, istehsal müəssisələrinin inkişaf etməsinə, buraxılmış malın keyfiyyətinə və əsas etibarını ilə iqtisadın geniş mənəli inkişafına böyük təsir göstərir.

Nəticə

Sürətlə inkişaf edən dünya iqtisadiyyatında iqtisadi vahidlərin tələbləri gün keçdikcə dəyişməkdədir. Bazar payını artırmaq (və ya qorumaq) üçün mübarizə aparan müəssisələr davamlı investisiyalar edərək və gündəmi təqib etməklə böyüməkdədirlər. Müasir tələblərə cavab verən texnologiyaları izləməklə məhsuldarlığı artırma, miqyası genişləndirmə, istehsal səviyyəsini yüksəltmə və digər amillər müəssisələrin investisiyalara olan tələbini artırmışdır. Müəssisələrin maliyyə ehtiyaclarının artırılması, tez-tez sərmayə bazarlarında problemlərə səbəb olmaqdadır.

Müxtəlif müəssisələrin tələblərinə cavab verən klassik bank kreditlərinin olmaması müxtəlif maliyyələşdirmə üsullarını istifadə etməyə gətirib çıxardı. Belə maliyyələşdirmə üsulları müəssisələrə fəaliyyət göstərmək üçün lazım olan investisiyaları maliyyələşdirməklə yanaşı, onlara risklərdən qorunma mənbələrini də təqdim edir. Mənbələri tapmaqda müxtəlifliyin artması investisiya və istehsalın keyfiyyətinin artmasına və bazarlarda rəqabətin sürətlənməsinə təsir göstərir.

References

1. Civil code of the Republic of Azerbaijan. Baku, «the law».2006.
2. Tax code of the Republic of Azerbaijan. Bakı, «the law».2007.
3. “ Law of the Republic of Azerbaijan “On Accounting”.
4. S. M. Sabzaliyev, V.M.Guliyev “Account management”, Baku 2013
5. Q.Abbasov “Principles of organization of management accounting
6. ”, Baku 2006
7. S.M.Sabzaliyev “ Accounting (financial) report”, Baku 2003
8. Ch.R. Yuzbaşev “Management analysis”, Baku 2012
9. R.N. Kazımov, S.Y. Muslumov “Financial analysis”, Baku 2011
10. R. Fatullayev, A.Karimov, V.M.Quliyev “Introduction to International Accounting and Reporting”.(based on GAAP and IFRS)”, Baku 2012
11. Q.R.Rzayev “Accounting and auditin”, Baku 2006
12. Q.Abbasov “Accounting starting from scratch”, Baku 2013.

Rəyçi: dos. E.Aslanov

Göndərib: 02.10.2021

Qəbul edilib: 20.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/89-93>

Gamar Asim Safarova

The Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
master
qamarsafarova@mail.ru

A PHENOMENON AHEAD OF HIS TIME – HEYDAR ALIYEV

Dövrünü qabaqlayan fenomen - Heydər Əliyev

Xülasə

Tarixdə qalan liderlər var, amma tarix yaradan liderlər də var. Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir tarixini yaradan, dövrünün əsl əfsanəsinə çevrilmiş lider idi. Tarix onu nadir lider, qüdrətli dövlət başçısı, fədakar insan, dövlət quruculuğunun çətin tarixi vəzifəsini öz çiyinə götürə bilən əfsanəvi şəxsiyyət kimi xatırlayır. O, görkəmli siyasət və dövlət xadimi, xalqın əvəzolunmaz lideri olmaqla canlı əfsanə idi. Heydər Əliyev unikal şəxsiyyət idi. Bir çox ölkələrdə Azərbaycanı əsasən onun sayəsində tanıyırdılar. Dünyanın görkəmli insanları, tanınmış siyasət və dövlət xadimləri onu Azərbaycanın qeyd-şərtsiz lideri, siyasət dünyasının patriarxı adlandırırdılar. Ona görə də Heydər Əliyev fenomeni daim diqqəti cəlb etmiş, dünya azərbaycanlılarının bu ümummillə liderinin heyranlıqla yüksələn siyasi fəaliyyəti həm respublika, həm də dünya mətbuatında geniş işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, lider, Prezident, Azərbaycan, siyasi

Summary

There are leaders who remain in history, but there are leaders who create history. Heydar Aliyev was the very leader who created the modern history of Azerbaijan, becoming a true legend of his time. The history remembers him as a unique leader, a powerful head of state, a selfless man, and a legendary figure able to take on his shoulders a difficult historical task of state building. Being an outstanding politician and statesman, indisputable leader of the nation, he was a live legend. Heydar Aliyev was a person of a planetary scale, in many countries Azerbaijan was known mainly thanks to him. Outstanding people of the world, famous politicians and statesmen called him the unconditional leader of Azerbaijan, the patriarch of the world of politics. Therefore the Heydar Aliyev phenomena always attracted attention, the admiration rising political activity of this nationwide leader of the Azerbaijanis of world was widely covered both in the Republican and world press.

Key words: Heydar Aliyev, leader, President, Azerbaijan, statesman, political

Introduction

Today, it is difficult to find a people in the world who would not have a national leader who played an exceptional role in their fate at the fateful and difficult stages of history, who formed the traditions of statehood. Leafing through the pages of the life of such leaders filled with meaning and content, you can get a clear idea of the traditions of statehood, history, the level of development of the peoples to which they belong. These genius personalities, with their high spiritual world, deep attachment to the highest universal and national ideals, and national interests, are erecting a grandiose monument for themselves in the hearts of millions. The place and role of each nation in history is determined by the extraordinary mission of a genius personality who, taking responsibility in a difficult political situation, played an invaluable role in its fate, wisely and with foresight, created traditions of stable statehood with its progressive ideas and extraordinary managerial qualities. Given by the Almighty, such chosen personalities create an optimal model of the state and traditions of political continuity on the basis of state thinking, political worldview, national values of their peoples, perfected over the centuries.

Heydar Aliyev – a living history

The political portrait of the nationwide leader Heydar Aliyev, a bright and outstanding personality of our 20th century history, is a living embodiment of the state thinking of the Azerbaijani people, a unique management school that has honorably overcome the test of history, the most stable qualities of modern socio-political and philosophical thought. Historiography, as it studies the personality of Heydar Aliyev, essentially studies the historical past, the present of the independent Azerbaijan state, the process of state building carried out in our country.

Heydar Alirza oğlu Aliyev was born on May 10, 1923 in the city of Nakhchivan of the Republic of Azerbaijan. After graduating from the Nakhchivan Pedagogical College in 1939, he entered the Faculty of Architecture of the Azerbaijan Industrial Institute, but the beginning of World War II did not allow him to complete his education.

In 1941-1944, Heydar Aliyev worked first as the head of the secret part of the archival department in the People's Commissariat of Internal Affairs of the Nakhchivan Autonomous Republic, and then as the head of the general department in the Council of People's Commissars of the Nakhchivan Autonomous Republic. In May 1944 he was sent to work in the state security agencies. After training in 1949-1950 at the School of Leadership Training of the USSR State Security Committee in Leningrad, he was appointed in 1950 as the head of the department in the State Security Committee of the Azerbaijan SSR. (Al-Falah Adil Abdullah/Heydar Aliyev and national-spiritual values/2007: 92)

In 1957 he graduated from the correspondence department of the history faculty of the Azerbaijan State University. In 1958 he was appointed head of the counterintelligence department of the State Security Committee, and in 1964 - deputy chairman of the KGB of the Azerbaijan SSR. (O.Bayramov/Chronicle of the victory of Heydar Aliyev and Azerbaijani chess/Baku/2018: 17)

In 1966, he successfully graduated from the Advanced Training Courses for the leadership of the KGB Higher School in Moscow. In 1967 he was appointed chairman of the State Security Committee under the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR. In the same year he was awarded the rank of major general.

At the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan held on June 14, 1969, Heydar Aliyev was elected first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan.

Heydar Aliyev was a deputy of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR and the Supreme Soviet of the USSR for 22 years. In 1974-1979 he served as deputy chairman of the Council of the Union of the Supreme Soviet of the USSR.

Elected in 1976 as a candidate member of the Politburo, and in December 1982 as a member of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, Heydar Aliyev was appointed first deputy chairman of the USSR Council of Ministers. In October 1987, in protest against the political course pursued by the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union and personally by General Secretary Mikhail Gorbachev, he resigned from his posts.

The day after the bloody tragedy perpetrated by Soviet troops on January 20, 1990 in Baku, Heydar Aliyev made a statement at the Azerbaijani mission in Moscow, in which he demanded to punish the organizers and perpetrators of the crime committed against the Azerbaijani people.

Returning to Azerbaijan in July 1990, Heydar Aliyev lived first in Baku and then in Nakhchivan. In the same year, he was elected a deputy of the Supreme Soviet of Azerbaijan. At the constituent congress of the New Azerbaijan Party held in 1992 in the city of Nakhchivan, Heydar Aliyev was elected its chairman.

On June 15, 1993, Heydar Aliyev was elected Chairman of the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan, and on June 24, he began to exercise the powers of the President of the Republic of Azerbaijan. In June 1993, Heydar Aliyev seeing misfortune of his nation returned to great politics in Azerbaijan. The people met the return of Heydar Aliyev with a hope and joy, and

this day went down the history of the independent Azerbaijan as the Day of National Salvation. Every citizen of the country knows that the national leader Heydar Aliyev was called by the people and took over the leadership of the country in the midst of the most difficult confrontations, when the threat to Azerbaijani statehood was impending. In the elections held on October 11, 1998 with high activity of the people, he won 76.1 percent of the vote and was re-elected President of the Republic of Azerbaijan. (Heydar Aliyev: Bibliographic reference/2003: 29). In practice, Heydar Aliyev managed to combine two fundamental concepts of the 20th century, "nation" and "personality", into one concept - a national leader.

The most important feature of the management of the national leader Heydar Aliyev was that Azerbaijan entered a new stage of its development in all spheres, in the true sense of the word, experienced a period of revival. Practically, not a single area of our life remained outside of his tireless, close attention and care, competence and control. The range of his activities was truly limitless. As a universally talented person, Heydar Aliyev was deeply, at a high professional level, versed in various spheres of spiritual and material life, which gave him the opportunity to successfully manage the socio-cultural development of the republic as a whole, including such areas as ideology, education, science, economics, art, law, international relations and other spheres of the socio-political system.

The merits of Heydar Aliyev in working out a strategy for the country's stable economic development, social cohesion and national unity are invaluable. Thanks to the national leader, Azerbaijan has its own path of state formation, which has entered the world political science as the "Azerbaijani path" of development. Thanks to the successfully implemented oil strategy of Heydar Aliyev, small Azerbaijan in the shortest possible time became one of the centers of world economic policy. The historic "Contract of the Century", the commissioning of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, the participation of our country in the largest fuel and energy projects, experts call the guarantor of eternal independence, and most importantly - a milestone of the sovereignty and democracy of New Azerbaijan. The invaluable contribution of Heydar Aliyev to the formation of Azerbaijani statehood and the stabilization of global processes, the establishment of peace in the Caucasus and the entire post-Soviet space have received deserved recognition throughout the world.

Heydar Aliyev devoted his political and diplomatic activities to changing the generally accepted judgments about Azerbaijan. It should be noted the merit of Heydar Aliyev in the implementation of the East-West project. In 1998, on his initiative, an international forum "Restoring the Silk Road" was held with the participation of the leaders of eight countries and delegations of more than thirty states. (The contract of the century – 10 years/ 2004 :16) This played an important role in strengthening the international image of Azerbaijan, in the intensification of its cooperation with Western and Eastern countries. The great leader played such a huge role in the life of his people and country, which will not be forgotten for centuries

If we look at today's Azerbaijan, we can boldly state that Heydar Aliyev was a man who saw his country for 20-30 years ahead. There is a famous parable that says that a man must do three things in his life: build a house, plant a tree, raise a son. Only then can his life be considered complete. Heydar Aliyev built a country - independent Azerbaijan, turned it into a blossoming garden, brought up a worthy successor who continued the country's path to progress and happiness of the political course.

In all spheres of his political activity, Heydar Aliyev relied on the principles of ensuring the protection and strengthening of the state independence of the Republic of Azerbaijan. He has always worked hard to build a strong, independent, legal state. "There is no more difficult road than the road of independence," the great leader understood, and yet he confidently led his people along this path, developing the social, economic, cultural and ideological spheres of society, while simultaneously solving foreign policy problems and problems of the country's national security. In 1999, the Board of Directors of the Cambridge International Biographical Center awarded Heydar Aliyev the title of "Outstanding figure of the 20th century" for pursuing a peaceful policy and a

great contribution to the development of democracy.(E.Akhundova/Heydar Aliyev - A Living History/2017: 447)

The activity of the Heydar Aliyev Foundation is also based on the idea of Azerbaijanism, which since its inception has been carrying out tremendous work aimed at promoting and developing the spiritual heritage and national culture of the people. The multifaceted activities of the President of the Heydar Aliyev Foundation, Goodwill Ambassador of UNESCO and ISESCO, First Vice-President of Azerbaijan Mehriban Aliyeva are aimed at disseminating the national and spiritual ideals of salvation in society and affirming in the public consciousness.

Over the long years that separate us from the era of Heydar Aliyev, much has been said about his deep intellect, phenomenal memory, strong-willed qualities, but the most powerful Aliyev weapon was the ability to talk with the people in such a way that each citizen perceived what was said as an appeal to him personally. A subtle psychologist and diplomat, he was able to capture the smallest nuances of the interlocutor's mood. The Azerbaijani language was in the center of Heydar Aliyev's special attention. He was firmly convinced that only "every nation is created by the native language."(S.Ayshan/National leader Heydar Aliyev and azerbaijan language/2011: 93). Heydar Aliyev was always sure that "in life everyone chooses fame or dishonor, personal well-being or social duty, greed or conscientiousness."(Heydar Aliyev: words of wisdom/2009: 284) He also made his choice. Being the undisputed leader of the people, he became a living legend during his lifetime, winning universal love and gratitude.

Another merit of this brilliant personality to the people is the upbringing of such a son as İlham Aliyev. As President İlham Aliyev himself said, he fulfilled his father's will, the greatest dream of National Leader Heydar Aliyev - the liberation of Karabakh from hated enemies, the occupying Armenians. The genius politician İlham Aliyev has successfully solved the Karabakh problem, which has become a "Gordian knot" for almost 30 years , with his wise and far-sighted policy in 44 days with the Patriotic War.

A political heavyweight, historian and philosopher, a brilliant orator who was able (as many of his political opponents note) to convince people of the correctness of his judgments with a single handshake. People who knew him said: "It was impossible to hide a secret thought under the gaze of this man. His handshake was so strong it left a long aftertaste." (Heydar Aliyev's policy: tolerance/2015: 386)Having come to power, Heydar Aliyev embodied in his creative and professional biography a whole strategy of new regional diplomacy. World leaders who are contemporaries of Heydar Aliyev, famous statesmen and political figures, writers have always had a high opinion of the great leader of our people: he was called an outstanding statesman, a giant of politics, a beloved leader of the Turkic world, an owner of a unique talent, a legendary personality. This assessment given to Heydar Aliyev evokes a sense of pride among the entire people.

Russian President Vladimir Putin: He was a great statesman. Without a doubt, we can say that he was a political lump. I treated him not only with great respect, I treated him with love. (Unforgettable meetings with Heydar Aliyev/2008: 73)

Turkish President Recep Tayyip Erdogan: Heydar Aliyev was a famous and beloved leader not only in Azerbaijan, but throughout the entire Turkic world. He owns the statement "One nation, two states", which perfectly expresses the Turkish-Azerbaijani friendship. We must strive to ensure that the idea expressed in this wisest statement continues to live. In order to rejoice the spirit of the great Heydar Aliyev, we must strive to preserve and strengthen the unity and fraternal relations of the Turkic world. (Unforgettable meetings with Heydar Aliyev/2008: 67)

Former US President George W. Bush: I am delighted with the obvious leadership, courage, broad outlook and unique oratory of the world famous statesman Heydar Aliyev.(Together Towards the New Century: Official Visit of Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan to the USA : 27 july - 7 august 1997/1997: 108)

President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev: Heydar Aliyev was my close friend and one of my most respected politicians. Heydar Aliyev has done a great job both for the CIS countries and for his people. Future generations will give a true assessment of his services to his people. Although

it is very difficult for me to speak in the past tense about my dear and unforgettable friend, I must say that Heydar Aliyev, to his last breath, strove for the well-being of his people. (Unforgettable meetings with Heydar Aliyev/2008: 89)

"The merits of Heydar Aliyev in strengthening ties between our countries and the development of Azerbaijan are invaluable, I very well remember our meeting in July 1998 during his visit to the United Kingdom," - these words of *Queen Elizabeth II* testify to the phenomenal quality of Heydar Aliyev in building relations with people of any origin. (Unforgettable meetings with Heydar Aliyev/2008: 77)

Conclusion

The personal authority of the outstanding politician became the main factor determining the country's confident entry into the international arena during the period of his leadership of independent Azerbaijan. Numerous meetings with world leaders ensured the success of the foreign policy of the newly created state. Everywhere he was greeted with respect, Heydar Aliyev's diplomacy conquered the world.

The great leader, as one of the outstanding personalities put forward by history, who rose through his activity over time and space, showed great dedication to ensure the sustainability of successes and achievements in the development of Azerbaijan. One of the most vivid examples of this is the preparation of a successor-follower who, worthily leading our country after a great leader, will ensure the sustainability of the successes achieved, will become the uncontested leader of the people. Today, the ideas of the national leader live and successfully develop thanks to the hard work and activities of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev.

References

1. A.Abdullah/Heydar Aliyev and national-spiritual values/2007: 108/
2. O.Bayramov/Chronicle of the victory of Heydar Aliyev and Azerbaijani chess/Baku/2018: 98/
3. Heydar Aliyev:Bibliographic reference/Baku State University Press/2003: 455/
4. The contract of the century – 10 years/State Oil Company of Azerbaijan / Baku/ 2004 :16/
5. E.Akhundova/Heydar Aliyev - A Living History/TEASS press/2017: 538
6. S.Ayshan/National leader Heydar Aliyev and azerbaijan language/Baku/2011: 180/
7. Heydar Aliyev: words of wisdom/Baku/2009: 371/
8. Heydar Aliyev's policy:tolerance/Science and education press/Baku/2015: 493/
9. Unforgettable meetings with Heydar Aliyev/Baku/2008: 192/
10. Together Towards the New Century: Official Visit of Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan to the USA : 27 july - 7 august 1997/Nurol printing house/1997: 411/
11. I.Huseinova/ Heydar Aliyev - from political leader to national leader/ Baku/ 2005: 511/
12. V.Abbasov/Leadership philosophy/Baku/ 2004: 119/
13. M.Quluzada/History of statehood of Azerbaijan/Baku/2016: 264/
14. E.Akhundova/Heydar Aliyev: Personality and Epoch: Vol. 3: Return/Moscow/2017: 344/
15. https://azertag.az/ru/xeber/Fenomen_Geidara_Alieva_intellekt_kotoryi_ne_vmeshchaetsya_v_o_vremennye_i_prostranstvennyye_ramki_FOTOKOMPOZICIYA-1161186
16. <https://nk.gov.az/ru/page/33/>
17. https://azertag.az/ru/xeber/Politicheskii_fenomen_i_grazhdanskii_podvig_obshchenacionalno_go_lidera_Geidara_Alieva-1776489

Rəyçi: t.ü.f.d. N.Əliyev

Göndərib: 27.10.2021

Qəbul edilib: 16.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/94-100>

Həbibə Fuad qızı Əliyeva
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
habiba.aliyeva99@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Xülasə

Məqalədə ölkəmizi bu günlərə çatdıran Azərbaycan milli ideologiyası haqqında mülahizələr verilir. Yazıçı bu prosesdə Heydər Əliyevin danılmaz rolunu qeyd edir. Əsasən oxucuların diqqətini Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə görülmüş işlərə yönəldir. Təkcə strategiyalar və fəaliyyətlər haqqında deyil, həm də bu ideologiyanın nəticələri haqqında məlumatlar verilir. Bundan əlavə, azərbaycanlıları bu ideyaları inkişaf etdirmək və həyata keçirmək üçün istiqamətləndirmək vacib olduğu qeyd olunur. Azərbaycan əvvəllər ağır vəziyyətdə idi, lakin bu hakimiyyət altında ölkəmiz bugünkü vəziyyətə gəlib çatmışdır. Üstəlik, Heydər Əliyevin qoyub getdiyi irs xalqımızı vətənpərvərlik və həmrəylik dəyərləri ilə inkişafa sövq edib.

Açar sözlər: *Azərbaycançılıq ideologiyası, vətənpərvərlik, dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, milli birlik, həmrəylik*

Heydar Aliyev and the ideology of azerbaijanism

Summary

The article gives the views about the national ideology of Azerbaijan that brings our country to these days. The writer contributes the Heydar Aliyev' s undeniable role in this process. Mainly, draw the readers attention to the activities which had been done in the period of Heydar Aliyev' s governance. Not just gives information about the strategies and activities, but also the consequences of this ideology. Furthermore, it is important to guide Azerbaijanis to develop these ideas and pursue them. Azerbaijan had been in the difficult state before, but under this power our country came to present-day situation. Moreover, Heydar Aliyev' s heritage that he left behind himself leads our nation to raise themselves with patriotism and solidarity values.

Key words: *Ideology of Azerbaijanism, patriotism, statehood, national and moral values, national unity, solidarity*

Giriş

Ümumbəşəri ideyalar xalqların tarix boyu qazandığı ən böyük sərvətidir. Milli ideologiya xalqın bütövlüyü, birliyi və doğma yurduna olan bağlılığının təməlidir. İdeologiya birdən-birə yaranmır. Bu, xalqın qədimdən bəri qazandığı və inkişaf yolunda zənginləşdirdiyi vətənpərvərlik amalıdır. Azərbaycan xalqının milli ideologiyası milli-mənəvi dəyərlər sisteminə əsaslanır. Buna sadəcə ideologiya deyil hətta xalqın xarakterinin göstəricisi, dövlətçilik tarixi və diplomatiyamızın əsası, mənəvi sərvətimiz də deyə bilərik.

Əsrlər keçdikcə xalqımızın mənəvi dəyərləri, mentaliteti, əxlaqi qaydaları formalaşmış, buna görə də, günümüzdə mədəniyyətimiz, irsimiz və Azərbaycanı bu günə kimi gətirən ziyalılarımız ilə fəxr edirik. Ümumilli lider Heydər Əliyevində dedi ki: “Xalqımız öz böyük şəxsiyyətləri vasitəsilə Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamış, zənginləşdirmiş və bu gün ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsinə çevirmişdir”¹ (9, s.113).

Tarix boyu qazandıqlarımız azərbaycançılıq ideyalarının formalaşmasını və inkişafını şərtləndirib. Məlumdur ki, azərbaycançılıq ideyasının tarixi son iki əsrə əhatə edir. Lakin hələ XII əsrdən etibarən yaranmağa başlayan fikir və düşüncələr ideologiyanın təməlini qoymuşdu. Xüsusən, dahi Nizaminin, Nəsiminin, eləcə də Füzulinin əsərlərində olan obrazların təmsalında Azərbaycanlı

¹ Bax: Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında. (Xanlar Vəliyev) Bakı, 2008.

xarakterinə aid keyfiyyətlər göstərilmişdi² (7, s.4). Hər üç böyük şair, həmçinin digər dövrlərin dahi yazıçı və sənətkarları hər zaman əsərlərində azad və müstəqil düşüncəyə yer vermişdilər. Bu xalqımızın tarix boyu azadlıq axtarışında olmasından qaynaqlanır. Azadlıq və istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərvətidir.

XX əsrin sonunda əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edərək uzun müddətdir arzulanan müstəqillik əldə olundu. Həmin illərdə bunun öhdəsindən gələn Ümumilli lider Heydər Əliyev idi. Sovet Rusiyası dağıldıqdan sonra siyasi arenada yaranmış olan xaos vəziyyətini ələ alıb dövləti inkişafa doğru apardı. Sosialist sistemin ağırlığından azad olaraq müstəqilliyə yetişmiş və bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyinin əsası illər əvvəl Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu strategiyaya əsaslanır. Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətdə dəyərlərə, insan meyyarına, əxlaqi keyfiyyətlərə, güclü təfəkkürə önəm verilirdi. O, nəyinki rəhbərlik etdiyi dövrlər ərzində Azərbaycanın adını beynəlxalq səviyyədə tanıtmışa nail oldu, habelə azərbaycançılıq ideologiyasının da əsasını qoydu. Bu ideologiya özündə tarixi keçmişimizi, bugünümüzü və gələcəyimizi ehtiva edir. Əlbəttə ki, azərbaycançılıq ideologiyası yaranmamışdan əvvəl də xalqda millətçilik, vətənsəvrlik kimi ideyalar mövcud idi. Amma Sovet hakimiyyəti və əhalinin çiyinlərinə yüklənmiş kommunist rejiminin dözülməzliyi bu ideyaların praktikada inkişaf etdirilməsinə əngəl idi. Nəticədə bu ideyalar uzun müddət yaddaşlarda qalmışdı. İnsan azadlığı anlayışı belə olmayan bu cür ağır əsarətdən sonra bu regionda yenidən yüksək inkişafa malik olan müstəqil dövlətin yarana biləcəyi ehtimalı sıfıra bərabər idi. Lakin Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqillik qazanacağına inanırdı. Siyasi yüksəliş dövrü və ondan sonrakı illərdə də, Heydər Əliyevin parlaq dövlətçilik bacarığı özünü qabarıq şəkildə göstərdi.

Azərbaycançılıq ideologiyası tarixi-siyasi amillərin məzmununu müəyyən edən konsepsiyadır. Mənəvi, əxlaqi və humanitar dəyərlər, türkçülük və Avropa meyilləri, tarixi varislik bunlar hamısı azərbaycançılıq ideologiyasında ahəngdar formada öz əksini tapmışdır. Bu ideologiya tarixən gələn ənənələri gələcək nəsillərə ötürmək üçün vasitədir. Azərbaycançılıq ümumbəşəri dəyərlərdən yetərincə bəhrələnməklə yanaşı öz milli mentallığını, öz milli “mən” çalarlarını qoruyub saxlamaqdır³ (11, s.527).

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın müstəqilliyi və inkişafını dəstəkləyən insanlar vahid dövlətçilik ətrafında birləşdilər. Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, daimi və əbədi olması bundan da çətindir. Bu ideologiya Azərbaycanın və onun vətəndaşlarının dövlətçilik maraqlarına xidmət edir. Ulu öndərin hakimiyyəti illərində bu ideologiya siyasi səviyyəyə qaldırılıb təlimə çevrildi. Bildiyiniz kimi, qloballaşan və transmilliləşən dövrdə xalqda milli dəyərləri, əxlaqi keyfiyyətləri və tarixi irsi qorumaq, həmçinin müasir və inkişaf etmiş multikultural dəyərlər ilə xalqı təmin etmək çətindir. Bütün bu faktorların cəmi Azərbaycanda harmonik cəmiyyətin yaradılması ilə bərabər sosial, siyasi, mədəni prinsiplərin vəhdətində, xalqda dövlətə və onun başçısına sonsuz inam yaranmışdı. Ulu öndərin çıxışında dediyi, “Milli mənsubiyyət hər bir insan üçün onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gündə fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” - fikri Heydər Əliyevin timsalında hər bir şəxs üçün öz yurduna və torpağına, milli köklərinə bağlılığını göstərir⁴ (9, s.164). Bu cür yanaşma xalqda mənəviyyətin və milli şüurun yüksəlişinə səbəb oldu. Qəbul etdiyi qərarlarda və atdığı hər addımda həmişə Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələrini əsas götürmüşdü. Siyasətdə və bununla paralel olaraq iqtisadi və mədəni sferalarda əldə olunan uğurlar və yeniliklər nəticəsində maddi yüksəliş əldə olunmuşdu. Maddi yüksəliş isə özü ilə birlikdə cəmiyyətə mənəvi yüksəlişi də gətirirdi. Bu isə özünü təhsil və elm, eləcə də incəsənətin müxtəlif sahələrində göstərirdi. İlk olaraq xalqın intellektual və elmi potensialının artırılmasına yönəlmiş siyasət əslində bir növ dövlətin gələcəyinə yatırılan investisiya idi. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində əkdirdi bu toxumların bəhrəsini biz müasir Azərbaycanın gəldiyi inkişaf səviyyəsində görə bilirik. Mədəniyyətlərin qovşağında yerləşən

² Bax: Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. (Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A.) Bakı, 2016

³ Bax: Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. (Nizami Xudiyev) Bakı, 2014.

⁴ Bax: Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında. (Xanlar Vəliyev) Bakı, 2008.

Azərbaycan həm şərqin zəngin mədəni-əxlaqi dəyərləri, həm də qərbin bəşəri demokratik yenilikləri ilə vəhdət təşkil edir. 1993-cü ilin sonlarından etibarən azərbaycançılıq ideologiyasının müasir elmi-nəzəri standartlar səviyyəsində formalaşmasının şahidləriyik⁵ (10, s.100).

Azərbaycançılıq ideyaları ilə gənc nəslin tərbiyə olunması Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərindən başlayaraq digər dövrlərdə də ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdi. O, bütün sahələrdə gənclərin rolunun artırılmasına istiqamətlənmiş fəaliyyəti dəstəkləyirdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın parlaq gələcəyini gənclərin əlində görürdü. Heydər Əliyev daima gəncləri fəal görməyə, istənilən məsələni təmkinlə və ağılla həll etməyə, həyatda fəal mövqə tutmağa çağırırdı. Qeyd edirdi ki, bunlara çatmaq üçün, gənclər daim mənəviyyat və daxili aləmlərini zənginləşdirməlidirlər. Əslinə qalsa, Heydər Əliyevin fəal mövqə təliminin əsasında azərbaycançılıq ideyalarının kommunist rejiminin təsirindən yeni çıxmış gənclərə aşılması dururdu⁶ (12, s.63). Təhsildə aparılan siyasətin nəticəsində, bir çox tələbələrə xaricdə təhsil imkanı yarandı. Həmin tələbələrin əksəriyyəti bu gün həm Azərbaycanda, həm də xaricdə yerləşən dövlət orqanlarında dövlətimizi təmsil edirlər. Ümumilli lider həmişə çalışırdı ki, tək-cə yeni nəsil deyil, o cümlədən Azərbaycan xalqının hər bir nümayəndəsi yüksək mövqeyə çata bilsin. Azərbaycan gəncləri bu ideyalarla özlərini inkişaf etdirməli və mənəvi sərvəti növbəti nəsillərə zənginləşdirib ötürməlidirlər.

Çıxışlarının birində ulu öndər qeyd etmişdi ki, “Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı özünü daim azərbaycanlı kimi hiss etməli və dövləti haqqında düşünməlidir”⁷ (9, s.142). Bu ideyaların dünyaya yayılmasında atılan addımlardan biri də Azərbaycanlıların həmrəyliyinə təşkil olunması idi. Xarici ölkələrdə müxtəlif qrup və adət-ənənələrin təsiri altında uzun illər yaşayan, lakin öz milli dəyərlərini unutmamış azərbaycanlıların bir araya gətirilməsində Heydər Əliyev kimi liderə ehtiyac var idi. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların fəaliyyətinin həm azərbaycançılıq ideologiyasının yayılmasında, həm də Azərbaycan diasporunun fəaliyyətində böyük rolu olmuşdu. Xüsusilə, 70-ci illərdən başlayaraq təhsildə həyata keçirilən yeniliklərdən biri də tələbələrin xarici ölkələrdə yerləşən seçilmiş təhsil mərkəzlərinə göndərilməsi idi. Bu hal xaricdə azərbaycanlıların gücünü daha da artırmışdı⁸ (12, s.65).

Bildiyimiz kimi, 1989-cu il 31 Dekabr tarixində Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ikiyə bölünən xalq həmrəyliyinə nümayiş etdirdi. Azadlığı və müstəqilliyi əlindən dəfələrlə alınmış, ərazisi işğal edilmiş və parçalanmış dövlət üçün bu nümayiş dünya azərbaycanlılarının milli şüurunda oyanış yaratdı. Xaricdə Yaşayan azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması soydaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi və birliyin uzun müddət təmin olunması üçün atılan addımlardan biri idi. Həmçinin Heydər Əliyevin xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında qəbul etdiyi Qanun Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin təkmilləşdirmişdi.

Yeniliklərin qəbul olunması ilə yanaşı mədəni irsin qorunub saxlanması da vacibdir. Bu da Azərbaycanda elm və maarifin inkişaf sahələrinin azərbaycançılıq ideologiyası ilə sintezini şərtləndirirdi. Siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət fərqi olmadan istənilən sahədə yalnız həqiqi biliklər almış şəxslər uğur qazana bilər. Heydər Əliyev heç bir fərq qoymadan elmin istənilən sahəsinin himayədarı olub. Xalqın mənəvi tərbiyəsində bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə xüsusi diqqət göstərirdi. Bu xüsusiyyət gənclərdə mədəniyyətimizə daim hörmətlə yanaşmağı təlqin edirdi.

Heydər Əliyev incəsənətin müxtəlif sahələrində azərbaycançılıq ideyalarını yaymaq məqsədi onun xidmətlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanlı incəsənət və elm xadimlərinin digər ölkələrdə tanınması, görkəmli yazıçıların əsərlərinin xarici dillərə tərcümə edilməsi, habelə teatr səhnələrində və televiziyalarda göstərilməsi azərbaycanlıların bədii ruhunun dünyaya tanıtılması siyasəti idi. Təşkil olunan tədbirlərin çoxunda Heydər Əliyev özü şəxsən iştirak edirdi. Bununla bu sahədə çalışan şəxslərə və onların sənətinə verdiyi dəyəri hiss etdirirdi.

Azərbaycançılıq ideologiyasından əsas ünsürlərindən biri Azərbaycan dilidir. Hər bir xalqın

⁵ Bax: Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. (Sona Vəliyeva) Bakı, 2002.

⁶ Bax: Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. (Mübariz Yusifov) Bakı, 2003.

⁷ Bax: Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında. (Xanlar Vəliyev) Bakı, 2008.

⁸ Bax: Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. (Mübariz Yusifov) Bakı, 2003.

milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan onun dilidir⁹ (2, s.10). Dilimiz bütün tarixi formasiyalardan, ona müxtəlif dövrlərdə olan təzyiqlərdən qurtularaq yalnız müstəqillik dövründə daimi olaraq həqiqi qiymətini ala bilmişdi. Beləliklə, ilk dəfə dilimiz müstəqil inkişaf etmək şansı qazanmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası elə bir dövrə təsadüf etdi ki, dünyada gedən qloballaşma, həmçinin bizim dünyaya inteqrasiya olumağa məcbur olmağımızın nəticəsində dilimiz digər dillərin təsirinə düşdü. Lakin tarazlı siyasətin sayəsində bu ölkə üçün böyük təhlükə kəsb etmədi. Hər hansısa xarici dilin öyrənilməsi öz dilimizlə paralel formada aparılması, əslində, dilin azərbaycanlıların hesabına inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxardı.

Azərbaycan dili bədii üslub üçün zəngin olduğu qədər, diplomatik dil kimi nisbətən geri qalırdı. Ondan ötrü ki dövrün bütün diplomatik sənədləri rus dilində idi¹⁰ (8, s.83). Habelə dövlət işlərində çalışan şəxslərin əksəriyyətinin rus dilində təhsilinin olmasından qaynaqlanırdı ki, Azərbaycan dili dövlətlərarası münasibətlər üçün diplomatik dil səviyyəsində deyildi. Bu sahədə dili inkişaf etdirə biləcək kadrların da sayında azlıq müşahidə edilirdi. Vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün, Heydər Əliyevin qəbul etdiyi fərman və ya sərəncamlarla yanaşı bu sahədə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi üçün atdığı addımlar dilin inkişafında önəmli hesab edilir. Azərbaycan dili çox zəngin dildir və bu dili beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaq üçün əlavə dillərin köməyinə ehtiyac yox idi. Sadəcə bu sahədə çalışanlara milli dövlətçilik dəyərlərimizi aşılamağa ehtiyac var idi.

Heydər Əliyev də təhsilini rus dilində almasına baxmayaraq, səlis natiqlik qabiliyyəti ilə etdiyi çıxışlara hər kəs heyranlıqla qulaq asırdı. Bu natiqlik qabiliyyətinin səbəbi Heydər Əliyevin müxtəlif dil üslublarının imkanlarından geniş istifadə edə bilmə qabiliyyətinin olması idi. Lakin bunun izahını sadəcə dil bilikləri səviyyəsində göstərə bilmərik. Dil ona görə rəvandır ki, fikirlər, düşüncələr müstəqildir. Azərbaycan dili bütün diplomatik tələblərə cavab verir¹¹ (8, s.86). Elmin digər sahələrində dilin inkişafından asılı olmayaraq, dil yalnız milli səviyyədə dövlət dili kimi formalaşmalıdır. Heydər Əliyev bu işi qısa zamanda gerçəkləşdirdi və dövlət dilimizi azərbaycançılıq ideologiyasının əsas atributlarından birinə çevirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının dirçəlməsi və inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlər misilsizdir. 60-70-ci illərdə xalqın əksəriyyəti kənd yerlərində yaşayırdı, əkinçilik və maldarlıq, xırda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurdular. Artıq 80-ci illərdən etibarən Azərbaycanda xeyli zavod və fabriklər tikilib istifadəyə verilmişdi. Əhalinin təhsilli və intizamlı işçiləri daha yaxşı şərtlər və təhlükəsiz şəraitdə əməyə cəlb edilmişdilər. Böyük şəhərlər ilə yanaşı, həm də kəndlərdə yenidənqurma işləri həyata keçirilirdi. Məktəblər, uşaq bağçaları, kitabxanalar və digər mədəniyyət mərkəzləri istifadəyə verilirdi.

Azərbaycan qədim dövrlərdən ağ qızılı kimi tanınan pambıq plantasiyaları, meyvə bağları, tütüncülük ilə şöhrət qazanmış ölkədir. Amma SSRİ dağıldıqdan sonra bu sahələrin çoxunun inkişafı zəiflədi və geriyə düşdü. Neft maşınqayırması sahəsində olan gerilik ölkənin neft sektorunda olan mövqeyini zədələyirdi. Buda digər ölkələr ilə bu sahələrdə olan iqtisadi əlaqələrdə durğunluq yaratmışdı. Azərbaycan XX əsın son on illiyində qeyri-stabil və tənəzzül edən iqtisadiyyata malik dövlət profilinə malik idi. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi ilə bu problemlər öz həllini tapmağa başladı. Əvvəlki nüfuzu qaytarmaq üçün, ilk olaraq neft-qaz sektoru dirçəldilməli idi. Dünyanın qabaqcıl neft ölkələri ilə bağlanan müqavilələr, qısa müddət ərzində müxtəlif ölkələrə mənsub olan şirkətlərlə qurulan əməkdaşlıqlar iqtisadi yüksəlişi də gecikdirmədi. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərləri istifadəyə verildi, İpək yolunun çəkilişinə başlandı. Bu sahədə olan köhnə ad-sanın qazanılması naminə onlarla böyük addımlar atıldı¹² (3, s.88).

Heydər Əliyevin apardığı həm daxili, həm də xarici siyasət, həyata keçirdiyi diplomatik danışıqlar, təməlini qoyduğu idarəetmə sistemi diplomatiyamız üçün məktəb hesab edilir. Sovet imperiyasının təsirindən yeni azad olub, müstəqillik qazanmış bütün xalqlar üçün milli dövlətçilik

⁹ Bax: Heydər Əliyevin dil siyasəti. (Vilayət Əliyev) Bakı, 2003.

¹⁰ Bax: Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. (Səlahəddin Xəlilov) Bakı, 2002.

¹¹ Bax: Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. (Səlahəddin Xəlilov) Bakı, 2002.

¹² Bax: Tammətli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005.

hisslərinin oyanması normal hal idi. Xüsusən, Azərbaycan kimi başqa ölkələrin güclü ideoloji təsirləri ucbatından ərazi və əhalisini itirmiş dövlət üçün bu hissələrin oyanması təqdirəlayiq hal idi.

Azərbaycanda heç vaxt millətçilik başqa xalqlardan özünü üstün görmək və ya digər xalqların nümayəndələrinə qarşı ayrı-seçkilik edərək qatı formada özünü göstərməmişdir¹³ (8, s.91). Bu daha çox xalqın həmrəyliyində hiss edilirdi. Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində yaşayan bütün digər xalqların nümayəndələrinə tolerantlıq göstərilir və birliyə çağırılır. Çünki onlar hamısı Azərbaycan vətəndaşıdır və həmrəy olaraq dövlətin firavanlığı üçün daim çalışmalıdırlar. Bu yanaşma və təbliğatın nəticəsidir ki, bu gün xalq vahid ideoloji düşüncə altında toplana bilər. Bu diplomatiyanın əsasında şəxsiyyət və insan amili durur. Prezidentimiz İlham Əliyev də hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən ulu öndərin bizə miras qoyduğu irsi davam etdirir və bu diplomatiya və dövlətçilik təlimi dövrün tələbləri, həmçinin dünyada baş verən hadisələrə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirir.

Heydər Əliyevi düşündürən ən vacib məsələlərdən biri erməni təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş torpaqların geri qaytarılması məsələsi idi. Bu problemin həllində həmişə sülh-sevər müvqə tutur və məsələni danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışırdı¹⁴ (6, s.175). O dəfələrlə xalqa etdiyi müraciətlərdə nəyin bahasına olursa-olsun, lazım gələrsə qanımızın son damlasına qədər vuruşaraq torpaqlarımızı azad edəcəyimizi deyirdi. Ermənilər müxtəlif illərdə fərqli bəhanələrlə Qarabağ məsələsini gündəmə gətirənlər də, bu təxribatların qarşısı alınmışdı. Heydər Əliyev bu məsələyə həmişə həssaslıqla yanaşır, çünki regionun əhəmiyyəti çox önəmli idi. Qarabağ Azərbaycanın tarix muzeyidir, mədəniyyət və incəsənət beşiyidir. Xüsusilə, Şuşa Azərbaycanın regionda yerləşən mədəniyyət mərkəzidir. Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan mövcud ola bilməz.

Keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarından etibarən Heydər Əliyevin göstərişi ilə Qarabağda, əsasən Şuşa şəhərinin düşmən tərəfindən dağıdılan ərazilərində yenidənqurma işlərinə başlanılmışdı. Burada yeni binalar tikilmiş, tarixi abidələr və mədəniyyət mərkəzləri bərpa edilmiş və yeniləri istifadəyə verilmişdi¹⁵ (3, s.87).

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına yaxın vəziyyət kənar qüvvələrin təsiri ilə təzədən mürəkkəbləşdi. Düşmən tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı ərazi iddialarına yenidən başlandı. Bu işğalçı dövlətin Azərbaycan ərazisində törətdiyi cinayət və terror aktlarının ilki deyildi, sonuncusu da olmadı.

Dünya Azərbaycanlılarının 2001-ci il 9-10 Noyabr tarixində keçirilən I qurultayında Heydər Əliyev əminliklə qeyd etmişdi ki, “Biz ya torpaqlarımızı azad etməli, ya da məhv olmalı və millət olmadığımızı etiraf etməliyik”¹⁶ (1, s.9). İşğalçı dövlət və Azərbaycan arasında olan münaqişənin həll olunması üçün lazım olan hərbi və mənəvi ehtiyacların bazası Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərindən başlayaraq yaradılmışdı. Sürətli inkişaf strategiyası Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə qəbul edilmiş, sonrakı dövrlərdə də tətbiq edildiyi sahələrə əsaslı təsirini göstərmişdi. Bunlara güvənərək, mənim axıra çatdırma bilmədiyim taleyüklü məsələləri xalqın köməyi və dəstəyi ilə İlham Əliyev başa çatdıracaq deyə bilirdi.

Heydər Əliyevin gələcəyə bağladığı ümidlər özünü doğrultdu. Ötən il Azərbaycan ordusu adını hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazdı. Uzun illər ərzində nəticəsi olmayan danışıqlarla həll edilə bilməyən Qarabağ münaqişəsi Ali Baş Komandanın rəhbərliyi və ordumuzun şücaəti sayəsində öz həllini tapdı. Qısa müddət ərzində torpaqlarımız işğalçılardan təmizləndi. Ordumuzun təchiz edildiyi ağır artilleriya, pilotsuz uçuş aparatları və ən müasir silahlar vasitəsilə düşməne havadan və qurudan vurulan zərbələr qarşı tərəfin qüvvələrini iflic vəziyyətinə saldı¹⁷ (4, s.2). Lakin bu döyüş sursatları sadəcə bir vasitə idi. 44 Günlük II Qarabağ müharibəsində qalibiyyətimizi mümkün edən əsas faktor Azərbaycan əsgərinin döyüş meydanında olan ruh yüksəkliyi oldu. Ordumuz illərdir

¹³ Bax: Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. (Səlahəddin Xəlilov) Bakı, 2002.

¹⁴ Bax: Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. (İradə Hüseynova) Bakı, 2004.

¹⁵ Bax: Tammətənli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005.

¹⁶ Bax: Kitabxanalarda Heydər Əliyev irsinin və azərbaycançılıq ideyasının təbliği. (Nina Alishova) Bakı, 2013.

¹⁷ Bax: “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr, 2021.

mövcud olan saxta “məğlubedilməz Ermənistan ordusu” mifini məhv etdi. Düşmənin təslim olmaq və kapitulyasiya aktını imzalamaqdan başqa çıxış yolu qalmadı. Bütün Dünyaya Azərbaycan xalqının necə vətənpərvər, dönməz və səbrli xalq olduğu göstərildi.

Hər bir əsgər və zabıt qələbəyə inam psixologiyası ilə vuruşurdu. Çünki ordumuz özünün tarixi sahibi olduğu torpaqlarda idi. Biz öz torpağımızda ədalət naminə vuruşurduq, düşmən isə bu torpaqların onlara məxsus olmadığını bilirdi. Buna görə də, işğalçı dövlətin ordusu döyüş mövqelərini, habelə silah-sursatı geridə qoyaraq qaçırdılar. Ordumuz isə Ali Baş Komandanın yalnız irəli əmri ilə mərdliklə vuruşmağa davam edirdi. Qarabağda aparılan işğaldan azad etmə əməliyyatlarında istifadə edilən döyüş taktikaları hətta dünyanı diqqətini çəkmişdi. Mürəkkəb relyefə malik olan regionda davam etdirilən döyüşlər dünya mediası tərəfindən uzun müddət araşdırıldı.

Ulu öndərin zamanında xalqa aşıladığı vətəni və torpağı sevmək, vətənin bir qarış torpağı uğrunda lazım gələrsə, canından da keçmək lazım olduğu ideyalarının bu gün canlı şahidi oluruq. Nəinki Heydər Əliyev, habelə prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən layihələrdən qazanılan gəlirin çox hissəsi ordu quruculuğuna sərf edilmişdi. İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi illərdən etibarən ordunun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, yeni silahlar və texnika ilə təchiz olunması üçün çalışıb¹⁸ (5, s.4). Əgər bu addımlar atılmasaydı, Azərbaycan ordusu düşməyə layiqli cavabı verə bilməz və hələdə məsələnin həlli üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının illərdir qəbul olunub heç bir işə yaramayan qətnamələrinin və Minsk qrupunun nəticəsiz görüşlərinin ümidinə qalardıq.

Azərbaycanın fərqli geosiyasi maraqların kəsişdiyi regionda yerləşməsi və burada yaşayan xalqların milli-etnik müxtəlifliyi daim fikir ayrılıqları və toqquşmaların yaranmasına gətirib çıxarıb. Ərazimizə olan təcavüz və təxribatlar bitməyib, hələdə davam edir. Belə bir zamanda milli birliyi qorumaq həmişəkindən daha vacibdir. Azərbaycançılıq ideologiyası vahid və bölünməz Azərbaycanın inkişafı naminə xalqın hər bir fərdinə aşılanmalıdır.

Nəticə

Azərbaycançılıq ideologiyası xalqın birliyini təmin etmək üçün vahid dəyərlər sistemini təşkil edir. Bu ideologiyanın möhkəmlənməsində ulu öndərin hər bir sahədə olan fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilməlidir. Azad və demokratik dövlət arzusunda olan hər bir vətəndaş azərbaycançılıq ideyalarının daşıyıcısı olmalıdır. Cəmiyyəti formalaşdıran qanunlar sistemi yalnız konstitusiyada yazılan maddələrdən ibarət deyil, bunlar tarixən Azərbaycan xalqını formalaşdıran milli-mənəvi qanunlardır. Bu istiqamətdə Heydər Əliyevin yeritdiyi uzaqgörən siyasət bu gün Azərbaycanın şanlı tarixinin səhifələrini bəzəyir.

Son illər ərzində bu ideologiya daha da güclənib. Artıq cəmiyyət nə istədiyini bilir, vahid amal və məqsəd uğrunda birləşib öz gücünü dünyaya nümayiş etdirir. Bu da azərbaycançılıq ideyalarının hər bir sahəyə uğurla tətbiqinin nəticəsidir. Təkcə daxildə deyil, hətta Azərbaycandan xaricdə belə bu ideyalar müfəssəl şəkildə təbliğ olunur. Bu ideyalar Dünya Azərbaycanlılarının birliyinin təşkili, dövlətimizin adət-ənənə və zəngin tarixinin dünyaya yayılmasında əsas vasitələrdəndir. Bu mövzuda neçə-neçə məqalələr yazılıb, konfranslar keçirilib, kitab və jurnallar nəşr edilib. İdeologiya müxtəlif aspektlərdən araşdırılıb, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılır. Burada əsas olan ideologiyanın təməl prinsiplərinin qorunub saxlanmasıdır. Bu ideologiyanın assimilyasiyası millətin dininin, mədəniyyət və incəsənətinin, dilinin itirilməsi deməkdir.

Azərbaycan xalqı böyük xalqdı və bunu hər sahədə sübut edir. Qazanılan zəfərlər sadəcə döyüş meydanı ilə kifayətlənmir, eləcə də diplomatiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət, idman və digər bütün sahələrdə Azərbaycan artıq özünü dünyaya sübut etmiş müstəqil dövlətdir. Tezliklə işğaldan azad olunan ərazilərimiz gözəl infrastruktur, yaşayış məntəqələri və mədəniyyət mərkəzləri ilə əvvəlkindən daha gözəl hala gələcək. Azərbaycançılıq ideologiyası burada yenidən oyanacaq və dərin köklər salacaq.

¹⁸ Bax: “Xalq qəzeti”, 12 noyabr, 2020.

References

1. Alishova N. (2013), 'Publicity of Heydar Aliyev's heritage and the idea of azerbaijanism in libraries'. Azerbaijan National Library, p.9.
2. Aliyev V. (2003), 'Heydar Aliyev's language policy'. "Nurlan" publishing and printing enterprise, p.10,14.
3. Azerbaijani Diaspora (2005), 'A collection of full-text electronic materials'. Presidential Library, p.86-91.
4. AZERTAC (2021, September 29), 'Interview of president İlham Aliyev to the Turkey's Anadolu Agency'. "Xalq" newspaper, p.1-3. <https://xalqqazeti.com/pdf/xalq%2028%20sentyabr%202021%20OPT.pdf>
5. Bayramov V. (2020, November 12). 'The Azerbaijan army has won a historic victory in the 44-day war'. "Xalq" newspaper. [http://www.anl.az/download/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/download/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070(meqale).pdf)
6. Huseynova I. (2004), 'Founder of the independent Azerbaijani state'. "Təhsil" publishing house, p.175.
7. Jafarov N., Sardarov V., & Jafarov A. (2016), 'Ethnographic Bases of Azerbaijanism Ideology'. "Elm və Təhsil" publishing house, p.196-205.
8. Salahaddin X. (2002), 'Heydar Aliyev and Azerbaijanism ideology'. "Azerbaijan University" publishing house, p.77-88, 89-91.
9. Valiyev X. (2008), 'Heydar Aliyev About Statehood (sayings, quotations, aphorisms)'. "Adiloğlu" publishing house, p.113, 142, 164.
10. Valiyeva S. (2002), 'Azerbaijanism as a national ideology and literary-aesthetic teaching. About the setting of the subject'. "Azerbaijan University" publishing house, p.100.
11. Xudiyev N. (2014), 'Heydar Aliyev and Azerbaijani language'. "Elm və Təhsil" publishing house, p.527.
12. Yusufov I.M.(2003), 'Heydar Aliyev and Azerbaijanism ideology'. "Nurlan" publishing and printing enterprise.

Rəyçi: s.e.f.d. C.Cahangirli

Göndərib: 01.11.2021

Qəbul edilib: 20.11.2021

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/101-110>

Famil Hüseyn oğlu Məmmədov
Azərbaycan Texniki Universiteti
texnika elmləri doktoru, professor
famil_mammadov@mail.ru

İNFRASTRUKTUR REJİMLİ LOKAL RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNİN MODELƏRİ VƏ EHTİMAL-ZAMAN XARAKTERİSTİKALARININ HESABLANMASI METODLARI

Xülasə

İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin riyazi modellərinin və bu modellər əsasında, onların ehtimal - zaman xarakteristikalarının təyin olunması metodlarının işlənməsi məsələsinə baxılmışdır. Bu şəbəkələrin riyazi modelləri və ehtimal - zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının işlənməsinin aktuallığı əsaslandırılmışdır. Simsiz lokal rabitə şəbəkəsi və üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin konvergensiyası bazasında infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin ikifazlı konseptual modeli təklif olunmuşdur. Bu model bazasında infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin Laplas çevirməsi əsasında riyazi modelləri və bu modellər əsasında baxılan şəbəkələrin ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları təklif edilmişdir.

Açar sözlər. *İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələri, simsiz lokal rabitə şəbəkəsi, üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsi, simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyası, üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyası*

Models of local area networks with infrastructure mode and methods of calculation of probability-time characteristics

Summary

The issue of developing mathematical models of local area networks with infrastructure mode and methods for determining their probability-time characteristics on the basis of these models have been considered. The urgency of the development of mathematical models of these networks and methods for calculating the probability-time characteristics have been substantiated. A two-phase conceptual model of local area networks with infrastructure mode was proposed on the basis of the convergence of wireless local area network and ring-wired local area network. On the basis of this model, mathematical models based on the Laplace transform of local area networks with infrastructure mode and calculation of probability-time characteristics of the considered networks on the basis of these models have been proposed.

Key words: *Local area networks with infrastructure mode, wireless local area network, ring-wired local area network, interface station of the wireless local area network, interface station of the ring-wired local area network.*

Giriş

Simsiz texnologiya bu gün rabitə sahəsində bütövlükdə və lokal rabitə şəbəkələrinin qurulmasında perspektiv texnologiya kimi geniş yayılmışdır (1). Mobil telefonları, peyk xidmətləri, son zamanlar isə İnternetin sürətlə inkişaf etməsi kommunikasiyanın və şəbəkələrin xarakterində kifayət dərəcədə dəyişikliyə gətirib çıxarmışdır. Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri birləşmə üsullarına görə çox böyük üstünlüyə malik olmasıdır. Bu şəbəkələr böyük əmək sərf etmədən istifadəçiləri İnternetə və kabel çəkilişi çətin olan yaxud tam mobillik tələb olunan yerlərdə yerləşən müəssisələrin resurslarına birləşdirməyə imkan verirlər. Ona görə də

kiçik ofisdən tutmuş böyük miq-yaslı şəbəkələrin layihələndirilməsi zamanı simsiz texnologiyalardan istifadə olunması vacibliyi yaranmışdır. Bu texnologiya şəbəkənin qurulmasında vəsaitlərə, böyük əmək sərf olunmasına və vaxta qənaət etməyə imkan verir.

Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin sadəliyi və çox baha başa gələn lisenziyanın alınması vacibliyinin olmaması bu şəbəkələrə diqqəti daha da artırır. Bu şəbəkələr təkcə rabitənin təşkilində xərclərin azalmasına deyil, həm də onların modernləşdirilməsinə imkan verir. Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin üstün cəhətlərindən biri onların konfigurasiyasının çevikliyi, genişləndirilməsinin sadəliyi, İnternetə simsiz daxilolmanın təşkili və vacib olan təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bu şəbəkələr IEEE 802.11 standartı və onun müxtəlif modifikasiyası əsasında qurulurlar (2). Bu standart vasitəsilə binalarda qrupşəkilli resurslara, universitet kampuslarına və s. simsiz daxilolmanı təmin edir, eləcə də WEP, WEP+, WPA, Radius protokolları istifadə etməklə vacib olan təhlükəsizliyi təmin edə bilirlər. Bu şəbəkələrdə müştərilər kompüterə USB, PCMCIA yaxud PCI interfeyslərin biri ilə qoşulurlar. Onların istifadə olunması şəbəkənin məhsuldarlığının artırılmasına, eləcə də onun resurslarının effektiv bölünməsinə, çevik genişləndirilməsinə, şəbəkənin yükünün, eləcə də trafikinin artması zamanı, onun strukturunun modifikasiya olunmasına şərait yaradır ki, bu da simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin ən üstün cəhətidir. Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin qurulmasında modulluq prinsipi istifadə olunur ki, bu da şəbəkənin texnologiyasını, eləcə də etibarlılığını və ucuz başa gəlməsini təmin edir.

Son axırıncı otuz il ərzində simsiz texnologiyaların geniş yayılması sayə-sində simsiz lokal rabitə şəbəkələri bütün dünya miqyasında geniş istifadə olunmağa başlamışdır (3)/ Bu texnologiyalar bazasında qurulan simsiz lokal ra-bitə şəbəkələri öz veriliş qurğularının informasiya mənbələrinə yaxın məsafədə yerləşməsi və kiçik ərazilərdə yerləşmiş istifadəçilərə xidmət etmələri ilə fərqlənilir. Onlar orta radius (500 m-dək) əhatəsinə malikdir və verilənlərin ötürülməsi üçün santimetrli radio diapazon istifadə edirlər. Belə sistemlərin etibarlılığı informasiya verilişinin və onun idarə olunmasının mərkəzləşdirilməmiş prinsipinə əsaslanır. Bu şəbəkələrdə avadanlıqların və sistemli şəkildə həyata keçirilən funksiyaların coğrafi paylanması reallaşdırılır. Ona görə də bu şəbəkələr, həm də təyinatından asılı olaraq diametri bir neçə metrədən bir neçə kilometrəqədər, bir sıra hallar da isə on kilometrəqədər olan ərazilərdə qurulurlar.

Simsiz lokal rabitə şəbəkələri ofislərdə, kotedjlərdə, sərgilərdə, konfranslarda, hava limanlarında, tələbə şəhərciklərində və həm də açıq ərazilərdə qurulurlar. Binaların vahid informasiya şəbəkələrinə birləşdirilməsi üçün simsiz radiokanallardan geniş istifadə olunur (4). Keyfiyyətli informasiyalı magistralın qurulması zamanı çoxlu sayda texniki məsələlərin həllində simsiz radiokanalın rolu və xüsusi çəkisi çox böyükdür. Radiokanalın əsas üstün cəhəti quraşdırılmasının və köklənməsinin tez başa gəlməsi, magistralda lazımcına yüksək sürətin olması, magistralın optik-lifli kabel üzərində qurulmasına nisbətən ucuz başa gəlməsi, eləcə də verilənlərin 20 km və daha çox məsafəyə ötürülməsinin təmin olunmasıdır. Simsiz radiokanalda veriliş sürəti bir neçə on Kbit/s-dən yüzlərlə Mbit/s-ə və hətta bir Hbit/s-ə dək çatır. Simsiz radiokanalın qurulmasında əsas vacib şərt antenalar arası bilavasitə görüntünün olmasıdır. Bu kanalın etibarlılığı və təhlükəsizliyi istifadə olunan avadanlıqların keyfiyyətindən asılıdır, ona görə radiokanalın qurulmasında dünyəvi brendlərin aktiv və passiv avadanlıqlarından istifadə olunur.

Simsiz lokal rabitə şəbəkəsi yalnız ofisdaxili şəbəkələrin yaradılmasında istifadə olunmur, o həm də İnternetə daxilolmanı təmin edən şəhər miqyaslı simsiz şəbəkələrin yaradılmasında istifadə olunur (5). Simsiz lokal rabitə şəbəkələr radiokanal üzrə kompüterlər, şəbəkələr və digər avadanlıqlar arasında Triple play konsepsiyası çərçivəsində nitq, verilənlər, video və s. verilişlərin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Simsiz lokal rabitə şəbəkələrinin əksəriyyəti hazırda “infrastruktur” rejimində işləyirlər (6). İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin İRLRŞ xarakterik xüsusiyyətlərindən biri simsiz lokal rabitə şəbəkəsi və simli lokal rabitə şəbəkəsinin konvergensiyasını həyata keçirməkdir. Bu şəbəkələrin stansiyalarının biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi bilavasitə deyil simsiz kommutator funksiyasını yerinə yetirən daxilolma nöqtəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Daxilolma nöqtəsi simli lokal rabitə şəbəkəsi və simsiz lokal rabitə şəbəkəsi arasında körpü K rolunu oynayır və İRLRŞ-in

ürəyi hesab olunur. Daxilolma nöqtəsi adətən özündə qəbuledicini, vericini, interfeys stansiyalarını, Ethernet portunu, antenləri və verilənlərin emalı ilə məşğul olan proqram təminatını ehtiva edir. Bu qurğular İRLRŞ-in İnternetə çıxışını təmin edir və istənilən yerdə, istənilən şəraitdə, istənilən zamanda onlara yeni istifadəçilər qoşmağa, eləcə də şəbəkə-nin məhsuldarlığını azaltmadan onlara yeni qovşaqlar daxil etməyə imkan verir. Daxilolma nöqtəsi həm də İRLRŞ-in əhatə dairəsini genişləndirmək və şəbəkədə baş verən tıxacların azaldılmasını təmin etmək üçün onlara əlavə daxilolma nöqtələri qoşmağa imkan verir. Daxilolma nöqtələri arasında rouminq rabitəsini istifadə etməklə istifadəçilər, hətta hərəkət etdikləri zamanda da şəbəkənin resursları ilə işləməyi davam etdirə bilirlər.

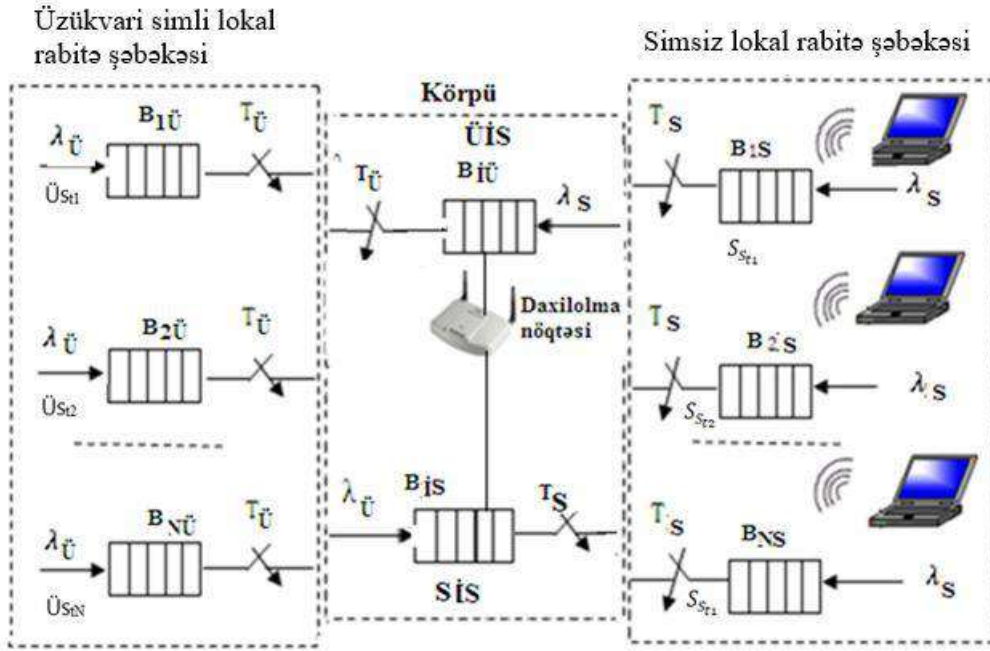
Belə şəbəkələr adətən simli lokal şəbəkələrin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunurlar və kiçik ərazilərdə simli birləşmələri tam əvəz edə bilirlər (7). İRLRŞ-in digər üstün cəhətlərindən bir də miqyaslaşma, təhlükəsizliyin mərkəzləşdirilmiş idarə edilməsi və əhatə dairəsinin təkmilləşdirilməsi kimi xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Bütün bu xüsusiyyətlər infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin tədqiqat obyektini kimi seçilməsini daha da aktuallaşdırır.

Məsələnin qoyuluşu. İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin riyazi modellərinin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının işlənməsinə hazırda çoxlu sayda elmi işlər həsr olunub. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələri üzrə verilənlər kadrlarının ötürülməsi zamanı bu şəbəkələrin xarakteristikalarına ciddi təsir göstərən çoxlu sayda fiziki və ehtimal prosesləri yaranır. Ona görə İRLRŞ-in riyazi modellərinin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının EZX hesablama metodlarının işlənməsi zamanı şəbəkədə baş verən bu proseslərin nəzərə alınması vacibliyi yaranır. Lakin mövcud riyazi modellər İRLRŞ-in riyazi modellərinin və EZX-in hesablanma metodlarının işlənməsində şəbəkədə yaranan bu prosesləri kifayət dərəcədə nəzərə almağa imkan vermir. Mövcud riyazi modellərdən fərqli olaraq bu işdə İRLRŞ-in riyazi modellərinin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablama metodlarının işlənməsi zamanı şəbəkədə baş verən fiziki və ehtimal proseslərini tam nəzərə almağa imkan verən Laplas çevirməsindən istifadə olunmuşdur (8).

İşin məqsədi. İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrində verilənlərin ötürülməsi zamanı yaranan fiziki və ehtimal proseslərini nəzərə almaqla Laplas çevirməsi əsasında bu şəbəkələrin riyazi modellərinin işlənməsi və bu modellər əsasında baxılan şəbəkələrin ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının təklif edilməsidir.

İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin konseptual modeli. Baxılan şəbəkələrin riyazi modellərinin və onların əsasında ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının işlənməsi üçün ilk növbədə bu şəbəkələrin konseptual modelinin işlənməsi vacibliyi yaranmışdır. Bu məqsədlə üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsi ÜSLRŞ və simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin SLRŞ konvergeniyası bazasında infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin müəllif tərəfindən ikifazlı konseptual modeli təklif olunmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsi və simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin konvergensiyası bazasında infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin ikifazlı konseptual modeli

İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin riyazi modellərinin yazılışında işarələri qısaltmaq məqsədilə, onun tərkibində fəaliyyət göstərən ÜSLRŞ və SLRŞ-i uyğun olaraq Ü və S kimi şərti işarələrlə işarələnmişlər. Bu şəbəkələrin, yəni ÜSLRŞ və SLRŞ-in stansiyaları öz aralarında daxil olma nöqtəsi DN vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Konseptual modeldən göründüyü kimi ÜSLRŞ və SLRŞ özlərinə uyğun olaraq $\dot{U}_{S_{t1}}, \dot{U}_{S_{t2}}, \dot{U}_{S_{t3}}, \dots, \dot{U}_{S_{tN}}$ və $S_{S_{t1}}, S_{S_{t2}}, S_{S_{t1}}, \dots, S_{S_{tN}}$ stansiyalarını birləşdirirlər.

Simli lokal rabitə şəbəkəsində verilənlər kadrının şəbəkəyə düşməsi DN-dən n uzunluqlu komanda ilə, yəni $1_{S_{st}}, 2_{S_{st}}, 3_{S_{st}}, \dots, i_{S_{st}}, i_{S_{st}} + 1, \dots, j_{S_{st}}, j_{S_{st}} + 1, \dots, N_{S_{st}} - 1, N_{S_{st}}, 1_{S_{st}}$ və s . şəkildə dövrü olaraq həyata keçirilir, on-ların idarə olunması isə DN vasitəsilə aparılır.

Üzükvari lokal rabitə şəbəkəsində verilənlər kadrının şəbəkəyə düşməsi DN-düşən n uzunluqlu komanda ilə, yəni $1_{\dot{U}_{st}}, 2_{\dot{U}_{st}}, 3_{\dot{U}_{st}}, \dots, i_{\dot{U}_{st}}, i_{\dot{U}_{st}} + 1, \dots, j_{\dot{U}_{st}}, j_{\dot{U}_{st}} + 1, \dots, \dot{U}_{\dot{U}_{st}}, 1_{\dot{U}_{st}}$ və s . şəkildə həyata keçirilir. ÜSLRŞ-də verilənlər kadrının mübadilə prosesi SLRŞ-də aparılan mübadilə prosesindən mərkəzləşdirilməmiş veriliş (markerə-hüquq vermə) üsulundan istifadə olunması və daxilolmanın idarə edilməsinin markerlə həyata keçirilməsi ilə fərqlənir.

İki fazlı konseptual modeldə ÜSLRŞ və SLRŞ arasında verilənlər kadrlarının mübadiləsi, onların arasında fəaliyyət göstərən daxilolma nöqtəsində yerləşmiş üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyası ÜİS və simli lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyası SİS vasitəsilə həyata keçirilir. Bu interfeys stansiyaları uyğun olaraq sonsuz həcmli buferə $B_{1\dot{U}} \dots B_{N\dot{U}}$ və $B_{1S} \dots B_{NS}$ sonsuz həcmli buferlərlə təhciz olunurlar. Bu zaman hər iki şəbəkənin verilənlər kadrlarının informasiyalı sahəsinin uzunluğunun eyni olması nəzərdə tutulur. Bu şəbəkələrdə verilənlər kadrlarının ötürülməsi və idarə olunması gözləmə prinsipli həlledicili əks əlaqəli sistemlərlə GP-HƏS həyata keçirilir.

Üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyaları paket terminallarla, əhatə dairəsi R radiusu ilə təyin olunan simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin stansiya-ları isə simsiz adapterlərlə təhciz olunmuşlar. ÜSLRŞ və SLRŞ stansiyalarının maksimum sayı uyğun olaraq $N_{\dot{U}}$ və N_S , bu stansiyaların girişinə isə uyğun ola-raq $\lambda_{\dot{U}}$ və λ_S intensivli Puasson axını daxil olur. Bu axınlar ÜSLRŞ və SLRŞ-in stansiyalarının çıxışından daxilolma nöqtəsinə uyğun olaraq $T_{\dot{U}} = V_{\dot{U}}^{-1}$ və $T_S = V_S^{-1}$ intervallarında düşürlər, burada $V_{\dot{U}}$ və V_S – uyğun olaraq ÜSLRŞ və SLRŞ-in veriliş sürətləridir.

Simsiz lokal rabitə şəbəkəsi və üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsi arasında verilənlər kadrının mübadilə prosesi. Konseptual modeldən görün-düyü kimi bu şəbəkələr arasında mübadilə prosesi iki fazadan ibarətdir. Birinci faza SLRŞ-in abonent stansiyasının $B_{1S}, \dots, B_{NS}$ buferlərinin girişlərindən başlayıb ÜİS-in $B_{i\bar{U}}$ buferinin girişində qurtarır, ikinci faza isə ÜİS-in $B_{i\bar{U}}$ buferinin girişindən başlayıb ÜSLRŞ-in $B_{1\bar{U}}, \dots, B_{N\bar{U}}$ buferlərinin girişində qurtarır.

SLRŞ-in stansiyalarından ÜSLRŞ-in stansiyalarına, yəni $S \rightarrow \bar{U}$ arasında verilənlər kadrının mübadilə prosesi konkret olaraq aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir. Birinci fazada SLRŞ-in $B_{1S}, \dots, B_{NS}$ buferlərinin girişinə λ_S intensivliyi ilə düşən verilənlər kadri T_S intervalı və λ_S intensivliyi ilə DN-də yerləşən ÜİS-in $B_{i\bar{U}}$ buferinə, oradan da daxilolma nöqtəsinə düşür. İkinci fazada həmin verilənlər kadri daxilolma nöqtəsindən $T_{\bar{U}}$ intervalı ilə ÜSLRŞ-in $\bar{U}_{S_{t1}}, \dots, \bar{U}_{S_{tN}}$ stansiyalarına verilir və orada terminallar vasitəsilə bu stansiyalarda qəbul olunurlar.

ÜSLRŞ-in stansiyalarından SLRŞ-in stansiyalarına, yəni $\bar{U} \rightarrow S$ arasında verilənlər kadrının ötürülməsi aşağıdakı qaydada reallaşdırılır. Birinci fazada ÜSLRŞ-in $B_{1\bar{U}}, \dots, B_{N\bar{U}}$ buferlərinin girişinə $\lambda_{\bar{U}}$ intensivliyi ilə düşən verilənlər kadri $T_{\bar{U}}$ intervalı və $\lambda_{\bar{U}}$ intensivliyi ilə DN-də yerləşən SİS-in B_{iS} buferinə, oradan da daxilolma nöqtəsinə düşür. İkinci fazada həmin verilənlər kadri daxilolma nöqtəsindən T_S intervalı ilə SLRŞ-in $S_{S_{t1}}, S_{S_{t2}}, S_{S_{t1}}, \dots, S_{S_{tN}}$ stansiyalarına verilir və orada simsiz adapterlər vasitəsilə bu stansiyalarda qəbul olunur.

Simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin əhatə dairəsində olan stansiyalardan, bu şəbəkəyə aid olan digər stansiyalara, yəni $S \rightarrow S$ arasında verilənlər kadrının ötürülməsi zamanı λ_S intensivliyi ilə onun özünün $B_{1S}, \dots, B_{NS}$ buferlərinə düşən verilənlər kadri T_S intervalı ilə özünün körpudə yerləşən SİS-in B_{iS} buferinə düşür, oradan da DN-ə verilir, haradan ki, SLRŞ-in özünün $S_{S_{t1}}, S_{S_{t2}}, S_{S_{t1}}, \dots, S_{S_{tN}}$ stansiyalarına ötürülür və simsiz adapterlər vasitəsilə orada qəbul olunur.

Üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin əhatəsində olan stansiyalardan, bu şəbəkəyə aid olan digər stansiyalara, yəni $\bar{U} \rightarrow \bar{U}$ arasında verilənlər kadrının ötürülməsi zamanı $\lambda_{\bar{U}}$ intensivliyi ilə özünün $B_{1\bar{U}}, \dots, B_{N\bar{U}}$ buferlərinə düşən verilənlər kadri $T_{\bar{U}}$ intervalı ilə özünün körpudə yerləşən ÜİS-in $B_{i\bar{U}}$ buferinə düşür, oradan da DN-ə verilir, haradan ki, ÜSLRŞ-in özünün $\bar{U}_{S_{t1}}, \bar{U}_{S_{t2}}, \bar{U}_{S_{t1}}, \dots, \bar{U}_{S_{tN}}$ stansiyalarına ötürülür və terminallar vasitəsilə orada qəbul olunurlar.

İkifazlı konseptual model üzrə simsiz lokal rabitə şəbəkəsindən üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinə verilənlər kadrının ötürülməsinin riyazi modelləri. Bu halda, yəni $S \rightarrow \bar{U}$ arasında yaranan gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsini p.s.L.ç. (9) işində verilmiş metodikalara əsasən aşağıdakı ifadə ilə yazmaq olar:

$$f_{qS \rightarrow \bar{U}} s = f_{qS} s * f_{q\bar{U}}(s), \quad (1)$$

burada $f_{qS} s$ – verilənlər kadrının simsiz lokal şəbəkəsinin hər hansı bir stansiyasının buferində növbədə gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi (birinci faza), $f_{q\bar{U}}(s)$ -verilənlər kadrının interfeys stansiyasının $B_{i\bar{U}}$ buferində növbədə gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsidir (ikinci faza).

Birinci fazada verilənlər kadrının SLRŞ-in stansiyalarının buferində növ-bədə gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$f_{qS} s = s(1 - \rho_S)g_S(e^{sT_S})/(s - \lambda_S + \lambda_S g_S(e^{sT_S})), \quad (2)$$

$$g_S(z)|_{z=e^{sT_S}} = g_{aS}(g_S^{-1} z), \quad T_S = V_S^{-1},$$

burada s - Laplas operatoru, ρ_S - SLRŞ-in stansiyalarının məşqul olma ehtimalı, $g_S(e^{sT_S})$ - simli lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyasında verilənlər kadrının xidmət vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi λ_S – SLRŞ-in stansiyalarının girişinə düşən Puasson axınının intensivliyi, $g_{aS} z$ - gözləmə prinsipli həlledicili əks əlaqə sistemlərinin GP-HƏS istifadə olunması zamanı verilişlərin sayının paylanma sırasının z -çevirməsi, $g_S(z)$ – birdəfəlik veriliş intervalının paylanma sırasının z -çevirməsi, hansılar ki, uyğun olaraq aşağıdakı kimi təyin olunurlar:

$$g_{aS} z = Q_S/(1 - P_S); P_S = 1 - Q_S; Q_S = (1 - P_S)^{n_{ms}}; \quad (3)$$

$$g_S(z) = z^{-c_S}(1 - \alpha_{i\bar{U}}(1 - \bar{\rho}_S z^{-c_{oS}} - \rho_S z^{-c_S}))^{N_S - 1} * (\bar{\rho}_S z^{-c_{oS}} + \rho_S z^{-c_S}),$$

$$\bar{\rho}_S = 1 - \rho_S, \quad \bar{\rho}_{iS} = \rho_{iS}$$

burada c_s və c_{0s} – uyğun olaraq SLRŞ-in stansiyalarının buferinin məşqul olduğu və məşqul olmadığı zaman verilənlər kadrının uzunluğu olub aşağıdakı kimi təyin olunurlar:

$$c_s = n_{KS} + 2t_{pi_sj_s}V_s + t_{kdk_s}V_s + n_{kv_s} + t_{dkkv_s}V_s + n_{M_s} + t_{pi_sS}V_s + t_{akM_s}V_s + n_{mk} + t_{mdk}V_s. \quad (4)$$

$$t_{pi_sj_s} = t_{pj_si_s}; \quad t_{pi_sS} = 2t_{pM_s} / N_{sqabj_s};$$

$$t_{pi_sS} = t_{pM_s}; \quad t_{pM_s} = 2R/2,5 \cdot 10^5; \quad c_{0s} = n_{M_s} + 2t_{pi_sS}V_s + t_{akM_s}V_s + n_{mk} + t_{mdk}V_s.$$

burada n_{KS} – simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin informasiyalı kadrının uzunluğu, $t_{pi_sj_s}$ - simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyasında informasiyalı kadrın $İK_s$, yəni simsiz işçi stansiyasının i_s nömrəli verici stansiyası və simsiz işçi stan-siyanın j_s nömrəli qəbuledici stansiyası arasında paylanma vaxtı; t_{kdk_s} - simsiz lokal rabitə şəbəkəsində kadrın dekodlanma vaxtı; n_{kv_s} - simsiz lokal rabitə şəbəkəsində kvitansiyanın uzunluğu; t_{dkkv_s} - simsiz lokal rabitə şəbəkəsində kvitansiyanın dekodlama vaxtı; n_{M_s} - simsiz lokal rabitə şəbəkəsində markerin uzunluğu; t_{pi_sS} – mərkəzin komanda MK siqnalının simsiz interfeys stansiyası-nın vericisi SIS_{ver} və onun i_s nömrəli qəbuledici stansiyası arasında paylanma vaxtı; t_{akM_s} - simsiz lokal rabitə şəbəkəsində markerin dekodlama vaxtı; n_{mk} – mərkəzin komandasının uzunluğu; t_{mdk} – mərkəzin komandasının dekodlama vaxtı, V_s - simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin veriliş sürəti, R-simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin əhatə dairəsinin radiusudur.

İkinci fazada gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi bəra-bərdir:

$$f_{qi\ddot{u}}(s) = s(1 - \rho_{i\ddot{u}})g_{i\ddot{u}}(e^{sT_{\ddot{u}}}) / (s - \lambda_{\ddot{u}} + \lambda_{\ddot{u}}g_{i\ddot{u}}(e^{sT_{\ddot{u}}})) ; \quad (5)$$

$$T_{\ddot{u}} = V_{i\ddot{u}}^{-1}; \quad \lambda_{\ddot{u}} = N_{\ddot{u}}\lambda_{\ddot{u}}(1 - \gamma_s)\alpha_{\ddot{u}}$$

burada $\lambda_{\ddot{u}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən körpüyə düşən giriş selinin intensivliyi, yəni üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinə düşən giriş axınının intensivliyi; γ_s - simsiz lokal rabitə şəbəkəsində yükün qapanma əmsalı; $\rho_{i\ddot{u}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində interfeys stansiyasında ÜİS buferin məşqul olma ehtimalı; $\alpha_{\ddot{u}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində yükün qapanma əmsalı, $g_{i\ddot{u}}(e^{sT_{\ddot{u}}})$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin abonent stansiyasında verilənlər kadrının xidmət vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsidir.

Üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyasında verilənlər kadrının xidmət vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi $g_{i\ddot{u}}(e^{sT_{\ddot{u}}})$ daxilolma sə-viyyəsi və səhvə nəzarət protokollarının funksiyalarını nəzərə almaqla aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$g_{i\ddot{u}}(z) |_{z=e^{sT_{\ddot{u}}}} = g_{a\ddot{u}}(g_{i\ddot{u}} z); \quad g_{a\ddot{u}}(z) = Q_{\ddot{u}} / (z - p_{\ddot{u}}); \quad P_{\ddot{u}} = 1 - Q_{\ddot{u}}; \quad (6)$$

$$Q_{\ddot{u}} = (1 - p_{\ddot{u}})^{n_{k\ddot{u}}}; \quad g_{i\ddot{u}} z = z^{-c_{\ddot{u}}} (\bar{\rho}_{\ddot{u}} z^{-c_{0\ddot{u}}} + \rho_{\ddot{u}} z^{-c_{\ddot{u}}})^{N_{\ddot{u}}}; \quad \bar{\rho}_{\ddot{u}} = 1 - \rho_{\ddot{u}},$$

burada $p_{\ddot{u}}$ – simli mühitdə səhv ehtimalı, $n_{k\ddot{u}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin informasiyalı kadrının uzunluğu, $\rho_{\ddot{u}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyasının buferinin məşqul olma ehtimalı, $c_{\ddot{u}}$, $c_{0\ddot{u}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin protokollarının parametrləridir, hansılar ki, aşağıdakı ifadələrlə təyin olunurlar:

$$c_{\ddot{u}} = n_{k\ddot{u}} + n_{kv_{\ddot{u}}} + n_{ki\ddot{u}} + n_{pM_{\ddot{u}}} + n_{r1\ddot{u}} + t_{ikdk_{\ddot{u}}} V_{\ddot{u}} + t_{dkkv_{\ddot{u}}} V_{\ddot{u}} + t_{akM_{\ddot{u}}} V_{\ddot{u}},$$

$$c_{0\ddot{u}} = n_{ki\ddot{u}} + n_{p1\ddot{u}} + t_{akM_{\ddot{u}}} V_{\ddot{u}}; \quad n_{k\ddot{u}} = r_{ki\ddot{u}} + r_{ün\ddot{u}} + n_{kv_{\ddot{u}}} + r_{n\ddot{u}} + r_{b\ddot{u}}, \quad (7)$$

$$n_{ki\ddot{u}} = 2r_{b\ddot{u}} + r_{ki\ddot{u}}; \quad n_{p1\ddot{u}} = n_{pM_{\ddot{u}}} / N_{\ddot{u}}, \quad n_{pM_{\ddot{u}}} = 4 \cdot 10^{-6} D_{M_{\ddot{u}}} V_{\ddot{u}} + N_{\ddot{u}};$$

$$r_{ün\ddot{u}} = 2 \log_2(N_{\ddot{u}} + N_M) - \text{tam};$$

burada $n_{k\ddot{u}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində informasiyalı kadrın uzunluğu, $n_{kv_{\ddot{u}}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində kvitansiyanın uzun-luğu, $r_{ki\ddot{u}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin idarə sahəsinin uzuluğu; $t_{ikdk_{\ddot{u}}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində informasiyalı kadrın dekodlama vaxtı, $t_{dkkv_{\ddot{u}}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində kvitansiyanın dekodlanma vaxtı, $t_{akM_{\ddot{u}}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində markerin dekodlama vaxtı, $r_{ün\ddot{u}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində informasiyalı kadrın ünvan sahəsinin uzunluğu, $n_{kv_{\ddot{u}}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində verilənlər kadrının informasiyalı sahəsinin uzunluğu, $r_{n\ddot{u}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində verilənlər kadrında nəzarət işarələrinin sayı, $r_{b\ddot{u}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində verilənlər kadrının bayraq sahəsinin uzunluğu, $N_{\ddot{u}}$ və N_N – uyğun olaraq üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsi və simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyalarının sayı, $D_{M_{\ddot{u}}}$ - üzükvari simli

lokal rabitə şəbəkəsinin abonent stansiyaları arasındakı məsafə, $V_{\bar{U}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsi-nin veriliş sürəti.

Baxılan şəbəkələrin müxtəlif stansiyalarının (3) və (6) ifadələrindəki məş-qul olma ehtimalları aşağıdakı interferensiya tənlikləri ilə təyin olunur:

$$\begin{aligned} \rho_S &= \lambda_S \bar{t}_S; \bar{t}_S = (d/ds) g_S(e^{sT_S})_{s \rightarrow 0}; \rho_{IS} = \lambda_S \bar{t}_{IS}; \\ \bar{t}_{IS} &= (d/ds) g_S e^{sT_S} |_{s \rightarrow 0}; \lambda_S = N_{\bar{U}} \lambda_{\bar{U}} (1 - \alpha_{\bar{U}}); \rho_{\bar{U}} = \lambda_{\bar{U}} \bar{t}_{\bar{U}}; \\ \bar{t}_{\bar{U}} &= (d/ds) g_{\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}}})_{s \rightarrow 0}; \rho_{\bar{U}\bar{U}} = \lambda_{\bar{U}} \bar{t}_{\bar{U}\bar{U}}; \bar{t}_{\bar{U}\bar{U}} = (d/ds) g_{\bar{U}\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}})_{s \rightarrow 0} \end{aligned} \quad (8)$$

burada $\lambda_{\bar{U}}$ - üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən daxilolma nöqtəsinə düşən giriş selinin intensivliyi, $\alpha_{\bar{U}}$ – üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində yükün qapanma əmsalı, $g_S(e^{sT_S})$ və $g_{\bar{U}\bar{U}} e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}}$ - uyğun olaraq (2) və (6) ifadələri ilə təyin olunurlar, $\bar{t}_S, \bar{t}_{\bar{U}}$ – uyğun olaraq simsiz lokal rabitə şəbəkələrində və üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsində orta xidmət vaxtı, $\bar{t}_{IS}, \bar{t}_{\bar{U}\bar{U}}$ - simsiz lokal rabitə şəbəkəsi və üzükvari lokal rabitə şəbəkəsində interfeys stansiyalarında orta xidmət vaxtıdır.

İndi də axırıncı (8) ifadəsindəki $g_S(e^{sT_S})$ və $g_{\bar{U}\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}})$ -i təyin etmək üçün uyğun olaraq simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyasının buferindən B_{IS} götürülmüş verilənlər kadrının xidmət olunma vaxtının paylanma sırasının z -çevirməsi $g_{IS}(z)$ və üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin abonent stansiyasından götürülmüş verilənlər kadrının paylanma sırasının z - çevirməsini $g_{\bar{U}\bar{U}}(z)$ təyin edək, hansıları ki, daxilolma səviyyəsini və səhvə nəzarət alqoritmini nəzərə almaqla aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\begin{aligned} g_{IS}(z)|_{z=e^{sT_S}} &= g_{aS}(g_{IS}^{-1} z), g_{\bar{U}\bar{U}}(z)|_{z=e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}}} = g_{a\bar{U}\bar{U}}(g_{\bar{U}\bar{U}}^{-1}(z)), \\ g_{IS}(z) &= z^{-c_S} (1 - \alpha_{\bar{U}} (1 - \bar{\rho}_S z^{-c_{oS}} - \rho_S z^{-c_S}))^{N_S}, \\ g_{\bar{U}\bar{U}}(z) &= z^{-c_{\bar{U}}} (\bar{\rho}_{\bar{U}\bar{U}} z^{-c_{o\bar{U}}} + \rho_{\bar{U}\bar{U}} z^{-c_{\bar{U}}})^{N_{\bar{U}\bar{U}}-1} (\bar{\rho}_{\bar{U}\bar{U}\bar{U}} z^{-c_{o\bar{U}\bar{U}}} + \rho_{\bar{U}\bar{U}\bar{U}} z^{-c_{\bar{U}\bar{U}}}); \\ \bar{\rho}_{\bar{U}\bar{U}} &= 1 - \rho_{\bar{U}\bar{U}}; \bar{\rho}_{\bar{U}\bar{U}\bar{U}} = 1 - \rho_{\bar{U}\bar{U}\bar{U}}. \end{aligned} \quad (9)$$

burada $g_{aS}(z)$ və $g_{a\bar{U}\bar{U}}(z)$ – uyğun olaraq (3) və (6), c_S, c_{oS} və $c_{\bar{U}}, c_{o\bar{U}}$ – (4) və (7), $\rho_S, \rho_{\bar{U}}$ və $\rho_{\bar{U}\bar{U}}$ (8) ifadəsində tapılmışdır.

Axırıncı (9) ifadəsinə əsasən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyasında verilənlər kadrının xidmət vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsini $g_{IS}(e^{sT_S})$ və üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin abonent stansiyasında verilənlər kadrının xidmət vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsini $g_{\bar{U}\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}})$ təyin edək, hansıları ki, uyğun olaraq aşağıdakı ifadələrlə təyin olunur:

$$g_{IS}(e^{sT_S}) = g_{IS}(z)|_{z=e^{sT_S}}; g_{\bar{U}\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}}) = g_{\bar{U}\bar{U}}(z)|_{z=e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}}}. \quad (10)$$

burada $g_{IS}(z)|_{z=e^{sT_S}}$ və $g_{\bar{U}\bar{U}}(z)|_{z=e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}}}$ - (9) ifadələri ilə təyin olunurlar.

Bununla da simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin abonentlərindən verilənlər kadrının üzükvari simli lokal şəbəkəsinin abonentlərinə verilmə prosesinin ana-litik modellərinin işlənməsi başa çatdırıldı.

Üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinə verilənlərin ötürülməsinin riyazi modelləri. Bu halda, yəni $\bar{U} \rightarrow S$ arasında verilənlər kadrının ötürülməsi prosesi konseptual modelə əsasən birinci veriliş fazası üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyalarının $B_{\bar{U}1}, \dots, B_{\bar{U}N}$ buferlərinin girişindən başlayır, simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiyası SİS-in B_{IS} buferinin girişində sona çatır. İkinci faza simsiz lokal şəbəkənin interfeys stansiyasının B_{IS} buferinin girişindən başlayıb, bu şəbəkənin $B_{IS} \dots B_{NS}$ buferlərində sona çatır. Bu zaman üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən sim-siz lokal rabitə şəbəkəyə verilənlər kadrının gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsini (1) ifadəsinə analogi olaraq aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$f_{q\bar{U}S}(s) = f_{q\bar{U}} s * f_{qIS}(s), \quad (11)$$

burada $f_{q\bar{U}} s$ – birinci veriliş fazasında üzükvari simli lokal rabitə şəbəkənin stansiyasının $B_{\bar{U}}$ buferindən $T_{\bar{U}}$ intervalı və $\lambda_{\bar{U}}$ intensivliyi ilə simsiz lokal şəbəkəsinin interfeys stansiyası SİS-in B_{IS} buferinin girişinə verilənlər kadrının gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi olub aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$f_{q\bar{U}}(s) = s (1 - \rho_{\bar{U}}) g_{\bar{U}\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}}) / (s - \lambda_{\bar{U}} + \lambda_{\bar{U}} g_{\bar{U}\bar{U}}(e^{sT_{\bar{U}\bar{U}}})), \quad (12)$$

İkinci veriliş fazasında simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin interfeys stansiya-sının B_{iS} buferindən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyalarının $B_{iS}, \dots, B_{NS}$ buferlərindəki verilənlər kadrının gecikmə vaxtının paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi $f_{qIS}(s)$ aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$f_{qIS}(s) = s(1 - \rho_{iS})g_{iS}(e^{sT_S}) / (s - \lambda_S + \lambda_{iS}g_{iS}(e^{sT_S})), \quad (13)$$

burada T_S və λ_S - (9), ρ_{iS} - (8), ρ_{iS} - (3), $g_{iS}(e^{sT_S})$ və $g_{iS}(e^{sT_S})$ - (9) ifadələri ilə təyin olunurlar.

Beləliklə, üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin abonentlərindən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin abonentlərinə verilənlər kadrının ötürülməsi prosesinin riyazi modellərinin işlənməsi sona çatdırıldı.

İndi də SLRŞ-in stansiyalarının öz aralarında və ÜSLRŞ aid olan stansiya-ların biri-birilə verilənlər kadrının mübadiləsi prosesinə baxaq. Birinci halda, yəni $S \rightarrow S$ halı üçün SLRŞ-in stansiyaları öz aralarında kadr mübadiləsi apararı zaman verilənlər kadrının gecikməsinin paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi (2) ifadəsi ilə təyin olunur. İkinci halda, yəni $\bar{U} \rightarrow \bar{U}$ halı üçün ÜSLRŞ-in bir abonentindən, onun digər abonentinə kadr verilişi həyata keçirilən zaman verilənlər kadrının gecikməsinin paylanma sıxlığının Laplas çevirməsi (12) ifadəsilə təyin olunur.

İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları. Bu xarakteristikalara verilənlərin orta gecikmə vaxtı $\bar{t}_q$, verilənlərin öz vaxtında çatdırılması ehtimalı $\bar{P}_q$, ümumi istifadəli şəbəkələr üçün verilənlərin ötürülməsi sürəti $R_S^{\bar{U}}$ və real zaman şəbəkələri üçün verilənlərin ötürülməsi sürəti R_S^{RZ} aiddirlər [10].

İkifazlı konseptual model tərkibində fəaliyyət göstərən simsiz üzükvari ($S \rightarrow \bar{U}$ halında), üzükvari simsiz ($\bar{U} \rightarrow S$ halında), simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyalarının öz aralarında ($S \rightarrow S$ halında), üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinin stansiyalarının biri-birilə ($\bar{U} \rightarrow \bar{U}$ halında) verilənlər kadrının mübadiləsi aparılan zaman verilənlər kadrının orta gecikmə vaxtı [10] işində verilmiş meto-dikaya əsasən uyğun olaraq aşağıdakı ifadələrlə təyin olunur:

$$\bar{t}_{qS-\bar{U}} = \bar{t}_{qS} + \bar{t}_{q\bar{U}}; \bar{t}_{q\bar{U}-S} = \bar{t}_{q\bar{U}} + \bar{t}_{qIS}; \bar{t}_{qS-S} = \bar{t}_{qS};$$

$$\bar{t}_{q\bar{U}-\bar{U}} = \bar{t}_{q\bar{U}}; \bar{t}_{qS} = (d/ds)f_{qS} s |_{s \rightarrow 0}; \bar{t}_{q\bar{U}} = (d/ds)f_{q\bar{U}} s |_{s \rightarrow 0}; \quad (14)$$

$$\bar{t}_{q\bar{U}} = (d/ds)f_{q\bar{U}} s |_{s \rightarrow 0}; \bar{t}_{qIS} = (d/ds)f_{qIS} s |_{s \rightarrow 0};$$

burada $f_{qS} s$, $f_{q\bar{U}} s$, $f_{q\bar{U}} s$ və $f_{qIS} s$ - uyğun olaraq (2), (5), (12) və (13) ifadələri ilə təyin olunurlar.

Simsiz lokal rabitə şəbəkəsindən üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinə ($S \rightarrow \bar{U}$ halı), üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinə ($\bar{U} \rightarrow S$ halı) verilənlər kadrının ötürülməsi zamanı orta ölçülü gecikmə vaxtını təyin etmək üçün verilənlərin orta ölçülü gecikməsinə daxil edək. Bu zaman $S \rightarrow \bar{U}$ və $\bar{U} \rightarrow S$ variantlarında verilənlər kadrının orta ölçülü gecikmə vaxtını riyazi olaraq aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\bar{t}_{qS \rightarrow \bar{U}} = (1 - \gamma_S)(\bar{t}_{qS} + \bar{t}_{q\bar{U}}) + \gamma_S \bar{t}_{qS}, \quad \bar{t}_{q\bar{U} \rightarrow S} = (1 - \alpha_{\bar{U}})(\bar{t}_{q\bar{U}} + \bar{t}_{qIS}) + \alpha_{\bar{U}} \bar{t}_{q\bar{U}}, \quad (15)$$

burada $\bar{t}_{qS}$, $\bar{t}_{q\bar{U}}$, $\bar{t}_{q\bar{U}}$ və $\bar{t}_{qIS}$ - (14), γ_S və $\alpha_{\bar{U}}$ isə (5) ifadəsilə təyin olunurlar.

$S \rightarrow \bar{U}$, $\bar{U} \rightarrow S$, $S \rightarrow S$ və $\bar{U} \rightarrow \bar{U}$ variantları üçün verilənlər kadrının öz vaxtında çatdırılması ehtimallarını işləndirə verilmiş metodikaya əsasən uyğun olaraq aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\bar{P}_{qS \rightarrow \bar{U}} = f_{qS}(s)|_{s=v} * f_{q\bar{U}}(s)|_{s=v}; \bar{P}_{q\bar{U} \rightarrow S} = f_{q\bar{U}}(s)|_{s=v} * f_{qIS}(s)|_{s=v},$$

$$\bar{P}_{qS \rightarrow S} = f_{qS}(s)|_{s=v}; \bar{P}_{q\bar{U} \rightarrow \bar{U}} = f_{q\bar{U}}(s)|_{s=v}, \quad (16)$$

burada v -verilənlər kadrının köhnəlməsi parametri, $f_{qS}(s)$, $f_{q\bar{U}}(s)$, $f_{q\bar{U}}(s)$ və $f_{qIS} s$ - uyğun olaraq (2), (5), (12) və (13) ifadələri ilə təyin olunurlar.

İkifazlı konseptual model tərkibində fəaliyyət göstərən SLRŞ və ÜSLRŞ-in stansiyalarının qarşılıqlı kadr mübadiləsi zamanı $S \rightarrow \bar{U}$, $\bar{U} \rightarrow S$, $S \rightarrow S$ və $\bar{U} \rightarrow \bar{U}$ variantları üçün ümumi istifadəli şəbəkələr üçün verilənlər kadrının informasi-yalı veriliş sürətləri [10] işində verilən metodikaya əsasən uyğun olaraq aşağıdakı düsturlarla təyin olunur:

$$R_{S \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}} = \lambda_S k_{vS} N_S (1 - \gamma_S); \quad R_{\bar{U} \rightarrow S}^{\bar{U}} = \lambda_{\bar{U}} N_{\bar{U}} (1 - \gamma_S); \quad (17)$$

$$R_{S \rightarrow S}^{\bar{U}} = \lambda_S n_{k_{vS}} N_S; \quad R_{\bar{U} \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}} = \lambda_{\bar{U}} n_{k_{v\bar{U}}} N_{\bar{U}};$$

burada $n_{k_{vS}}$, $n_{k_{v\bar{U}}}$ və γ_S -uyğun olaraq (4), (7) və (5) ifadələri ilə təyin olunurlar.

Real zaman şəbəkələri istifadə olunan zaman $S \rightarrow \bar{U}$, $\bar{U} \rightarrow S$, $S \rightarrow S$ və $\bar{U} \rightarrow \bar{U}$ variantları üçün verilənlər kadrının mübadiləsi aparılan zaman informasiyalı veriliş sürətləri [10] işində verilmiş metodika əsasında uyğun olaraq bərabərdir:

$$R_{S \rightarrow \bar{U}}^{RZ} = R_{S \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}i} * \bar{P}_{qS \rightarrow \bar{U}}; \quad R_{\bar{U} \rightarrow S}^{RZ} = R_{\bar{U} \rightarrow S}^{\bar{U}i} * \bar{P}_{q\bar{U} \rightarrow S}; \quad (18)$$
$$R_{S \rightarrow S}^{\bar{U}i} = R_{S \rightarrow S}^{\bar{U}i} * \bar{P}_{qS \rightarrow S}; \quad R_{\bar{U} \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}i} = R_{\bar{U} \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}i} * \bar{P}_{q\bar{U} \rightarrow \bar{U}};$$

burada $\bar{P}_{qS \rightarrow \bar{U}}$, $\bar{P}_{q\bar{U} \rightarrow S}$, $\bar{P}_{qS \rightarrow S}$, $\bar{P}_{q\bar{U} \rightarrow \bar{U}}$ və $R_{S \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}i}$, $R_{\bar{U} \rightarrow S}^{\bar{U}i}$, $R_{S \rightarrow S}^{\bar{U}i}$, $R_{\bar{U} \rightarrow \bar{U}}^{\bar{U}i}$ - uyğun olaraq (16) və (17) ifadələri ilə təyin olunurlar.

Yuxarıda işlənmiş analitik modellərə və ehtimal-zaman xarakteristikaları-nın hesablanması metodikalarına analogi olaraq baxılan şəbəkədə digər daxil-olmaları və məntiqi kanalların idarə olunması protokollarını, eləcə də səhvə nə-zarət alqoritmlərini istifadə etməklə infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkə-lərinin tərkibində fəaliyyət göstərən SLRŞ və ÜSLRŞ arasında verilənlər kadrının mübadiləsi üçün analitik modellərin və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodikalarını da işləmək mümkündür.

Nəticə

1. İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrin riyazi modelərinin və onların ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodlarının işlənməsi məsələsinə baxılmışdır. Simsiz lokal rabitə şəbəkəsi və üzükvari simli lo-kal rabitə şəbəkəsinin konvergeniyası bazasında infrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin ikifazlı konseptual modeli təklif olunmuş və bu model əsasında baxılan şəbəkələr arasında verilənlər kadrının mübadilə prosesinin ardıcılıqla reallaşdırılmasına aid geniş məlumatlar verilmişdir.

2. İkifazlı konseptual model bazasında simsiz lokal rabitə şəbəkəsindən üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsinə, eləcə də üzükvari simli lokal rabitə şəbəkəsindən simsiz lokal rabitə şəbəkəsinə verilənlər kadrının ötürülməsi prosesinə baxılmışdır. Konseptual modelin hər iki fazasında bu şəbəkələr arasında verilənlər kadrının mübadiləsi prosesinin Laplas çevirməsi əsasında riyazi modelləri işlənmiş və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları təklif edilmişdir.

3. İkifazlı konseptual model bazasında simsiz lokal rabitə şəbəkəsinin stan-siyalarının öz aralarında, eləcə də üzükvari simli lokal rabitə şəbəkələrinə aid olan stansiyaların biri-birilə verilənlər kadrının mübadilə prosesinə baxılmışdır. Bu proseslərin Laplas çevirməsi əsasında riyazi modelləri iş-lənmiş və ehtimal-zaman xarakteristikalarının hesablanması metodları təklif edilmişdir.

References

1. Technologies of modern wireless networks Wi-Fi: a tutorial [E.V. Smirnova, A.V. Proletarsky and others]; under total. ed. A.V. Proletarsky. Moscow: Pub-lishing house of the Moscow State Technical University. N.E. Bauman, 2017. 446, p.: ill.- (Computer systems and networks).
2. Proletarsky A.V., Baskakov I.V., Fedotov R.A., Bobkov A.V., Chirkov D.N., Platonov V.A. WiFi wireless networks. Moscow: National Open University "INTUIT", 2016. - 285p.
3. Olifer, V. Computer networks. Principles, technologies, protocols: Textbook for universities / V. Olifer, N. Olifer. -5th ed. -St. Petersburg: Peter, 2016. -992 p.
4. Olifer, V. Computer networks. Principles, technologies, protocols. 5th edition. Third generation standard. / B. Olifer, N. Olifer. Saint-Peterburg: First exemplary printing house, 2015. - 996 p.
5. Pajman Roshan. Basics of building wireless local area networks of the 802.11 standard. A Practical Guide to Learning, Designing, and Using 802.11 Wireless LANs / Pajman Roshan, Jonathan Lairi. - M.: Cisco Press Translated from English Williams Publishing House, 2014. - 300 p.
6. Wireless Wi-Fi networks: a tutorial / A.V. Proletarsky-M.: BINOM. Knowledge Laboratory INTUIT, 2013. - 215 p.

7. Andrey Proletarsky, Igor Baskakov, Dmitry Chirkov, Roman Fedotov, Alexander Bobkov, Vadim Platonov. Wi-Fi wireless networks. M.:Binom, 2010 -216 pp.
8. Igumnov L.A., Litvinchuk S.Yu., Belov A.A. Numerical inversion of Laplace transformation: Study guide. - Nizhny Novgorod: Nizhny Novgorod University, 2010. - 34 p.
9. Mamedov F.G., Orudzheva M.Ya. Basic analytical models of wireless local area networks. Journal "Information and Telecommunication Technologies", No. 16, M. 2012. 25-31s.
10. Mamedov F.G., Orudzheva M.Ya. Models and probabilistic-temporal characteristics of a wireless LAN 802.11 standard. In the international scientific and practical conference of scientists, graduate students. Prospects for the development of information technologies, Novosibirsk, 2012 - 5p.

Göndərilib: 02.10.2021

Qəbul edilib: 20.11.2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/111-121>

Nicat Çingiz oğlu Qarayev
Azərbaycan Texniki Universiteti
dissertant
nijatgv@gmail.com

YENİ NƏSİL ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ XİDMƏT KEYFİYYƏTİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MODELƏRİ VƏ METODLARI

Xülasə

NGN telekommunikasiya xidmətlərinin xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsinə növbəti nəsil şəbəkələrində baxılıb. Xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün model və metodların işlənilib hazırlanmasının aktuallığı əsaslandırılmışdır. Xidmətin keyfiyyətini təmin etmək, istifadəçilərin şəbəkə və xidmətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini qurmaq məqsədilə NGN şəbəkələrinin üçpilləli modeli təklif olunub. Telekommunikasiya xidmətlərinin ümumi qavrayış keyfiyyəti, xidmət keyfiyyəti və şəbəkə fəaliyyətinin keyfiyyəti təhlil edilib, onların subyektiv və obyektiv qiymətləndirilməsi aparılıb. Formalaşdırılmış məhdudiyyətlərə əsaslanan keyfiyyət təminatının riyazi modelləri və üsulları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: NGN şəbəkələri, telekommunikasiya xidmətləri, qavrama key-fiyyəti, xidmət keyfiyyəti, şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyəti, keyfiyyət reytingi, orta ekspert reytingi

Models and methods of ensuring service quality in next generation networks

Summary

The issue of service quality assessment of NGN telecommunication services in the next generation networks has been considered. The urgency of developing models and methods of ensuring service quality is substantiated. In order to ensure the quality of service, to establish interaction of users with the network and services, a three-tier model of NGN networks has been proposed. The general perception quality of telecommunication services, service quality and network performance quality were analyzed, as well as their subjective and objective assessment was carried out. Mathematical models and methods of quality assurance based on formed restrictions has been proposed.

Key words: NGN networks, telecommunication services, perception quality, service quality, network performance quality, quality rating, average expert rating

Giriş

Hal-hazırda, infokommunikasiya xidmətləri bazarının əhəmiyyətli inkişafı sayəsində həm informatika, həm də telekommunikasiya sahələrində yeni texnologiyaların intensiv tətbiqi baş vermişdir ki, bu da öz növbəsində infokommunikasiya şəbəkələrinin sürətli inkişafına gətirib çıxarmışdır (1, 2, 3). Hələ çox yaxın keçmişdə kanal kommutasiyalı ənənəvi telefon və paket kommutasiyalı şəbəkələr biri-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərmiş və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşlar, yəni ənənəvi telefon şəbəkələri nitq informasiyasının, paket kommutasiyalı şəbəkələr isə verilənlərin ötürülməsini həyata keçirirdilər (4). Lakin bu xidmətlərin istifadəçilərə təqdim olunması üçün ayrı-ayrı fərdi şəbəkələrin qurulması iqtisadi baxımdan sərfəli olmadığından xidmətlərin istifadəçilərə təqdim etməyə imkan verən yeni vahid multiservis şəbəkələrinin qurulması vacibliyi yaranmışdır. Bu məqsədlə XXI əsrin əvvəllərində müxtəlif növ ənənəvi telekommunikasiya şəbəkələrinin inteqrasiyasının köməyi ilə sonsuz sayda müxtəlif növ xidmətləri təqdim edən vahid şəbəkə infrastrukturunu yaradılmışdır. Bu gün geniş tətbiq edilən bu şəbəkə infrastrukturunu yeni nəsil şəbəkəsi adlanan NGN şəbəkəsidir. Hazırda NGN şəbəkələri xidmətlərin konverqensiyasını təmin etmək üçün perspektiv texnologiyaya, böyük ölçüyə, mürəkkəbliyə və inkişaf etmiş funksionallıq imkanlarına malikdir.

NGN şəbəkələrinin əsasını paket və IP texnologiyaları təşkil edir ki, bunların da sayəsində bu şəbəkələrin dayanma müddətini azaltmaq və müxtəlif verilənlərin effektiv ötürülməsini təmin etmək mümkün olmuşdur. Bu texnologiyaların əsasında hazırda istifadəçilərə həm ənənəvi, həm də Triple Play konsepsiyası çərçivəsində nitq, verilənlər və video telekommunikasiya xidmətləri və sonsuz sayda yeni multiservis xidmətləri təqdim olunur. NGN şəbəkələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri verilən informasiyaların növündən asılı olmayaraq xidmətlərin istifadəçilərə yüksək keyfiyyətlə təqdim olunmasıdır. Bu şəbəkələrdə istifadəçilərə xidmətlərin yüksək keyfiyyətlə təqdim olunması, onların layihələndirilməsi və istismarı ilə bağlı olan məsələlərin həllində bu və ya digər formada açar məsələlərdən biridir. Ona görə də bu şəbəkələrdə xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi daha aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Məsələnin qoyuluşu

Xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hazırda bir çox modellər mövcuddur, belə modellərə misal olaraq “universal model”, “iş xarakteristikaları modeli” və “dörd bazar” modellərini göstərmək olar. Telekommunikasiya üzrə Beynəlxalq Elektrorabitə İttifaqının E.802 (ITU-T E.802) tövsiyəsində təklif olunmuş bu modellərdə xidmət keyfiyyətinin təyin edilməsi üçün əsasən cədvəllərdən yaxud matrislərdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Bu cədvəllərin yaxud matrislərin hər bir sahəsini doldurmaqla keyfiyyət kriteriyaları təyin edilir və onlar xidmət sistemlərinin elementləri üzrə paylanılır. Bu zaman əsas məqsəd xidmət keyfiyyətinə təsir göstərən bütün aktiv aspektlərin siyahısını tərtib etməkdən ibarətdir.

Birinci model (universal model) xidmət keyfiyyət QoS kriteriyalarının bütövlükdə qruplaşdırıldığı kateqoriyanı göstərir. Xidmət keyfiyyət QoS kriteriyalarının hamısı olmasa da əksəriyyəti bu xidmətlərin göstərilməsini təmin edən texniki və istismar prosesləri əhatə edən iş xarakteristikaları, təqdim etmə, estetik və etik aspektlər üzrə qruplaşa bilərlər.

İkinci model (iş xarakteristikaları modeli) əsasən ənənəvi yerüstü və simsiz şəbəkələr üzərindən ötürülən xidmətlərə aiddir.

Üçüncü model (dörd bazar modeli) IP şəbəkələri üzərindən ötürülən multimedia xidmətləri üçün daha yararlıdır.

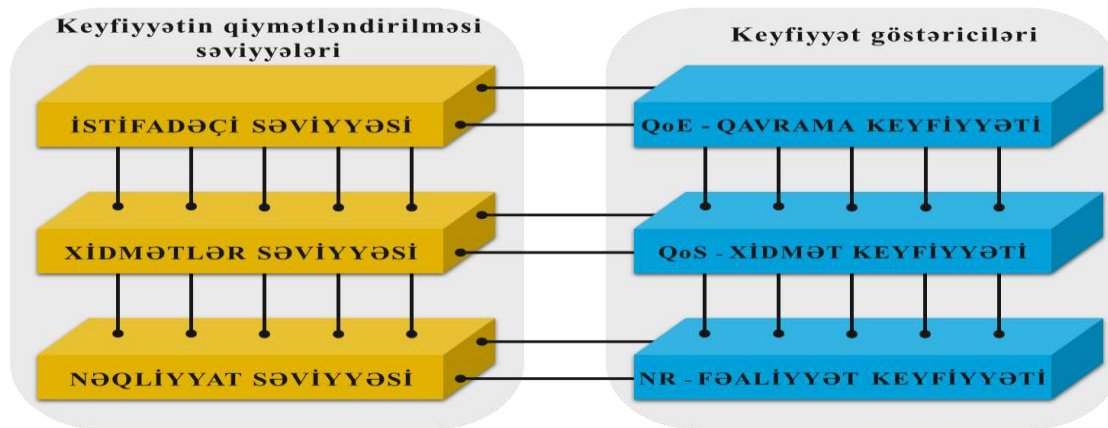
Bu modellərin istifadəsi müəyyən kriteriyalara görə qruplaşdırılmış, istifadəçiyə hesablanmış və xidmətin funksiyalarını bütün müxtəlifliyi ilə tam şəkildə xarakterizə edən xidmət keyfiyyət göstəriciləri sistemini əldə etməyə imkan verir. Lakin NGN şəbəkələri üzrə xidmətlərin (nitq, verilənlər, multimedia və video) müxtəlif xarakterə malik olması bu informasiyaların ümumilikdə, eləcə də onların hər birinin ayrı-ayrılıqda xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsini qarşıya qoyur. Ona görə də bu işdə əsas məqsəd NGN şəbəkələrində verilən xidmətlərin (nitq, verilənlər, multimedia və video) ümumilikdə subyektiv və obyektiv qiymətləndirilməsi, eləcə də onların ayrı-ayrılıqda xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsi modelləri və metodlarının işlənməsidir.

Xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi modeli

Xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün NGN şəbəkələrinin üç səviyyəli modeli təklif olunmuşdur (şəkil 1). Bu modelin səviyyələri istifadəçilərin şəbəkə və xidmətlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin əsas aspektlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Xidmət keyfiyyətinin təmin olunması bu modelin səviyyələrinə uyğun olaraq aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

- istifadəçi səviyyəsində bir qrup ekspertlərin subyektiv fikir göstəricisi, yəni müəyyən bir informasiya növünün qavrama keyfiyyətinin QoE subyektiv qiymətləndirilməsi həyata keçirilir;
- xidmətlər səviyyəsində verilənlərin ötürülməsi sürəti, kodlaşdırma me-xanizmi və s. kimi xidmət keyfiyyətinin müxtəlif aspektləri, yəni xidmət keyfiyyət göstəricisi QoS qiymətləndirilir;
- nəqliyyat səviyyəsində gecikmələr, itgilər və gecikmələrin dəyişməsi kimi şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyəti NR qiymətləndirilir.

Şəkil. 1. Xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməs üçün NGN şəbəkələrinin üç səviyyəli modeli

Qavrama keyfiyyəti QoE son istifadəçi baxımından xidmətin və tətbiqin ümumi məqbulluğu kimi təyin olunur. İstifadəçinin qavrama keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə terminallar, şəbəkə, müştəri avadanlıqları, servislər infrastrukturu, həm də ona təqdim olunan xidmətlər və tətbiq konteksti, eləcə də onun görmə və eşitmə parametrləri daxil olmaqla sistemin bütün elementlərinin fəaliyyət effekti təsir göstərə bilər. İstifadəçi bu xidmət keyfiyyətini digər operatorların oxşar xidmətlərinin keyfiyyəti ilə müqayisə edərək intuitiv olaraq qiymətləndirir. İstifadəçi baxımından xidmətlərin qavrama keyfiyyəti QoE bir sıra parametrlərin məcmusu ilə ifadə edilir. Bu parametrlər həm xidmət təqdim edənə, həm də istifadəçiyə başa düşülən tərzdə, eləcə də şəbəkə strukturundan asılı olmayan terminlərlə ifadə olunur.

Xidmət keyfiyyəti QoS özündə istifadəçilərin məmnunluq dərəcəsini təyin edən xidmət keyfiyyət göstəricilərinin ümumi məcmusunu ehtiva edir. QoS göstəriciləri konkret tətbiqlərin xarakteristikalarını dəqiqləşdirir, lakin müxtəlif tətbiqlər üçün tələblər müxtəlif ola bilər. QoS mexanizmlərinin köməyi ilə xidmət təminatçısı bu və ya digər xidmətin, eləcə də bu və ya digər istifadəçinin ehtiyaclarından asılı olaraq şəbəkə resurslarını paylaya və şəbəkənin yükünü azalda bilər. Xidmət keyfiyyət QoS parametrləri həm şəbəkənin bütün komponentləri və sahələrini, həm də müxtəlif operator şəbəkələrinin təsirini nəzərə almaqla təyin olunur. Buna görə də, xidmət keyfiyyəti QoS dedikdə ilk növbədə ucadan-uca keyfiyyət nəzərdə tutulur.

Şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyəti NR telekommunikasiya operatoru tərəfindən nəzərə alınan parametrlərlə ölçülür və şəbəkənin işlənməsi, istismarı, texniki xidmət və konfigurasiya olunmasında istifadə olunur. Bu göstəricilər son avadanlıqların məhsuldarlığından və istifadəçilərin hərəkətindən asılı deyil, lakin istifadə olunan şəbəkə texnologiyalarından (IP, ATM və Frame Relay) asılıdır. Bu texnologiyaların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda xidmət keyfiyyət QoS sinifləri müəyyən olunur.

Qavrama keyfiyyəti QoE, xidmət keyfiyyəti QoS və şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyəti NR konsepsiyaları keyfiyyəti müxtəlif səviyyələrdə müxtəlif nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirirlər (5). Qavrama keyfiyyətinin QoE parametrləri ən çox subyektiv xarakter daşıyır və istifadəçinin davranışından və istəyindən asılıdır. QoE parametrləri operator tərəfindən müəyyən edilə, ölçülə və ya hesablanıla bilər.

Telekommunikasiya operatorları üçün ən çox maraq doğuran xidmət keyfiyyəti QoS özündə bu keyfiyyət aspektlərini müəyyənləşdirən və ayrı-ayrı şəbəkə texnologiyaları, eləcə də şəbəkə səviyyəsində fəaliyyət sistemlərinə qoyulan tələbləri ehtiva edir.

Şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyətinin NR parametrləri həm bütün şəbəkə üçün, həm də onun ayrı-ayrı sahələri və obyektləri (nəqliyyat şəbəkəsi və şəbəkənin abonent sahəsi və s.) üçün hesablanıla bilər.

Xidmət keyfiyyətinin subyektiv qiymətləndirilməsi

Xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin ən geniş yayılmış metodlardan biri, onun subyektiv qiymətləndirilməsi metodudur. Bu metodun əsas mahiyyəti Telekommunikasiya üzrə Beynəlxalq Elektorabitə İttifaqının P.830 (ITU-T P.830) tövsiyəsinə əsasən uzun zaman kəsiyində xidmət keyfiyyət qiymətlərini 4 səviyyəyə bölməklə, onların istifadəçi qruplar yaxud müşahidəçilər tərəfindən subyektiv qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Xidmət keyfiyyət səviyyələrinə uyğun olaraq şəbəkə xarakteristikalarının ədədi qiymətləri ITU-T P.830 tövsiyəsinə əsasən aşağıdakı kimidir (6): birləşmənin yaradılmasına sərf olunan vaxt: əla 0-1san., yüksək 1-3 san., orta 3-5san., qəbul oluna bilən 5 saniyədən böyük olur. Şəbəkə üzrə veriliş vaxtı: əla 0-150 ms., yüksək 150-250 ms., orta 250-450 ms., qəbul oluna bilən 450 millisaniyədən böyük olur. Bu baxımdan NGN şəbəkələri üzrə verilən nitq informasiyasının keyfiyyətinin subyektiv qiymətləndirilməsi üsulu ən etibarlı üsuldür (6). Bu şəbəkələrdə nitqin keyfiyyətinə verilən qiymətlər, bir qrup ekspertlər tərəfindən uzun zaman kəsiyində beş ballıq sistemdə testləşdirilən nitq verilişi traktını eşiddikdən sonra hesablanır (6). Bu zaman 3,5-dən 5 baladək qiymətlər nitqin standart və yüksək keyfiyyətinə uyğundur; 3,0...3,5 aralığındakı qiymətlər nitqin qəbul oluna bilən qiymətinə uyğundur; 2,5...3,0 aralığındakı qiymətlər nitqin sintez edilmiş qiymətinə uyğundur. ITU-T P.830 tövsiyəsinə əsasən nitq verilişinin yaxşı keyfiyyəti 3,5 baldan aşağı olmaması məqsədə uyğun hesab olunur.

Xidmət keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi

NGN şəbəkələrində xidmət keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinin əsasını E - modeli təşkil edir (7,8). Bu model terminalların və şəbəkələrin xarakteristikalarının ölçülməsi ilə bağlı yeni istiqamət açmışdır. E-modeli əsasında çoxlu sayda testlər aparılmışdır ki, bunların da sayəsində şəbəkə parametrlərini təhrifə uğradan təsirlərin səviyyəsi kifayət dərəcədə azalmışdır.

Qavrama keyfiyyətinin QoE qiymətləndirilməsi üçün iki keyfiyyət reytingindən istifadə olunur (7,8):

- keyfiyyət reytingi ("faktor") - R;
- orta ekspert reytingi - OER. $1 \leq OER \leq 5$.

E modelinə uyğun olaraq R-reytinginin qiyməti 0-dan 100-dək olan diapazonda təyin olunur, burada 100 xidmət keyfiyyətinin ən yüksək səviyyəsinə uyğundur, hansının ki, hesablanmasında 20 parametr nəzərə alınır. R-reytinginin hesablanması siqnalın kanaldakı təhrifi nəzərə alınmaması və real nitqin elektrik siqnalına (və əksinə) çevrilməsi zamanı baş verən təhrifin isə nəzərə alınması halında başlayır (7,8). R-faktorunun nəzəri qiyməti 100-dən 93,2-dək azalması ITU-T-in tövsiyə etdiyi 4,4-ə bərabər olan qiymətinə uyğundur, bu reytingin qiymətinin $0 \div 93,2$ aralığında dəyişməsi isə $1 \div 4,4$ aralıqda dəyişən qiymətinə uyğun gəlir ki, bunlar da NGN şəbəkələri üzrə təhrifsiz ötürülən nitqin xidmət keyfiyyətinin mümkün olan maksimum qiymətidir.

Keyfiyyət reytingi R və orta ekspert reytingi (OER) kimi qiymətləndirmə qeyri-xətti asılılıqla əlaqəli olduqları üçün, onlar $2,5 < OER < 4,4$ diapozonunda $OER = R/20$ bərabərliyi ilə aproksimasiya edilir. Orta ekspert reyting OER qiymətləndirilməsindən istifadə edən zaman yaxşı keyfiyyət $R_{tələb} > 70$, yaxud $OER_{tələb} > 3,5$ şərtlərində təmin edilir. Orta ekspert reytingi OER birləşmənin keyfiyyəti və qavramanın psixoloji aspektləri ilə təyin olunur. Bu zaman başlıca rol təkcə alınan keyfiyyət deyil, həm də gözlənilənə uyğun əldə edilən keyfiyyət oynayır ki, bu da istifadəçi ilə provayder arasında xidmət keyfiyyətinə dair xidmət səviyyə müqaviləsi (SLA) barədə ilkin razılığın əsasında təmin edilir.

Xidmət keyfiyyəti QoS qavrama keyfiyyətində QoE olduğu kimi xidmətlərin istifadə olunduğu nöqtədə təyin olunur. QoE-dən fərqli olaraq xidmət keyfiyyəti QoS bir tərəfdən telekommunikasiya xidmətlərinin texniki parametrləri, digər tərəfdən isə bu xidmətlərin istifadəçi tələblərinə uyğun müəyyən edilmiş və ya proqnozlaşdırılan parametrlərlə təyin olunur. Xidmət keyfiyyəti QoS özündə tətbiq səviyyəsində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini əks etdirir. Bu xidmət keyfiyyəti tətbiqlərin verilən informasiyaların (nitq, verilənlər və video) növünə görə bölünməsinə uyğun olaraq audio və video tətbiqləri üçün gecikmə, djitter və itgini, verilənlərin ötürülməsi tətbiqi üçün isə həm gecikməni, həm də itginin qiymətləndirilməsini həyata keçirir.

Telekommunikasiya xidmətlərinin tələb olunan xidmət keyfiyyətinə QoS nail olmaq üçün üç əsas yanaşmadan istifadə olunur (7,8):

- son terminal avadanlığının keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması.

Bu yanaşmada aşağıdakı əməliyyatlar həyata keçirilir:

- kodeklərin seçilməsi və köklənməsi;
- TCP protokolunun və əməliyyat sisteminin köklənməsi;
- alqoritmin və djitter kompensasiyası buferinin ölçüsünün təmin edilməsi;
- kadrların veriliş sürətinin və tezliyinin düzgün seçilməsi;
- səs və təsvirlərin arasında sinxronlaşmanın təmin edilməsi.

- şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyətinin NR məqbul keyfiyyətinin təmin edilməsi.

Bu yanaşma şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyət parametrlərinin ümumi qiymətindən şəbəkəyə aid olan parametrləri nəzərə almaqla şəbəkə idarəetmə sisteminin ciddi nəzarəti altında təmin olunur.

- şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyətinin NR təmin edilməsi.

Bu yanaşma özündə telekommunikasiya şəbəkəsi, rabitə kanalları, telekommunikasiyanın digər texniki vasitələrinin sınağı, eləcə də onların parametrlərinin ölçülməsi nəticəsində alınan kəmiyyət xarakteristikalarını, texniki göstəriciləri və parametrləri əks etdirir. Fəaliyyət keyfiyyətinin NR təmin edilməsi şəbəkənin nəqliyyat səviyyəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu səviyyə aşağıdakı parametrlərə malikdir (7,8):

- ucdan-uca gecikmədə baş verən dəyişiklik (titrəmə) DNP;
- IP-paketlərinin itgi faizi PNP;
- səhvlə qəbul olunmuş paketlərin faizi PE NP;
- növbəsi pozulmuş paketlərin faizi PRO NP;
- paketlərdə yaxud saniyə ilə bitlərdə ifadə olunan B_{NR} veriliş sürəti.

Xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsinin riyazi yazılışında məhdudiyyətlərin formalaşdırılması

NGN şəbəkələrinin keyfiyyət parametrlərinin qiymətləri bu şəbəkə resurslarının paylanması ilə təyin edilir. Belə şəbəkələrin resursları dinamik idarə etmə sisteminə malik olduğu üçün, onların parametrləri də idarə olunur, bu da şəbəkədə ucdan-uca keyfiyyətin funksional asılılığa malik olmasını göstərir. Telekommunikasiya üzrə Standartlaşdırma üzrə Avropa İnstitutunun (European Telecommunications Standards Institute-ETSI) tövsiyəsinə əsasən bu şəbəkələrdə istifadəçilərin tələb etdikləri keyfiyyətin təmin edilməsi həm baxılan şəbəkənin parametrlərinin idarə olunması, həm də QoE istehlakçısının və NR operatorunun qiymətlərinin uyğunlaşdırılması sayəsində təmin edilir. Bu tövsiyyəyə əsasən NR şəbəkələrində istifadəçilərin tələb etdikləri keyfiyyət parametrlərinin təmin edilməsini riyazi olaraq yazmaq üçün iki məhdudiyyətdən istifadə olunur:

1. Xidmətlərin qavrama keyfiyyətinə QoE (yaxud QoS-a) qoyulan məhdudiyyət.

2. Şəbəkənin iş keyfiyyətinə NR qoyulan məhdudiyyət;

Xidmətlərin qavrama keyfiyyəti QoE ilə bağlı ümum qəbul edilmiş məhdudiyyətləri aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\begin{aligned} T_{NR} &\leq T_{NR_{tələb}} QoE_{tələb} ; \\ D_{NR_{tələb}} &\leq D_{NR_{tələb}} QoE_{tələb} ; \\ P_{NR} &\leq P_{NR_{tələb}} QoE_{tələb} \\ B_{NR} &\geq B_{NR_{tələb}} QoE_{tələb} . \end{aligned} \quad (1)$$

Bu məhdudiyyətlər istifadəçi səviyyəsində $QoE_{tələb}$ (yaxud $QoS_{tələb}$), yəni $NR_{tələb}$ ($QoE_{tələb}$), yaxud $NR_{tələb}$ ($QoS_{tələb}$) funksiyası kimi məlum $NR_{tələb}$ əsasında şəbəkə keyfiyyət parametrlərinə ilkin tələblərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Qavrama keyfiyyəti QoE həm şəbəkənin iş keyfiyyətindən, həm də bu trafiki hasil edən tətbiq növünə aid olan son avadanlıqda trafik üzərində aparılan bir sıra əməliyyatlardan asılıdır, yəni QoE ($QoS(NR)$) funksional asılılıq tət-biqin növü ilə təyin edilir. Analizin nəticələrindən görüldüyü kimi, QoE (NR) (yəni $NR_{tələb}$ ($QoE_{tələb}$)) asılılığı, yalnız üç növ xidmət üçün mövcuddur:

- səs ötürülməsi;
- video telefoniya;
- Web-də informasiyaya baxış.

Bəzi xidmət növləri, o cümlədən müxtəlif verilənlərin ötürülməsi tətbiqləri və rəqəmsal televiziya yayımı üçün formalaşdırılmış QoS (NR) asılılığı mövcuddur ki, bu da $NR_{tələb}$ ($QoS_{tələb}$) kimi şəbəkə parametrlərinə tələblər formalaşdırmağa imkan verir, burada $QoS_{tələb}$ - baxılan tətbiq üçün mövcud olan QoS terminində keyfiyyətə tələbdir.

Şəbəkənin faliyyət keyfiyyətinə NR qoyulan məhdudiyət şəbəkənin riyazi modelinə QoE (QoS (NP)) asılılığının daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman QoE səviyyəsində istifadəçilərin keyfiyyət parametrlərinə qoyulan məhdudiyəti aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$OER \geq OER_{tələb} \text{ yaxud } R \geq R_{tələb}, \quad (2)$$

burada R- keyfiyyət reytingidir.

QoS (NR) asılılığının aid olduğu xidmət növləri üçün (2) məhdudiyətini aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$T_{QoS} \leq T_{QoS_{tələb}}; D_{QoS} \leq D_{QoS_{tələb}}; P_{QoS} \leq P_{QoS_{tələb}}; B_{QoS} \geq B_{QoS_{tələb}}, \quad (3)$$

burada T_{QoS} , D_{QoS} , P_{QoS} və B_{QoS} – tətbiq səviyyəsində uyğun keyfiyyət parametrləridir.

Göründüyü kimi (1), (2) və (3) ifadələrində verilmiş məhdudiyətlər əsasında zəmanətli keyfiyyət problemi bir qayda olaraq optimallaşdırma problemi kimi formalaşdırıla bilər. Əgər (2) və (3) məhdudiyətləri çərçivəsində şəbəkə parametrlərinin ucdan-uca keyfiyyətə təsirini nəzərə alsaq bu məhdudiyələrin gələcək inkişafa mənsub olduğunu qeyd etmək olar, bu da aşağıdakı iki mərhələni əhatə edir: QoE (NR) yaxud QoS (NR) və onlardan hər hansı birinin şəbəkənin riyazi modelinə daxil edilməsi.

Nitq verilişinin xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsinin modelləri və metodları

Nitq informasiyasının şəbəkə üzərindən ötürülməsi zamanı qavrama keyfiyyəti QoE giriş parametrləri çoxluqlarından asılı olaraq bir sıra riyazi ifadələrin toplusunu özündə əks etdirən E-modeli ilə qiymətləndirilir. Bu model həm siqnalın fərdi xarakteristikalarını, həm də şəbəkənin gecikmə və paket itkisi kimi veriliş parametrlərini vahid keyfiyyət göstəricisi çərçivəsində birləşdirməyə imkan verir (7,8,9). E-modeli çərçivəsində nitq verilişinin qavrama keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün keyfiyyət reytingi R istifadə olunur, hansı ki, aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$R = R_0 - I_s - I_d - I_{e-eff} + A, \quad (4)$$

burada R_0 – siqnal/küy nisbəti ilə əlaqəli faktordur (bu faktor avadanlıqlarda və binalarda yaranan küyləri, eləcə də tərkibinə daxil olan bütün parametrləri nəzərə alaraq standart olaraq $R_0 = 93,2$ qəbul olunur); I_s -nitq siqnalının məruz qaldığı rəqəm/analox və analox/rəqəm çevirməsi (RAÇ/ARÇ) prosesləri də daxil olmaqla, eyni zamanda baş verən bütün təhriflərlə yaranan keyfiyyətin pisləşməsi əmsalı; I_d -gecikmənin və exo siqnalının təsiri ilə yaranan keyfiyyətin pisləşməsi əmsalı; I_{e-eff} – kodlama/dekodlama prosesində, eləcə də nitq paketlərinin itgi-sindən yaranan keyfiyyətin pisləşməsi əmsalı; A-uduş əmsalıdır.

E-modeli çərçivəsində nitq verilişi üçün şəbəkə üzərindən aparılan verilişlə əlaqəli olmayan giriş parametrlərinin susma qiymətlərinin bərabər olması şərtində QoE (NR) asılılığını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$R = R_0 - I_{dd} T_{NR} - I_{e-eff}(P_{NR}), \quad (5)$$

burada $I_{dd} T_{NR}$ – şəbəkə gecikməsinin funksiyası kimi şərtləşdirilən keyfiyyətin pisləşməsi funksiyası; $I_{e-eff}(P_{NR})$ - paket itkisinin nitq verilişinin keyfiyyətinə təsirini göstərir.

Şəbəkə gecikməsinin funksiyası kimi şərtləşdirilən keyfiyyətin pisləşməsi funksiyası aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$I_{dd}(T_{NR}) = \begin{cases} 0, & T_a \leq 100 \text{ ms} \\ 25 (1 + X^6)^{(1/6)} - 3(1 + X^6/3)^{(1/6)} + 2, & T_a > 100 \text{ ms}, \end{cases} \quad (6)$$

burada $X = \log((T_a/100) / \log_2)$; T_a - VoIP-in verilənlərin ötürülməsi şəbəkəsi üzrə qarşılıqlı əlaqədə olan iki terminal arasında nitqin verilməsi zamanı mütləq gecikmədir.

Bu gecikmə özündə T_{NR} şəbəkəsinin iş keyfiyyətini əks etdirən tək uclu gecikməni və T_{TE} terminal avadanlığının hər birində baş verən kodlaşdırmanın t_{kodl} təsirindən yaranan işlənmə gecikməsini, paketləşməni t_{frame} , dekodlaşdırmanı t_{dek} və djitter kompensasiyasını t_{jb} ehtiva edir.

Paket itkisinin nitq verilişinin keyfiyyətinə təsiri $I_{e-eff}(P_{NR})$ aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$I_{e-eff}(P_{NR}) = I_e - 95 - I_e * (P_{pl}/(P_{pl}/BurstR)) + B_{pl}, \quad (7)$$

burada I_e – aşağı sürətli kodeklərin istifadə olunması səbəbindən keyfiyyətin pisləşməsi əmsəlidir, hansı ki, kodekin növündən asılıdır; P_{pl} – terminal avadanlığında itkinin əhəmiyyətsiz olduğunu nəzərə alaraq P_{NR} şəbəkəsində və T_{TE} terminal avadanlığında paketlər itgisini nəzərə alan ümumi paket itgisi ehtimalıdır ($P_{pl} = P_{NR}$); B_{pl} – kodekin itgiyə dayanıqlığını nəzərə alan faktordur; B_{burstR} – asılı olmayan paket itkisi zamanı 1-ə bərabər olan və qrup itkisi zamanı 1-dən çox olan itkinin “sıçrayış” əmsəlidir.

(6) və (7) ifadələri birlikdə VoIP nitq verilişi xidməti üçün QoE (NR) asılılığının formalaşdırılmasını əks etdirir. Bu ifadələr əsasında nitq verilişinin ucdan-uca keyfiyyətinə istifadəçinin tələbini aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$R_0 - I_{dd} T_{NR} - I_{e-eff}(P_{NR}) \geq R_{tələb}. \quad (8)$$

Axırıncı (8) ifadəsi özündə nitq verilişi təbiiqləri üçün (2) ifadəsində olan məhdudiyyəti ehtiva edir, hansı ki, sonralar zamanətli xidmət keyfiyyətinin təqdim edilməsi məqsədilə şəbəkənin riyazi modelinə daxil edilir.

Verilənlərin xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsi modelləri və metodları

NGN şəbəkələri üzərindən verilənlərin ötürülməsinin qavrama keyfiyyəti QoE şəbəkənin istifadəçi səviyyəsində keyfiyyətin ucdan-uca qiymətləndirilməsini təmin edir (9,10). Bu zaman istifadəçinin şəbəkədən qəbul etdiyi informasiyaların ucdan-uca qiymətləndirilməsi aşağıdakı ifadələrdən biri ilə hesablanır:

$$OER_{bir} = (4/(\ln 0,003T_{max} + 0,12) / T_{max} \cdot \ln(T_{seans} - \ln(0,003T_{max} + 0,12)) + 5), \quad (9)$$

$$OER_{1-səh} = (4/(\ln 0,005T_{max} + 0,24) / T_{max} \cdot \ln T_{max} - \ln(0,005T_{max} + 0,24) + 5), \quad (10)$$

$$OER_{2-səh} = 4/\ln((0,011T_{max} + 0,47)/T_{max}) \cdot (\ln T_{seans} - \ln(0,011T_{max} + 0,47)) + 5, \quad (11)$$

burada OER_{bir} , $OER_{1-səh}$ və $OER_{2-səh}$ – uyğun olaraq bir rabitə seansı üçün, ixtiyari rabitə seansı üçün və iki səhifəlik informasiya axtarışı və baxılma rabitə seansı üçün orta ekspert reytinginin OER qiymətləndirilməsi; T_{seans} - rabitə seansı vaxtı; T_{max} - rabitə seansının maksimum gözləmə vaxtıdır.

İki səhifəlik informasiya axtarışı və baxılma seansı $OER_{2-səh}$ özündə axtarış səhifəsinin yüklənməsi vaxtını, eləcə də axtarışın özü və tələb olunan səhifənin yüklənməsi vaxtının cəmini ehtiva edir.

Rabitə seansı vaxtı T_{seans} özündə lazımi Web-səhifəsinin tam yüklənmə vaxtını ehtiva edir və QoS səviyyəsində ümumi keyfiyyəti qiymətləndirir.

Verilənlərin ötürülməsi zamanı TCP protokolundan istifadə edilməsi zamanı rabitə seansı vaxtı T_{seans} seçilmiş buraxma zolağının B_{NR} , T_{NR} şəbəkəsində gecikmə vaxtının T_{NR} və P_{NR} şəbəkəsində P_{NR} itgi ehtimalının funksiyasıdır.

Bu zaman $T_{seans}(B_{NR}, T_{NR}, P_{NR})$ asılılığının formalaşdırılmasını təmin edən TCP protokolunun buraxma qabiliyyətinin təqribi qiymətləndirilməsi ITU-T Y. 1541 tövsiyyəsində verilən metodikayə əsasən aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$B_{TCP} \approx \min \left(W_{max}/RTT, \frac{1}{((RTT - 2bP_{pl}/3) + (T_0 \min(1,3 \sqrt{3bP_{pl}/8}) \cdot P(1 + 32P_{pl}^2)))} \right), \text{ paket/s}, \quad (12)$$

burada $W_{\max}$ - paketləri qəbul edən bufer pəncərəsinin maksimum ölçüsü; RTT- dairəvi müraciət periodu, san ilə ($RTT = 2 T_{NR}$); b – alınan ASK-siqnalının təsdiq edilməsi üçün tələb olunan paketlərin sayı; T_0 – təsdiq olunmamış (itiril-miş) paketin yenidən ötürülməsi üçün gözləmə vaxtıdır.

TCP - protokolunun son etalon nöqtəsi üçün aşağıdakı parametrlər qəbul edilir (9,10): pəncərənin maksimum ölçüsü 16, 64 yaxud 256 kbyat, gecikmə vaxtı $T_0 = 1$ san, $b = 2$ paket (iki paketə bir ASK təsdiqi). TCP - protokolunda tıxacın qarşısını almaq birləşmənin xarakterik xüsusiyyətidir, lakin bu zaman P_{yoxl} ehtimalı ilə əlavə paket itkiləri meydana çıxır. TCP - protokolu ilə yoxlama nəticəsində yaranan itgilərin meydana çıxması ehtimalının P_{yoxl} qiymətləndirilməsi üçün bu protokolun buraxma qabiliyyətinin ETSİ TR 102 479 V1.1.1-də verilmiş metodikaya əsasən aşağıdakı sadələşdirilmiş ifadəsindən is-tifadə etmək olar:

$$B_{TCP} = MSS/RTT * C / P_{yoxl} , \quad (13)$$

burada C – təsadüfi/periodik itginin təsirini nəzərə alan sabit ədəddir və bir qayda olaraq $C = 0,866$; MSS – TCP protokolunun seqmentinin maksimum ölçü-südü; P_{yoxl} – TCP protokolu ilə yoxlama nəticəsində yaranan itgilərin meydana çıxması ehtimalıdır; RTT- (12) ifadəsində təyin olunub.

TCP protokolunun buraxma qabiliyyətini təxminən 75%-ə qədər azaldılmasını nəzərə alsaq, yəni $B_{TCP} = 0,75B_{NR}$ olduqda TCP protokolu ilə yoxlamanın nəticəsində yaranan itgilərin meydana çıxması ehtimalını aşağıdakı ifadə ilə yazmaq olar:

$$P_{yoxl} = (MSS/RTT) (C/0,75B_{NR}), \quad (14)$$

Onda itgi ehtimalının cəmi bərabər olar:

$$P_i = 1 - 1 - P_{NR} (1 - P_{yoxl}). \quad (15)$$

burada P_{NR} - NR şəbəkəsində TCP protokolu ilə yoxlamanın nəticəsində yaranan itgilərin meydana çıxması ehtimalıdır.

Web-səhifəsinə baxış zamanı rabitə seansı vaxtı aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$T_{seans} = T_{birl.yarad} + T_{ver} , \quad (16)$$

burada $T_{birl.yarad}$ – TCP birləşməsinin yaradılması vaxtı; T_{ver} – Web səhifəsinin məzmununun verilməsi vaxtı.

Veriliş vaxtı T_{ver} - L səhifəsinin yüklənmə vaxtının (mürəkkəb qrafikli sə-hifə üçün $L \approx 1$) TCP protokolunun buraxma qabiliyyətinə B_{TCP} nisbəti ilə təyin olunur, yəni:

$$T_{ver} = L/B_{TCP}. \quad (17)$$

TCP protokolunun buraxma qabiliyyətini təxminən 75%-ə qədər azaldılmasını, yəni $B_{TCP} = 0,75B_{NR}$ olduğunu nəzərə alsaq, onda (17) ifadəsi aşağıdakı şəkil alar:

$$T_{ver} = L/0,75B_{NR}. \quad (18)$$

Beləliklə (9) - (11) – ifadələri özlərində Web – informasiyalarına baxmaq üçün QoE (NR) asılılığını əks etdirirlər, hansılar ki, tələb olunan orta ekspert reytingi OER-ə əsasən (2) ifadəsində verilmiş məhdudiyəti formalaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Digər növ verilənlərin ötürülməsi xidmətləri (tranzak-siya, e-mail, telnet, hərəkətsiz təsvirlərin verilməsi, interaktiv oyunlar və s.) üçün (12)-(17) ifadələri QoS(NR) asılılığını əks etdirir və tələb olunan QoS səviyyəsinə əsasən (3) ifadəsində verilmiş məhdudiyətləri formalaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər.

Multimediya və videonun xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsi modelləri və metodları

NGN şəbəkələri üzrə verilən müxtəlif növ informasiyaların müəyyən hissəsini multimediya, o cümlədən video informasiya verilişləri təşkil edir və şəbəkələrin ümumi yükünün artmasına gətirib çıxarır. NGN şəbəkələri üzrə verilən müxtəlif növ informasiyaların tərkibində multimediya və video informasiyanın verilməsi daha perspektivli sayılır (11,12). Bu xüsusiyyət onların istifadəçilərə yüksək keyfiyyət parametrləri ilə təqdim olunmasını daha da aktualaşdırır. NGN şəbəkələri üzə verilən multimediya informasiyasının qavrama keyfiyyətini MM_q (13) –də verilmiş metodikaya əsasən aşağıdakı ifadə ilə yazmaq olar:

$$MM_q = m_1 M_{SV} + m_2 MM_T + m_3 MM_{SV} MM_T + m_4, 1 \leq MV_{SV} \leq 5, \quad (19)$$

burada MM_{SV} - audiovizual keyfiyyət əmsalı; MM_T - audiovizual gecikmənin pisləşmə əmsalı; $m_1, m_2, \dots, m_4$ əmsalları isə video ekranın ölçüsündən və danışma səviyyələrindən asılı olan əmsallardır.

Axırıncı (19) ifadəsinin tərkibindəki komponentlər aşağıdakı ifadələrlə təyin olunurlar:

$$MM_{SV} = m_5 S_q + m_6 V_q + m_7 S_q V_q + m_8, \quad (20)$$

burada S_q və T_V - uyğun olaraq exo-siqnalının olmadığı halda səs və video verilişlərinin keyfiyyətini göstərir, hansılar ki, paketlər itgisi P_{pi} -in funksiyalarıdır, şəbəkənin digər komponentlərinin sabit qiymətlərində bu komponentlərdən biri T_{NR} şəbəkəsinin işindən asılı olur; m_5, m_6, m_7 və m_8 - video ekranın ölçü-lərindən və danışma səviyyələrindən asılı olan əmsallardır.

Audiovizual gecikmənin pisləşmə əmsalı MM_T bərabərdir:

$$MM_T = \max AD + MS, 1, \quad (21)$$

burada AD – səs siqnallarının və videonun mütləq gecikmələrə təsirini göstərir;

MS - səs və təsvir arasında desinxronizasiyasını göstərir.

Səs siqnallarının və videonun mütləq gecikmələrə təsiri AD aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$AD = m_9(T_S + T_V + m_{10}), \quad (22)$$

burada T_S və T_V - nitq verilişində olduğu kimi özlərində səs və videonun ümumi gecikməsini əks etdirirlər; m_9 və m_{10} - video ekranın ölçülərindən və danışma səviyyələrindən asılı olan əmsallardır.

Səs və video arasındakı desinxronizasiyanı MS aşağıdakı kimi yazmaq:

$$MS = \begin{cases} \min m_{11} T_S - T_V + m_{12}, 0, & \text{if } T_S \geq T_V \\ \min\{m_{13} T_V - T_S + m_{14}, 0\}, & \text{if } T_S < T_V \end{cases} \quad (23)$$

burada T_S və T_V - uyğun olaraq (22) ifadəsilə təyin olunurlar; m_{12} və m_{14} – video ekranın ölçülərindən və danışma səviyyələrindən asılı olan əmsallardır.

Əgər paketlər itgisi ehtimalı P_{pi} -in P_{NR} şəbəkəsində baş verən itgi ehtimalı

P_{NR} -ə bərabər olduğunu (yəni $P_{pi} = P_{NR}$) nəzərə alsaq (13), onda $S_q(P_{NR})$ və $V_q(P_{NR})$ asılılıqlarının mövcud olmasını hesab etmək olar. Onda səs verilişinin keyfiyyət indeksinin Q qiymətləndirilməsini aşağıdakı kimi yazmaq:

$$Q = 93,193 - \dot{I}_{e-eff} P_{NR}, \quad (24)$$

burada $\dot{I}_{e-eff}(P_{NR})$ - paket itkisinin nitq verilişinin keyfiyyətinə təsirini göstərir.

Bu zaman səs verilişi keyfiyyətini S_q səs verilişinin keyfiyyət indeksinin Q funksiyası olaraq aşağıdakı ifadə ilə təyin etmək olar:

$$S_q = \begin{cases} 1, & \text{əgər } Q < 0, \\ 1 + 0,035Q + 7 \cdot 10^{-6} \cdot Q(Q - 60) / (100 - Q), & \text{əgər } 0 < Q < 100, \\ 4,5, & \text{əgər } Q > 100 \end{cases} \quad (25)$$

Əgər videonun keyfiyyət parametrini nəzərə alsaq, onda videonun veriliş keyfiyyəti V_q -ni aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$V_q = 1 + \dot{I}_{kodek} \exp(P_{pIV} / D_{pIV}), \quad (26)$$

burada D_{pIV} -paketlərin itgisinə dayanıqlıq əmsalı, hansı ki, paket itkisinə görə video keyfiyyətini dayanıqlıq dərəcəsini ifadə edir; P_{pIV} (%) - paketlərin itgi əmsalıdır; $\dot{I}_{kodek}$ – videonun veriliş sürətinin B_{rV} (kbit/s) və video kadrının tez-liyi F_{rV} (hers) ilə birləşməsi zamanı kodlama təhrifinin təsir etdiyi videonun əsas keyfiyyətidir, hansı ki, aşağıdakı ifadə ilə təyin edilir:

$$\dot{I}_{kodek} = I_{ofr} \exp\{(\ln(F_{rV}) - \ln(O_{fr}))^2 / 2D_{FrV}^2\}, \quad (27)$$

burada O_{fr} - videonun veriliş sürəti B_{rV} zamanı, onun keyfiyyətini maksimallaşdıran kadrların optimal tezliyi olub aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$O_{fr} = v_1 + v_2 B_{rV}, 1 \leq O_{fr} \leq 30, F_{rV} = O_{fr}, \dot{I}_{kodek} = \dot{I}_{ofr}, \quad (28)$$

burada v_1 və v_2 - kodekin növündən, videonun formatından, əsas kadr aralığından və videonun ekran ölçüsündən asılı olan sabit ədədlərdir; $\dot{I}_{ofr}$ - hər bir veriliş sürəti B_{rV} -də, videonun maksimum keyfiyyətidir və aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$\dot{I}_{ofr} = -(v_3 / (1 + (B_{rV} / v_4)))^{v_5}, 0 \leq \dot{I}_{ofr} \leq 4, \quad (29)$$

burada v_3, v_4 və v_5 - kodekin növündən, videonun formatından, əsas kadr aralığından və videonun ekran ölçüsündən asılı olan sabit ədədlərdir.

Videonun dayanıqlıq dərəcəsi D_{FrV} aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$D_{FrV} = v_6 + v_7 B_{rV}, 0 < D_{FrV}, \quad (30)$$

burada v_6 və v_7 - kodekin növündən, videonun formatından, əsas kadr aralığından və videonun ekran ölçüsündən asılı olan sabit ədədlərdir.

Nəticə

1. Telekommunikasiya və multimediyaya xidmətlərinin konvergensiyasını reallaşdıran, paket kommutasiyası və IP - texnologiyasına əsaslanan, eləcə də dünya üzrə geniş yayılmış NGN şəbəkələri sonsuz sayda xidmətlərin geniş miqyasda tətbiqinə imkan verir. Bunlarla əlaqədar xidmətlərin qavrama keyfiyyəti, xidmət keyfiyyəti və şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini təmin edən modelin yaradılması məsələsi meydana çıxmışdır. Belə model halında NGN şəbəkələrinin üç səviyyəli modeli təklif olunmuşdur.

2. NGN şəbəkələri tərkibində fəaliyyət göstərən telefon şəbəkələri üzərindən aparılan nitq verilişinin E modeli bazasında, keyfiyyət reytingindən istifadə etməklə qavrama keyfiyyətinin, eləcə də bu verilişlə əlaqəli olmayan giriş parametrlərinin susma qiymətlərinin bərabər olması şərtində QoE (NR) asılılığının qiymətləndirilməsinin təmin edilməsinin modelləri işlənmişdir. Bu modellər əsasında keyfiyyətin pisləşməsi funksiyası, paket itkisinin nitq verilişinin keyfiyyətinə təsiri və ucdan-uca keyfiyyətə istifadəçinin tələbini nəzərə alan metodlar təklif edilmişdir.

3. NGN şəbəkələrinin son qurğularının və nəqliyyat vasitələrinin xidmət keyfiyyətinə təsir göstərən çoxlu faktorlar yığımını özündə əks etirən E modeli əsasında xidmət keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi modelləri və metodları təklif edilmiş, onların əsasında R-faktorunun hesablanması aparılmış və onun subyektiv qiymətləndirmə ilə əlaqəsi göstərilmişdir. Bu model həm şəbəkəni inkişaf etdirənlər, həm də xidmət təminatçıları üçün faydalı ola bilər.

4. NGN şəbəkələrində xidmət keyfiyyətinin təmin olunmasının riyazi yazılışında istifadə olunan məhdudiyətlərə baxılmışdır. Xidmətin qavrama keyfiyyəti QoE, şəbəkənin fəaliyyət keyfiyyəti NR və QoS(NR) asılılığının aid olduğu xidmət növləri üçün xidmət keyfiyyətinin təmin olunmasının riyazi yazılışı üçün məhdudiyətlər formalaşdırılmışdır.

5. NGN şəbəkələrində nitq verilişinin keyfiyyət parametrlərinin qiymətləndirilməsi məsələsinə baxılmışdır. E-modeli əsasında nitq verilişinin qavrama keyfiyyətini təmin edilməsi modeli işlənmişdir. Bu model əsasında keyfiyyət reytingi, qavrama və fəaliyyət keyfiyyətləri arasındakı asılılıq, keyfiyyətin pisləşməsi funksiyası, paket itkisinin nitq verilişinin keyfiyyətinə təsiri, eləcə də nitq verilişinin ucdan-uca keyfiyyətinə istifadəçinin tələbini nəzərə alınması üçün hesablama metodları təklif olunmuşdur.

6. NGN şəbəkələrində verilənlərin ötürülməsinin keyfiyyət parametrlərinin qiymətləndirilməsi məsələsinə baxılmışdır. Bu zaman verilənlərin xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsi modeli işlənmişdir. Bu model əsasında istifadəçinin şəbəkədən qəbul etdiyi informasiyaların ucdan-uca qiymətləndirilməsi, TCP protokolunun buraxma qabiliyyətinin təqribi qiymətləndirilməsi, TCP-protokolu ilə yoxlamanın nəticəsində yaranan itgilərin cəmi və veriliş vaxtının hesablanması metodları təklif olunmuşdur.

7. NGN şəbəkələrində multimediyaya və video xidmətlərinin keyfiyyət parametrlərinin qiymətləndirilməsi məsələsinə baxılmışdır. Bu zaman multimediyaya xidmətlərinin bütövlükdə qavrama keyfiyyətini təmin edən model işlənmişdir. Bu model əsasında audiovizual keyfiyyət əmsalı, audiovizual gecikmənin pisləşmə əmsalı, səs siqnalları və videonun mütləq gecikmələrə təsiri, səs və video arasındakı desinxronizasiya, səs verilişinin keyfiyyət indeksi, səs verilişi keyfiyyəti, videonun veriliş keyfiyyəti, kodlama təhrifinin təsir etdiyi videonun əsas keyfiyyəti, videonun veriliş sürəti, videonun maksimum sürəti və videonun dayanıqlıq dərəcəsinin hesablanması metodları təklif olunmuşdur.

References

1. F.H.Mammadov New Generation Networks – NGN. Textbook. Textbook for high school students. AzTU, Baku 2015.
2. Murai A.V. Evaluation of the quality of services of IP networks as the basis of NGN. Visnik DUKT. -2013. -No. 3. p. 68-77.
3. Murai A.V. User assessment in the context of choosing a strategy for quality management of telecommunications services // XIII All-Ukrainian scientific and technical conference of young scientists, graduate students and students "Status, achievements and prospects of information systems and technologies". -Odessa: OD AH, April 18-19, 2013 - p. 197-199.
4. M.V.Ilyushin, I.A.Laktyushin, I.A.Karabtsev. Investigation of the process of transmission of a speech signal in networks with packet switching by methods of analytical and simulation modeling. ISBN 978-5-907271-06-7. CA PR and modeling in modern electronics. Bryansk, 2019, p. 271-273.
5. F.H.Mammadov, N.Ch.Garayev Activity models of new generation networks. Journal of "Scientific works" of AzTU №2. Baku 2018. p.14-21.
6. Tumanbaeva K.Kh. Service quality in telecommunication networks. Lecture notes for undergraduates specialty 6M071900 - Radio engineering, electronics and telecommunications. - Almaty: AUPET, 2012.- 64 p.
7. Recommendation ITU-TG.107.E-model is a computational model used in transmission scheduling. 2015–06. -Geneva: ITU-T, 2017.- 30 p.
8. Systems and transmission medium, digital systems and networks. ITU-T Recommendations G. 107.1 series. 06/2015.-11 p.
9. International telephone connections and circuits – Transmission planning and the E-model. Series G: Transmission systems and media, digital systems and networks. (02.2014).
10. Buranova M.A. Technologies for ensuring the quality of service in multi-service networks: textbook. Manual / N.V. Kireeva; M.A. Buranova - Samara: PSUTI Publishing House, 2016.- 181s.: ill. -URL: <https://rucont.ru/efd/565079> (date accessed: 18.10.2021).
11. Buranova M.A., Kartashevsky V.G., Samoilov M.S. Comparative analysis of statistical characteristics of video traffic in packet data networks. "Infocom-munication Technologies" Volume 11, No. 4, 2013, p. 33-39.
12. Tarasov D.V., Paramonov A.I., Kucheryavyy A.E. Features of video traffic for next generation communication networks//Electrosvyaz.No.1,2010.-p.37-43.
13. Multimedia Quality of Service and performance – Generic and user-related aspects. Series G: transmission systems and media, digital systems and networks. ITU-T G.1070 (06/2018). - 24p.

Göndərilib: 30.10.2021

Qəbul edilib: 18.11.2021

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Anar Ramiz oğlu Kərimov, Vüsal İsfəndiyar oğlu Yüzbaşev Fars dilində məkan münasibətlərinin qoşmalarla ifadə olunması	7
Gülnaz Rəfail qızı Ələsgərova Defamasiya və söz azadlığının məhdudlaşdırılması	12
Насиба Эргашевна Сабирова Характеристики бахшинского репертуара и исполнительных навыков (на примере Хорезмского эпоса)	19
Elnarə Adil qızı Məmmədova M.Kaşğarının “Divanü Luğat-it Türk” əsərindən feillərin tematik qrupları (iş feilləri)	23
Qənirə Balasirin qızı Balakışiyeva, Arzu Əbülfət qızı Paşayeva, Aysu Rabil qızı Mehdizadə Kimyanın tədrisində fənlərarası inteqrativ əlaqələrin yaranması	28
Lalə Mustafa qızı Axundzadə, Nailə Ağahüseyn qızı Orucova Frazеoloji və paremioloji vahidlərin tərcümə məsələləri	33
Aygün Cavanşir qızı Musayeva Mədəniyyət şəxsiyyətin sosializasiyası amili kimi	38
Zərəfşan Babakərim qızı Azayeva, Teyyubə Məzahim qızı Abışova Çinarə Nəriman qızı Məmmədova, Zəhra Nurbala qızı Abdullayeva Zaman haqqında təsəvvürlər	43
Günel Xanlar qızı Yunusova Yazıçı əsərində istifadə olunan onimlər	49
Кифаят Алигамет гызы Долханова Виртуальное знакомство детей с миром творческих профессий	53
Arzu Ağanəhmət qızı Mirzəyeva Azərbaycan dilində ismi qovuşma idiomlar	59
Könül Mübariz qızı Vəliyeva Milli iqtisadiyyatın inkişafında əsas amil kimi Qarabağın turizm perspektivləri	63
Elchin Farhad Osmanov Formation and development of small and medium enterprises in the liberated territories	69
Günay Şakir qızı Süleymanova Votsap mesencer mesajlarında dil üslublarının üslubi təhlili	74
Türkan Yusif qızı Əhmədova 1139-il zəlzələsinin Gəncə şəhərinə təsirində dair tarixi məlumatlar	79
Orxan Şəfa oğlu Şadmanlı İcarə əməliyyatlarının uçotunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	84
Gamar Asim Safarova A phenomenon ahead of his time – Heydar Aliyev	89
Həbibə Fuad qızı Əliyeva Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası	94

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Famil Hüseyn oğlu Məmmədov

İnfrastruktur rejimli lokal rabitə şəbəkələrinin modelləri və ehtimal-zaman
xarakteristikalarının hesablanması metodları 101

Nicat Çingiz oğlu Qarayev

Yeni nəsillə şəbəkələrində xidmət keyfiyyətinin təmin
edilməsinin modelləri və metodları 111

Çapa imzalanmışdır: 23.11.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 15,5 ç.v.
Sifariş: 448

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

